

M060072469

MEFAMA YA DITERAMA TSA SETSWANA 1939-1984:

DIKAO KA RADITLADI, NTSIME LE MODISE

KA

SATSOPA JOHANNES SHOLE SHOLE

E neelwa go ya ka ditlhokego tsa dikerii ya
MASTER OF ARTS (SCHOOL OF EDUCATION)

ya

LEFAPHA LA SETSWANA

la

YUNIBESITHI YA BOPHUTHATSWANA

Mofatlhosi:

Prof J.E. Setshedi

Letlha la neelo:

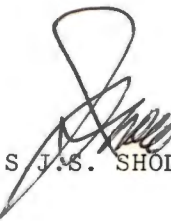
Ferikgong 1987

MAIKANO

Ke ikana gore tlhotlhomisi eno,

MEFAMA YA DITERAMA TSA SETSWANA 1939 - 1984

e ke e neelang Yunibesithi ya Bophuthatswana go tlhatlhobelwa dikerii ya Master of Arts (Education) ya Lefapha la Setswana, ga e ise e ke e neelwe yunibesithi epe esele go tlhatlhobelwa dikerii, e bile ke tiro e ke e itshimololetseng. Metswedi yotlhe e e nopotsweng le yona e kailwe ka botlalo.

S. J. S. SHOLE

LIBRARY
MAFAPHOLO CAMPUS
CALL NO.
2020 - 11 - 17
FCC NO.:
NORTH-WEST UNIVERSITY

DITEBOGO

Go bampeifano ba ba latelang, ka ba nnoseditse mo kgolong le mo phatlhogong:-

Moporofesara J.E. Setshedi, mookamedi le mofatlhosi wa me mo tirong e,
le mogolole yo o nkemeng nokeng mo mabakeng a le mantsanantsana ka bo-
pelontle le ka go ithaopa;

Bakaulengwe mo boithuteding jwa Setswana, bogolobogolo ba Unisa, Unibo,
Yunibesithi ya Leboa le ya Vista;

Motlanyi yo o matsetseleko wa tlhotlhomisi e, Mme Mahlapane Lehohla;

Batsadi, bagwagadi le ditsala;

Mmaetsho Kgabele; banake Keatlilwe "Mathaithai", le Keatile "Mokaikai";

Mompeifano gare ga bampeifano, Ramasedi:

Mmamaramatona a re

MAATLAMABEDI!

MEFAMA YA DITERAMA TSA SETSWANA 1939-1984:

DITENG

Kgaoalo

Tsebe

Maikano

(1)

Ditebogo

(11)

NWU
LIBRARY

KAROLO A: MATSENOMAGOLO

KETELETISOPELE: TIRISO YA PUO

1

0.1 Matlhwai

1

0.2 Tiriso ya Setswana mo ditlhotlhomising tsa Bolepapuo le

Thutaditlhangwa mo Setswaneng

2

0.3 Mareo a a amegang mo tlhotlhomising e

14

KGAOLO 1: MAITLHOMO LE BOATLHAMO, MMEO LE MOLEBO

22

1.1 Maitlhommo le Boatlhamo

22

1.2 Mmo le Molebo

25

KGAOLO 2: KA GA TERAMA LE TERAMA MO SETSWANENG

32

2.1 Matlhwai

32

2.2 Mefama ya terama

33

2.2.1	Terama ke eng?	33
2.2.2	Morero	40
2.2.3	Sedirego le kgotlhang	48
2.2.4	Boanedi	55
2.2.5	Mmuisano	61
2.2.6	Bodiragatso	64
2.2.7	Kitlano le kgwediso	68
2.3	Terama mo dipuong tsa Bantsho	72
2.3.1	Dikakanyo mabapi le diterama tsa Bantsho	72
2.3.2	Tatediso ya terama mo Setswaneng	90
2.3.3	Ka ga Raditladi, Ntsime le Modise	105

KAROLO B : TSHEKATSHEKO

<u>KGAOLO 3 : MERERO YA BOGOSI</u>	111
3.1 Matlhwai	111
3.2 Bogosi	112
3.2.1 Bogosi le botsuolodi/borukhutlhi jaaka merero ya terama	112
3.2.2 Morero wa bogosi mo go Raditladi le Modise	122
3.2.2.1 <u>Motswasele II</u> le <u>Sekgoma I</u>	122
3.2.2.2 Diterama tsa ga Modise	153

<u>KGAOLO 4. : MERERO YA LERATO LE TUMEDI</u>	170
4.1 Morero wa lerato	170
4.1.1 Raditladi : <u>Dintshontsho tsa Lerato</u>	170
4.1.2 Ntsime : <u>Serati le Pelo</u>	175

4.2	Morero wa tumedi	186
4.2.1	Ntsime le tumedi	186
4.2.2	<u>Pelo e ntsho</u>	190
4.3	Meono	199
4.3.1	Matlhwai	199
4.3.2	Raditladi, Modise le Ntsime	200

<u>KGAOLO 5 : SEDIREGO LE KGOTLHANG</u>	211

5.1	Matlhwai	211
5.2	Sedirego	213
5.2.1	Raditladi : <u>Dintshontsho</u>	213
5.2.2	Diterama tsa ga Modise	217
5.2.3	Diterama tsa ga Ntsime	226
5.3	Kgotlhang	230
5.3.1	Diterama tsa ga Raditladi	230
5.3.2	Diterama tsa ga Ntsime	239
5.3.3	Diterama tsa ga Modise	253

<u>KGAOLO 6 : MMUISANO</u>	266

6.1	Matlhwai	266
6.2	Mmuisano wa poko mo go Raditladi, Ntsime le Modise	268
6.2.1	Matshwao le mabaka	268
6.2.2	Poko mo go Raditladi	271
6.2.3	Poko mo go Ntsime	285
6.2.4	Poko mo go Modise	301

6.3	Mefama e mengwe ya mmuisano	314
6.3.1	Tiriso ya mmuaesi le dikgogotlego	314
6.3.2	Sebopego le diteng tsa puisano ya baanelwa	319

<u>KGAOLO 7 : BOANEDI</u>	325

7.1	Malepa a boanedi	325
7.1.1	Tshwantsho ka tlhamalalo	325
7.1.2	Tshwantsho e e sa tlhamalalang	334
7.2	Kagego le sebopego sa boanedi mo go Raditladi, Ntsime le Modise mo bokaelong jwa morero	350
7.3	Tshekatsheko ya baanelwa: Sekgoma le Molotlhanyi, Keikepetse le Letsipa, Molaodi le Moilantwa	355
7.3.1	Sekgoma le Molotlhanyi	355
7.3.2	Keikepetse le Letsipa	358
7.3.3	Molaodi le Moilantwa	366

<u>KGAOLO 8 : BODIRAGATSO</u>	370

8.1	Matlhwai	370
8.2	Dikaelo	372
8.3	Ditiragalo	376
8.4	Mmuisano	381

KGAOLO 9 : DITSHWETSO LE DITSHWAELO

384

TSHOSOBANYO

391

SUMMARY

392

METLOBO/BIBELEOKERAFI

393

KAROLO A : MATSENOMAGOLO

KETELETISOPELE

TIRISO YA PUO

0.1 Matlhwai

Maikaelelo a karolwana e ke go etelelsa lefoko pele mabapi le tiriso ya Setswana mo tlhotlhomising ya mofuta o, e go tlwaetsweng e kwalwa ka Sekgoa. Sa bobedi ke go naya mareo a re tla a dirisang mo tlhotlhomising e. Tlhotlhomisi e dirisa puo ya bosekaseki, ya mafoko a bokao jwa ona bo nang le go fapoga bokao jwa tlwaelo, ya mafoko a matlhamelwa. Kwa ntle ga moo mareo a a dirisitsweng mo tlhotlhomising e, mangwe a ona ga se a a dirisiwang ga jaana ke basekaseki ba terama ba Setswana, mme motho o tlamega go eta a tlhalosa gore goreng a fapaana nabo mabapi le mareo a bona ba a dirisang. Mo mabakeng a go nna jalo lereo le tla tshwaiwa ka naletsana (*) mme le bapisiwe le le le dirisitsweng ke mosekaseki osele. Gore bokao jwa mareo bo tlhalosege sentle le go utlwala ka pele, re tla naya le dilekane tsa ona tse di itsegeng tsa Seesimane. Mo mareo a Setswana a leng maswa teng gotlhelele, ke ka gonne a ise a ke a naganelwe gope mo Setswaneng, mme a dirisiwa fano ka tsholofelo ya gore a tla amogelwa.

Le fa go lebeга go sa tlhokege go ikgogona mabapi le tiriso ya Setswana mo dipatlisisong tse di amang puo ya Setswana, go mabaka mangwe a a utlwalang a baganetsi ba ntlha e, a a pateletsang motho go a

arabela, le go itlhalosa gore ke eng motho a phegelelana le selo se se ganediwang ke bontsi. Ntlheng e nngwe, dikgopolo le dikganetsano mabapi le dipuo tsa Bantsho, tse di etsang lona lebaka la tiriso ya Setswana, ga se gantsi di kwadilwe. Di buiwa ka molomo moo di tlhokang motlhala wa bopaki o motho a ka o supang fa a batla go di tsenela.

Ntlha ya tiriso ya Setswana e tsositse ngangisano magareng a bengpuo le gareng ga bengpuo le ba dipuo disele. Le fa go se bopaki jo bo kwadilweng, ga se ntlha e e ka tlhokomologiwang. Ke maikaelelo a keteletsopole e go latlhela tlhware legonyana mo bonnyeng jo bo kwadilweng, le go supa fa go le maswabinyana gore e nne ntlha e e ganediwang go le kana, tota le ke bengpuo le bagolwane ba thuto ya Setswana.

Ga se bothata jo bo amang puo ya Setswana fela gonne go setse go kwadilwe go le gontsinyana ka jona mabapi le dipuo dingwe tsa Bantsho ba ba kwa-Aferika Bokone. Seemo se sa dilo mabapi le dipuo tseo tsa Bokone se ka re thusa go akanyetsa Setswana botoka. Ka jalo re tla sekaseka megopolo ya baithuti bangwe ba dipuo tsa Bokone mo thadi-setsong e e tla latelang.

0.2 Tiriso ya Setswana mo ditlhotlhomising tsa Bolepapuo le

Thutaditlhangwa mo Setswaneng:

KGANG-KGANG

Kakanyo e, e simolotswe ke Setshedi le Malope e sa le batlhatlheledi kwa Yunibesithing ya Leboa ka 1974, fa ba ne ba kopa Yunibesithi

go ba letla go ruta Setswana ka Setswana. Mangwe a mabaka a ba a balakantseng ke kgakgamalo e e bonetseng mo baithuting ba bona fa e re ba tla ba rutiwa Setswana ka Setswana go fitlha ka Materiki, ba bo ba isiwa kwa Seesimaneng mo Yunibesithing. Sa ntlha, Seesimane se ba ketefaletsa go tlhaloganya dithuto ka pele. Sa bobedi puo e ntšhwa e ba paledisa go itlhalosa jaaka ba ne ba ntse ba dira kwa dikolong. Mareo a mašwa a ba busetsa kwa morago mo go se ba neng ba se itse.

Batlhatlheledi ka bobona ba bona go se bogole e bile go eletsega go dirisa segaabo baithuti. Puo nngwe le nngwe e ka tlotlega go gaisa fa e rutwa ka seyona. Gape gantsi baithuti ba ba rutiwang ka Seesimane ba feleletsa ba itse Seesimane go gaisa Setswana se ba se ithutang. Ba bangwe ba palelwa ke ditlhatlhobo e le ka ba sa itse tšhomi, e seng Setswana. Ka bontsi e ya go nna barutabana ba Setswana ba tshwara bothata kwa dikolong ka koo e le Setswana ka Setswana, mme bona ba tlwaetse go itlhalosa ka Sekgoa. Ka lebaka leo ba tshabe go ruta Setswana. Seo se koafatsa thuto ya Setswana mo dikolodikgolong gonne se rutiwa ke barutabana ba ba sa tsweng Yunibesithi. Go feta foo, baithuti bao ga ba kgone go tsweletsa bokwadi mo Setswaneng gonne ba golafaditswe ke Sekgoa. Bokwadi le jona bo phutlhame: jaanong ka puo e tlotlelwa bokwadi jwa yona, le yona e tla fologwa ke seriti.

Morago ga go dumelelwa le go tswelela go ruta Setswana ka Setswana, go ne ga tsoga kgang gape fa Malope a kwala tlhotlhomisi ya M.A. ka Setswana. Mabaka a gagwe o a tlhalositse mo go yona tlhotlhomisi

eo (MALOPE 1977). O fitlhetse mabaka a baganetsi ba Setswana ka Setswana e le diipato tse di tsalwang ke go itshoga ga bengpuo, ka ba tlwaetse ditlhotlhomisi di dirwa ka tšhomi; go inyatsa ka ba gopola gore Setswana ga se a nonofa go tlhalosa dilo tsa bonetetshi le seakatemí. Bangwe ba bona ke banyatsi ba ba ngongolang sengwe le sengwe se e seng sa Sekgoa.

O ngongoregisiwa ke fa baeteledipele e le bona ba kgalang tiriso ya Setswana mo mererong ya puo ya Setswana, mo e bile ba isang kwa goreng Setswana se ithutiwa fela ga se dirisiwe, go buiwa fela ka ga sona mme go se itse ga go tlhokege; ga ke re ga ba kgathale fa tiriso ya Sekgoa e tima moseithuti sebaka sa go tlhabolola kitso ya gagwe ya Setswana ka go se dirisa? A re tota fa ditshekatsheko di kwalwa ka Sekgoa, di a bo di sa lebisiwa bengpuo, mme ka jalo ga go na mo ba ka itseng megopolo ya bosekaseki teng ka Setswana sa bosekaseki. "Ke phoso go di sekaseka (dikwalo tsa Setswana) ka Sekgoa." (MALOPE, 1977 : 31). O digela ka go re fa go dirisa Setswana go le phoso, go tlhama ka Setswana le gona go phoso, gonne jaaka le batlhotlhomisi ba Aferika Bokone ba kaya, go tla tlhama bomang ba ithutile Setswana kae? Gape fa tiriso ya Setswana mo boithuteding e tlhaetsa ba dipuo disele go itse megopolo ya Batswana, go tlhama ka Setswana le gona go fosegile. Sengwe gape ke gore baithuti ba ba dikolo, ba ba sa ntseng ba rutiwa ka Setswana, ba tla tlhoka mosupatsela wa Setswana sa bonetetshi le bosekaseki, mme go phoso go solofela Setswana se se nepagetseng mo go bona ka ba se na dikwalo tsa bosekaseki tsa segaabo bona.

Motho o ka nopola sekao se se latelang e le sesupo sa katlego ya boMalope mo go ruteng Setswana ka Setswana. Ba kgonne go rotloetsa baithuti ba bona go kgatlhegela botlhami, jo ka bojona bo fang thuto ya Setswana seriti, gonne jaaka motlhotlhomisi mongwe wa Nigeria a boletse:

No language was ever great without a
great literature (NWACHUKWU, 1983 : 75).

Ka go rialo re ka tsena mo karolwaneng e e latelang go latedisisa seemo sa lebaka le mo dipuong tsa Aferika Bokone.

MABAPI LE TIRISO YA DIPUO TSA BANTSHO KWA AFERIKA BOKONE

Go ya ka dipatlisiso tsa boWhiteley (WHITELEY, 1969 le 1971), Ogbalu (OGBALU & EMENANJO, 1975), Gorman (GORMAN, 1970), Ladefoged (LADEFOGED le bakwadinæ, 1972), ga mmogo le bakwadinabo tebang le thuto ya dipuo tsa Seaferika, go lebega e kete kwa dinageng tsa Bokone jwa Aferika go sa ntse go kampanwe le gore dipuo tseo di rutiwe mo dikolong, bogolobogolo tse dikgolwane.

Dipuo di etsa Seyoruba le Sehausa ke tsona fela go bonalang di lepalapane kgotsa di gaisana le tsa Borwa jwa Aferika mo mfameng wa borutwa, ka le tsona di rutiwa ka botlalo go fitlha le kwa Yunibesithing. Lebaka le re mo go lona la puo e di rutiwang ka yona, le sa le ḳak:ala thata mo go dingwe tsa dinaga tse. Ka re rata go batlisisa tiriso ya dipuo tse mo thutong ya tsona, re tla kgathologa dinaga tse di sa ntseng di lwa le go fitlhisa thuto ya dipuo tsa Bantsho kwa dikolong

tse dikgolwane. Re tla sekaseka dikakanyo tsa batlhotlhomisi ba ba reng di se ka tsa rutwa ka puo esele, le ba ba kgothaletsang tiriso ya puoselegae, ba ba reng go se ka ga tshabelwa kgotsa ga ikaegwa gotlhelele mo go tse go tweng ke dipuoboditšhabatšhaba.

NWU
LIBRARY

Dintlha dingwe tse motho a ka di eteletsang pele ke diphapologantsho tsa ditšhaba go ya ka maitlhommo a tsona mo go itlhopheleng puo ya semmuso, e leng diphapologantsho tse di thailweng ke Fishman mo tlhamong "National languages and languages of Wider Communication in the developing nations" (WHITELEY, 1971). Fishman o fapologanya ditšhaba ka mefuta e le meraro e bong A, B le C. Ba-A ba re go dirisiwe puoboditšhabatšhaba gotlhelele jaaka Seesimane, mme go tlhokomologwe puoselegae jaaka Setswana. Ba-B bona ga ba ganane le tiriso ya puoboditšhabatšhaba, mme ba ikaelela gore e dirisiwe nakwana fela, lebaka e le go totisa puoselegae gore e fitlhelele maemo a a siametseng go tsaya manno a puoboditšhabatšhaba gotlhelele. Ba-C ke bona ba sa batleng tiriso ya puoboditšhabatšhaba ka gope. Ba re puo nngwe le nngwe e lekane go nna puoboditšhabatšhaba, e bile setšhaba sengwe le sengwe se tshwanetse go dirisa puo ya sona e le yosi fela.

Mabaka a ditšhaba tsa mefuta e meraro e, a botlhokwa mo molebong wa rona tebang le tiriso ya Setswana, gonne a ama tiriso ya puo mo mererong e megolwane ya thuto le ya bonetetshi, jaaka bolepapuo le yona thutaditlhangwa, e seng fela tiriso ya puo kwa gae kgotsa kwa dikolopotlaneng.

Ba-A ba belaela bokamoso jwa dipuo tsa Bantsho. Ba amanya tiriso kgotsa thotloetso ya tsona le tlhaolele le semorafe se se kgoreletsang popagano ya setšhaba. Ba re go di dirisa go itsa ditšhaba go nna seoposengwe, bogolo fa setšhaba seo e le babui ba dipuo tse di farologaneng mme ba na le lenaba le le lengwe. Ka lebaka leo, dipuo tsa Bantsho ga di tlhoke go tseelwa matsapa a go di tlhabolola, go di rotloetsa le go di rulaganyetsa tiriso . Go rotloediwa tiriso ya Sekgoa ka tsholofelo ya gore mo isagweng ditšhaba tsa Bantsho di tla bo di lebetse segaabo tsona, mme di dirisa Sekgoa fela. (Ga go itshupe go ka kgonega fa ditšhaba tseo di sa le mo dinageng tsaabo tsona). Ba re ka Sekgoa se tla bo se itsewe ke botlhe, se tla kgona go golaganya setšhaba. Bontsi jwa batho ba kakanyo e, ke dikokobolo tsa setšhaba tse di nyatsang segaabo tsona, mme di gakaletse gore botshelo jotlhe jwa Seaferika bo ye kwa Sekgoeng. Mme gona e boa e nna bona gape ba reng go tsenngwa ga thuto le mekgwa ya Basweu mo Bantshong ga se sepe fela fa e se

an attempt to depersonalise everything African
as savage and primitive, creating complexes driving
Africans to be more Western than the Westerners
themselves (WHITELEY, 1971: 38).

Seno se supa go sa itlhaloganyeng le go ikganetsa ga maitlhommo a bona mo go latlheng segabona.

Hailu Fulass mo go "Problems of Terminology" o inyalanya le dikakanyo tsa mofuta wa Ba-C ka go re dipuo tsa Bantsho go tla tla gore di dirisiwe jaaka dipuo tsa go ruta go fitlha kwa Yunibesithing. A re ga di ipalele,

di koafaditswe ke mabakanyana fela a hisetori, a a ka kgopololwang mo ditlhaloganyong tsa Bantsho. Go feta foo a re ga re a tshwanela go tshaba go ka bidiwa boratlhaolele fa re di dirisa:

We should not succumb to guilt of
association (WHITELEY, 1971: 309).

O konosetsa ka go re re se ka ra leseletsa dipuo tse^e fela, jaaka go dira Ba-A. Di tshwanetse go tlabatlabelwa go tla di dirisega mo mere-
rong e megolo ya botshelo. Go se ele tlhoko dintlha tse, ke gona go koafatsang maitlhommo a ba-A.

Go na le lesedinyana la tlhaloganyo mo mabakeng a ba-B a go pataganya dipuoboditšhabatšhaba. Mabaka a bona a go tlhabolola Seaferika kgotsa go se nontsha ka go dirisa malepa a Sekgoa le a Sentsho mmogo, a supa go itshepa, bogolobogolo ka ba tseela gore Sekgoa se ka ntshiwa mme ga sala dipuo tsa bosetšhaba tsa Bantsho fela. Thulaganyo ya bona e e belaetsang ke ya go tlhopha puo ya botlhe, fela jaaka go ka twe Sezulu e nne puo ya Bantsho botlhe ba Aferika Borwa. Le fa gone ba diriwa ke mathata a ba-C ba kopaneng nao, ke ditlhotlho e bile ke go jabetsa babui ba dipuo tse dingwe, ka le tsona di sa gaisiwe ka gope ke puo e e tlhophilweng eo. Motho a ka ba ganetsa ka go dumalana le Fishman gape fa ba ithaya ba re dipuo tsa Sekgoa tse di ikagileng mo Aferika di tla feta: ke didiabarwaledi, toro le keletso fela e e tla diragalelang thateng (WHITELEY, 1971:52). Kana go sa ntse go kgonega go godisa dipuoselegae le fa dipuoboditšhabatšhaba le tsona di ntse di le teng. A re dipuo tsa mefuta eno ka bobedi di letlwe gore di tshele, di gole, di dirisiwe, go fitlha kwa maemo a ka di

dumelelang teng (WHITELEY, 1971: 52).

Ba-C ba na le bothata jo bo tshajwang ke ba-B. Bo bakwa ke fa go le tshaila ya dipuoselegae, ka ba batla go dira nngwe le nngwe ya tsona puobosetshaba ya semmuso. Tota ba ipolaelwa ke go ipelafatsa thata le go ipona e le setshaba sa puo e e rileng, se se sa rateng go salela kwa morago fa tse dingwe di tlhatlhosa maemo a puo ya tsona mo thulaganyong ya sepolotiki. Seo ke mowa wa seidioloji fela o o bogole, o o sa tshwanelang go dirisiwa e le lebaka la go goletsa puoselegae.

Barutegi ba ba farologaneng ba Bantsho kwa Bokone jwa Aferika, ba ba amaneng le thuto ya dipuo tsa Bantsho, le bona ba na le megopolo e e ka sedimosang kgang ya rona ya tiriso ya Setswana. Re ba tsaya mabala-a-nkwe.

Walusimbi kwa Uganda o dumalana le Malope le Setshedi gore go ruta dipuo tsa Bantsho ka Sekgoa go koafatsa baithuti. Ba itse Sekgoa go feta segabona se ba se rutiwang sentlente go felela kwa dikolong tse dipotlana. Ba omosiwa fela, mme kitso ya segabona e a ota; ka e bile e se ya sepe, ga e ba rotloetse go dirisa segabona mo botlhaming kgotsa mo bonete-tshing jwa puo. (LADEFOGED, 1972: 146-147).

Wanyala Weline wa Kenya a re fa barutegi ba sa ithute segabona kwa Yunibesithing, ga go ne go nna le barutisi ba ba kwenneng go se ruta mo dikolong tse dikgolo. Fa se sa ithutiwe mo dikolong tse, ga se ne se kwadiwa. Go na le gore puo e ithutiwe sogwasogwane fela, e diriwe

maitiso, e ka mpa ya tlogelwa.

A rialo Weline:

... the language has naturally to be taught 'in its own right' as a language, and not as an appendage to another language. It would not be taught therefore through the medium of English (GORMAN, 1970: 142).

Ke mafoko a tlhamo ya gagwe e bidiwa "Some Problems of Teaching Swahili at Advanced Level in Kenya."

Kwa Nigeria, Wande Abimbola o kwadile letlhatlhelelo go rotloetsa tiriso ya Seyoruba mo bosekaseking jwa ditlhangwa tsa Seyoruba, jaaka fela baithutaditlhangwa ba Sekgoa ba dirisa Sekgoa. O tlaleletsa thotloetso eno ka dikgakololo tse di ka thusang Seyoruba go ka kgona maikaelelo a.

O dumela gore le fa Seyoruba se ise se kwene ka ntlha ya go tlhoka mareo le ditheo tsa bosekaseki, ga se a tshwanela go tlogelwa fela kgotsa ga ngadiwa maitlhommo. A re go gola ga Seyoruba go tlhotlhelletswa ke gore se dirisiwa mo maphateng a le mmalwa. Se dirisiwa mo dimakasineng di le tharo, dikuranta di le nne, dikwalopaka di le tharo, le mo mekgatlhong ya diterama e feta somamararo. Abimbola o re tlhoma-misetsa gore diyunibesithi tsa Nigeria ka bontsi (kwa ntle ga Ibadan) di ruta Seyoruba ka Seyoruba. Mabapi le mathata a go dirisa Seyoruba "not only for research but for teaching as well" (ABIMBOLA, 1980:

13), a re re se ka ra a tshaba kgotsa ra emela kwa thoko re letetse ba bangwe go a rarabolola. Re tshwanetse go semelela mo lebakeng le gore re itemogele mathata ao ka borona, re sa a utlwele. Ka go simolola jalo ke gona fela re ka nnang le mathaithai a go a rarabolola. A re ga go botlhofo, mme go botlhokwa: Go batla

generations of committed individuals

with a sufficient vision of the role

and destiny of their language. (ABIMBOLA, op.cit.)

Batlhotlhomisi bano ba supa gore ga se botlhodi fa re utlwa baetele-dipele bangwe ba Setswana mono Borwa jwa Aferika ba lelela "Setswana ka Setswana." Le fa ba sa thaya kgang eno mmogo, mafoko a bona booba-bedi a emana nokeng go le gontsi. Aferika ka bophara o mo moonong oo, le fa bangwe mabaka e le a seakatemi, bangwe e le a sepolitiki.

DITSHWAELO: MABAPI LE TIRISO YA SETSWANA

Mo kgarurung e e tsositsweng e mabapi le tiriso ya puo e etsa Setswana, rona re fitlhela go se lebaka la go supana ka menwana kgotsa go itshoga. Go feta foo go se ka ga lomelediwa ope go ikgethela mo dintlheng tse pedi tse: Sekgoa kgotsa Setswana. Go tswe fela gore motho o na le maitlhommo afe.

Rona ga re bone tiriso ya Setswana e kgaoganya Batswana le ditshaba tse dingwe. Ga re kgale ope yo o dirisang Sekgoa gone o a be a na le dikgoreletsisi tse di mo itsang go dirisa Setswana, mme ga a a tshwanela go

ipata ka diidioloji. Se se teng, re nyatsa kakanyo ya gore tiriso ya Setswana ke tlhaolele, poelomorago le go imomotla bareetsi. Fa Setswana e le tlhaolele, go raya gore dipuo tsa rona di tlhodilwe ka phoso. Fa e le poelomorago, gee ga go sepe mo Motswaneng se e leng tswelelopele, ntle le gore a nne lekgoba la dikakanyo le dipuo tsa basele. Lekgoba ga le ka ke la ipela ka gore le itsweletsa pele. Go intsha mo bokgobeng joo ke go intsha kwa morago ga batho ba bangwe. Ntlha ya gore se ngotlela motho bareetsi ba seakatemi ba boditšhabatšhaba, e ka phailwa ka mafoko a ga Whiteley fa a re:

In language planning ... it matters less with whom one is able to communicate than with whom one wants to communicate

(motseketlo ke wa me)(WHITELEY, 1969: 114)

Go sekasekela baditšhabatšhaba dikuno tsa puo e o e nyatsang ke go itsenya matlho. O tshwanetse go tlotla le go nonotsha segaeno pele, pele o ka se bapaletsa baditšhabatšhaba. Moono wa rona go se dirisa ke go se lekeletsa le go se nonofisetsa go tlhalosa dikakanyo tsa bonetetshi jwa puo le botlhami, go anamisa tirisego ya sona go gaisa tirisego ya selegae le merero e mebotlana. Go feta foo bareetsi ba boditšhabatšhaba gantsi ga ba tlhoafalele go itse puo e e ikgogonang; ba rata fela ba ntse ba utlwela ka ga yona.

**NWU
LIBRARY**

Ga re inyalanye le Malope fa a nyatsa badirisi ba Sekgoa. Ga re lwele gore Setswana se dirisetswe makalathuto a mangwe jaaka saekholoji kgotsa saense, e leng moono wa ba-C le keletso ya ba-B. Boto ya Puo ya Setswana le yona e na le maitlhommo a go nna jalo mo molaotheong wa yona, mme go ya ka rona ke maitlhommo a a ka tlang morago tema

ya tlhabololo ya puo e setse e bonala. E tshwana le motho a nagana ka sešabo mme a se na se se ka fagang bogobe.

Ka tiriso ya Setswana re solofela go kgothatsa baithuti ba ba nyemileng mooko mabapi le mosola wa go se ithuta. Ba tshwanetse go se lemoga se na le seriti sa seakatemi, e bile se kgona go itlhalosa. E bile ka mafoko a ga Fulass re ka re:

Limited contact and use increases

lack of language facility.

Puo fa e dirisiwa ka bophara, e a lootsega. Ya beelwa thoko thata, e a swafala. Sa bofelo re tlhagisa gore tiriso ya Setswana ga se kgetsi e e botlhofo e go ka tshabelwang mo go yona fela fa motho a tshaba Sekgoa. Go kile ga buega jalo ka ga batho ba ba ithutang Setswana kgotsa ba tlhama ka sona. Ke kgwetlho e kgolo e e sa gaisiweng ke e e lebaneng le Moesimane fa a dirisa Seesimane. Mo tlhotlhomising go bokete le go feta gonne dikakanyo tsa bonetetshi di batla go tlhalosega ka puo ya mareo a a kgethegileng.

0.3 Mareo a a amegang mo tlhotlhomising e.

Tiori	: Theory
Tlhotlhomisi	: Dissertation; thesis
Athikele	: Article
Letlhatlhelelo	: Lecture; paper
*Setlhangwa (1)	: Literary work (oral or written)
Botlhangwa	: Literariness; literary nature/quality
Thutaditlhangwa	: Literary studies
Seakatemi	: Academic
Boithutedi	: Scholarship; scholarly
Moithutedi	: Scholar
*Bolepapuo (2)	: Linguistics
Lekalathuto	: Discipline
Molebo	: Approach
Mmeo	: Method
Malemo	: Tendencies
Diphapologantsho	: Typifications
Dipharologantsho	: Characteristics
Matshwao	: Features
Malepa	: Devices
Ditlhokego	: Requirements
Dibopedi	: (Structural) elements
*Popego (3)	: Form
Mmopo	: Genre; form (e.g. drama as a form)
*Kagego (4)	: Structure

Papisanyo	: Comparison and contrasting
Boatlhamo	: Scope
Maitlhommo	: Aim; imagination
Matlhwai	: Foreword; prologue
Keteletsopele	: Preface
Mfama	: Aspect
Tlhalosetso	: Definition
Thanolo	: Interpretation
Phetolelo	: Translation
Tlhanolelo	: Adapted version
Ketsiso	: Parody
Alekori	: Allegory
Moetlo	: Ritual
*Manonapelo; Khomedi (5)	: Comedy
Matlhotlhapelo;	
matlhomola	: Tragedy
Meloterama	: Melodrama
*Terama ya Dinyao;	
terama ya Metlae (6)	: Farce
Terama ya Mathata	: Problem drama
Terama ya Dikakanyo	: Drama of ideas
Terama ya Sedumedi	: Religious drama
Terama ya Sebeibele	: Miracle/mystery play
Terama ya Setso	: Traditional/Folkdrama
Teramahisetori	: Historical drama
Teramatlaopo	: Satirical drama
Teramapoko	: Poetic drama

NWU
LIBRARY

Terama ya setu	: Mime
Terama ya kgaolonngwe	: One-act play
*Terama ya moanelwawesi (7)	: Monodrama
Teramapuiswa	: Closet drama
Kgantselelopele	: Radio serial drama
Sediragatswa	: Performance item
Sebalwa	: Script
Sekwalo	: Written literary work
Seradiso	: Text
Teatere	: Theatre
Serala	: Stage
Bodiragaletso	: Platform, medium of performance
Boralo	: Decor
Bobogego	: Spectacle
Bodiragatso; botshamekego	: Performability; stageability
Mmogedi	: Spectator
Teramafatsa	: Dramatise
Diragatsa; tshamekisa	: Perform; produce a performance
Modiragatsi	: Actor
Motlhagisi; motshamekisi	: Producer
Moaparo wa badiragatsi	: Costume
Morebelo wa terama	: Choreography
Tshalaba	: Chorus
*Mathaka a terama (8)	: Dramatis personae
Mooko wa seterama	: Dramaticity; dramatic quality
Boterama	: Dramaness
Baphotli	: Make-up artists

Morerwana	: Subtheme
Sekamorero	: Secondary theme
Poloto	: Plot
Polotwana	: Subplot
Sekapoloto	: Secondary plot
Kanelo	: Narration
Kanedi	: Story; narrative
Sedirego	: Action
Kgotlhang	: Conflict
Mmuisano	: Dialogue; duologue
Mmuaesi	: Soliloquy
Mmuelathoko	: Aside
Kgogotlego	: Oratory; set speech
Mmuogale	: Ordinary/everyday speech
Kgelekiso	: Rhetoric
Gelekisa	: Use rhetoric/affected language
Sefetisetsi	: Medium
Puego	: Speakability
Kitlano	: Unity (of place, time and place)
Kgwediso	: Plausibility
Nnete	: Truth
Boammaaruri	: Reality
Tsielego	: Crisis
Tshenolo	: Exposition
Thaologo	: Motoric moment
Phuthologo	: Development
Tharaano	: Complication

Setlhoa	: Climax
Mmoatlhoa	: Anticlimax
Tharabologo	: Denouement
Katlhogo	: Resolution
Kgweleano	: Catastrophe
Boanedi	: Characterisation
*Thwadi (9)	: Protagonist; main figure
*Moganetsi (10)	: Antagonist
*Motsenagare (11)	: Tritagonist
*Molotlhanyi (12)	: Turncoat
*Moletlanyi (13)	: Mediator
*Motlhotlheletsi (14)	: Supporter; instigator
Selwelwa	: Bone of contention; source of conflict
Mmelompe; babelompe	: Villain(s)
Mmelontle ; babelontle	: Hero(es)
Setshosa	: Caricature
Kemedi	: Representative character
Sekamotho	: Type
Moanelwa wa mmopa	: Flat character
Moanelwa wa madi-le-nama	: Round character
Moanelwa yo o tsiagameng	: Static character
Moanelwamogolo	: Main character
Monamodi wa motlholo	: Deus ex machina
Semelo; sebopego	: Personality; character
Ditso	: Fōiklore
Sekahisetori	: Legend
Dianelaphologolo	: Animal stories

Senako	: Chronological
Semotlha	: Contemporary/topical (issue)
Lefatshebophara	: Universal
Bathobotlhe	: Public
Seronamotlha	: Anachronism
Puoboditšhabatšhaba	: International language
Puoselegae	: Regional/indigenous language
Puobosetšhaba	: National language
Bomorafe	: Tribalism
Malotle	: Detail(s)
Tatediso	: Historical sketch/survey
Seralamfapha	: Perspective
Setlogo	: Historical origin
Kgolo; tswelelopelo	: Historical development
Bolotlegi	: Epic quality
Dielo	: Criteria; standards
Ditheo	: Principles
Bokaelo	: Context
Thutisi	: Handbook; textbook
Metlobo/Bibeleokerafi	: Bibliography
Motseketlo	: Italics; emphatic print/line
Sekai	: Symbol
Bokai	: Symbolism
Boetsi	: Role-playing
Mmotlolo	: Model
Bolai	: Didacticism
Tatedi	: Sequel

MABAPI LE MAREO A A TSHWAILWENG

- (1) Lefoko le re le dirisa boemong jwa "Dikwalo" fa re akaretsa le go tlhama go e seng ga go kwala
- (2) Re tshaba lefoko la "thutapuo" ka le dirisetswa thata kerama/popegopuo
- (3) le (4) Re farologanya "popego" le "kagego". Popego e kaya tshobotsi e e bonwang ka pele ka matlho; kagego e kaya go tllhamagana ga dikarolo le thulaganyo ya diteng.
- (5) le (6) Jaaka re tla tlhalosetsa pele mo kgaolong ya tiori (Kgaolo 2.2.2) go pharologanyo gare ga Khomedi/Manonapelo le Dinyao/Metlae. Khomedi e boteng, mme Dinyao e bolaisa ditshego fela ka diteng tse di botlhofo. Lereo "Manonapelo" re le tsere mo go K.Mogapi: Tshekatsheko ya Dikwalo: Motshameko.
- (7) L.Z. Sikwane mo go Marothodi o dirisa terama ya "mmuaesi", e bong lereo le re le dirisetsang "soliloquy". Gape go a kgonega gore moanelwa wa terama e, a bue le babogedi, e seng a le esi.
- (8) Baterama bangwe ba re "Mathaka/Beng ba Mmuisano/mmolelo/Motshameko." Terama ga se mmuisano/mmolelo fela, e bile lefoko "motshameko" le tlhofofatsa setlhangwa se.
- (9 - 14) Re itlhophetse mareo a boemong jwa "Molwantshi - Molwantshiwa, Mogapatiro - Mokganatiro - Motlatsatiro (Ntsime)". Re bone a re

NWU
LIBRARY

a kaileng morago a sa itlhalose bonolo. Mangwe jaaka "molwantshiwa" le "motlatsatiro" ga a nepe seabe sa moanelwa wa mofuta oo.

KGAOLO 1

MAITLHOMO LE BOATLHAMO, MMEO LE MOLEBO

1.1 Maitlhomomagolo le boatlhamo

Maitlhomomagolo a tlhotlhomisi e ke go lebalebisa terama mo Setswaneng ka go sekaseka mefama mengwe ya diterama tse di tlhophilweng tsa Setswana. Re tla itebaganya fela le diterama tse di itlhametsweng ke Batswana, e seng diphetolelo kgotsa ditlhanolelo. Diphetolelo di setse di sekasekilwe ka botsona gosele (SHOLE, 1981). Gape ga re ne re lebelela diterama tsa radio le thelebišene, le fa re dumela gore di botlhokwa e bile di gaisa tsa dikwalo mo mefameng mengwe ya boterama. Di mothamo thata go ka akarediwa, mme le tsona di rata di ka sekasekwa ka botsona gosele. Le fa re beela mefuta eno ya diterama kwa thoko, di tla nna di amega gangwe le gape mo tshekatshekong fa go patelesega.

Setlhogo se kaya tiro e, e le e e namileng thata go ka tsenelelwa mo mothamonyaneng wa tlhotlhomisi e, mme le fa go le jalo go a tlhokega gore re alege tshekatsheko mo terameng ya Setswana ka bophara jo bo kgonegang. Tlhotlhomisi eno ke yona ya ntlha go sekaseka terama ya Setswana, mme e tshwanelwa ke go iteela moroko mo dintlheng di le dintsanantsana go thiba phatlha e e sa bolong go atlhama, le go thobolola motswedi o mošwa wa dipatlisiso mo dikwalong tsa Setswana. Go tlhofofatsa lebaka le, re itlhophetse fela diterama di se kae tsa dithwadi di le tharo tsa mofutatlangwa o. Lebaka la ntlha ke go itekanya morwalo, la bobedi ke go tlhopha bakwadi le diterama

tse di ka emelang seemo sa terama ya Setswana ka bophara mabapi le makoa le bothakga mo botlhaming. Baterama ba re boneng ba itshupile sentle go ka tlhophelwa lebaka le, ke L.D. Raditladi, J.M. Ntsime le D.M. Modise. Ba bangwe ba babotlana ba tla fopholwa fela mo tatedisong le go umakega fale le fale mo tshekatshekong e le go bapisa kgotsa go sedimosa sengwe mo go tse di kgethilweng tsa dithwadi. Le teng mo go Raditladi le Ntsime le Modise re tlile go tsaya tse di rileng fela, bogolobogolo mo go Ntsime ka a na le tse dintsinzana. Tsona ke tse di latelang:

Raditladi : Sekgoma I
Motswasele II .
Dintshontsho tsa Lorato (Ditshontsho)

Ntsime : Pelo e ja serati (Serati)
Pelo e ntsho (Pelo)

Modise : Maragana
Gareng ga metswi (Metswi)
Magagana

Go matshwanedi go tlhalosa gore fa go twe "Terama ya Setswana," ga go tewe terama ya sebopego se se itlhaotseng ka matshwao a a metseng mo setsong sa Batswana, jaaka go buiwa ka Terama ya Setšhaena e e nang le tlhago ya Matšhaena e e farologaneng ka sebopego sa boterama le Terama ya Seesimane, kgotsa ya Seaferika e e fitlhelwang mo merafeng ya boNigeria le Kenya. Terama mo Setswaneng re raya fela ka e itlhame-tswa ka Setswana ke Batswana, ba tsere malebela mo baterameng ba Sekgoa, go sa kgathalesege gore a e na le matshwao a a se yong mo

mo ditshabeng tse dingwe kgotsa nnyaa. Go bua nnete terama ya Setswana e ka bo e se yo fa e ka bo e se ka terama ya Sekgoa, mme lebaka leo re tla le tlhalosa ka botlalo fa re latedisisa setlogo sa terama mo dipuong tsa Bantsho (Kgaolo 2).

Tlhotlhomisi e, e dikarolopedi, e bong karolo A le B. Karolo A ke matsenomagolo a a tlhalosang maitlhomiso le boatlhamo jwa tlhotlhomisi, a akaretsa dintlha ka ga tiori ya terama e re tla ikaegang ka yona mo tshakatshekong. Mo keteletsopeleng ya karolo e, re latlhetse tlhware legonyana mabapi le tiriso ya Setswana mo tlhotlhomising ya seakatemi, ra be ra naya mareo a re tla a dirisang a Setswana le dilekane tsa ona tsa Sekgoa. E ntse e le gona mo karolong e, re lebelela gape le tse di latelang: dikakanyo le ditlhotlhomiso mabapi le terama mo dipuong tsa Bantsho tsa Borwa jwa Aferika, thadisetso kgotsa tatediso ya setlogo, kgolo le kemo ya terama ya Setswana, ga mmogo le dintlha mabapi le bokwadi jwa dithwadi tse re di tlhophetseng tlhotlhomisi e.

Karolo B e tshotse mooko wa tlhotlhomiso, e leng dikgaolo di le supa tse di setseng, mme tsona nngwe le nngwe e lebagane le mfama o o rileng o o sekasekiwang mo diterameng tse di tlhophilweng, sedirego le kgotlhang, mmuisano (setaele le popego), boanedi le bodiragatso kgotsa botshamekego, ke yona mefama e e tla sekasekwang mo dikgaolong 3-8 ka go latelana. Kgaolo 9 e tla nna ya ditshwetso le ditshwaelo. Mo go yona re tla lekola katlego ya maitlhomiso a rona a go direla terama ya Setswana se R.M. Malope (MALOPE, 1977) le E.S. Moloto

(MOLOTO, 1970) ba se diretseng padi le poko ka ditlhotlhomisi tsa bona: go fa terama manno mo bosekaseking jwa ditlhangwa tsa Setswana.

1.2 Mmeo le molebo

Mmeo wa rona e tla nna wa go bapisanya diterama tse re di kgethileng, re anaanela mabapi le mfama mongwe le mongwe, mme ditshwaelo tsa rona go tswa mo papisanyong eo di tla kaya megopolo ya rona ka ga terama mo Setswaneng ka kakaretso. Ke jaaka re rile re kgethile diterama tse di ka re kgontshang go swetsa jalo.

Re tla sekaseka diterama tse jaaka dikwalo, e seng diradisetsa kgotsa dibalwa tsa teatere bokalo. Gape le fa re tla tlhatlhobatlhatlhoba botshamekego jwa tsona, ga re ne re di sekaseka jaaka didiragatswa. Go mabaka: Botshelo jwa terama tseno jotlhe e ntse jwa dikwalo tse di buisiwang segolothata ke baithuti: Ga di na hisetori ya bodiragatswa e e itsegeng. Mo godimo ga moo, ga go na mekgatlho epe e re e itseng e e tiisitseng mo tiragatsong ya diterama tsa Setswana go fitlha ga jaana.

Maitlhommo a rona ke go okega terama matlho le go baya tema fela mo tshekatshekong ya yona mo Setswaneng. Ga re na dikakgelo dipe tse dišwa mabapi le tiori ya terama. Tiori e e setseng e le teng e re lekane mo maitlhomong a, mme dikwalo tse re tla di nopolang di e tlhalosa ka botlalo go gaisa ka moo rona re ka kgonang ka teng mo mothangwaneng wa tlhotlhomisi e. Re tla lemoga gore tiori le terama ya lefatshe di setse di fitlheletse maemo a a kwa godimo le a a ma-

tswakabele ka nako e, mme le fa go le jalo ga re kitla re e dirisa ka maemo ao gone re sekaseka terama e e sa ntseng e abula e bile e tswelela pele ka bonya. Ka mafoko a mangwe ga re kitla re itlhalosa ka boleele mo tioring kgotsa re leka go itepatepanya le ditiori le diterama tse di gatetseng pele go gaisa tsa Setswana, jaaka tsa dipuo tsa Sekgoa.

Maloka le melebo, ga re kitla re ikgolega ka molebo ope o o rileng, mme mfama mongwe le mongwe o tla lejwa go ya ka ditlhokego tsa ona. Le gale re tllile go sekamela thata mo tlhamegong kgotsa kagego ya mefama ya diterama, go kgwedisa ga yona le go golagana ga yona. Mo ntlheng ya dielo tsa bosekaseki, re rata go ama sengwe mabapi le megopolo e e tumileng ya basekaseki ba Bantsho, ba ba rerang 'African aesthetics', kgotsa dielo tsa bosekaseki tse di theilweng mo esetetikong ya Seaferika.

Megopolo eo e kgala bosekaseki jo bo dirisang dielo tsa Sekgoa mo dikwalong tsa Maaferika kgotsa tsa Bantsho. Keletso ke gore dikwalo kgotsa ditlhangwa tsa Bantsho di atlholwe ka dielo tse di lebileng dikgatlhegelo tsa tlhago tsa Montsho, gone ditlhangwa tsa Montsho di itlhaotse mo go tsa Sekgoa. Dielo tsa Sekgoa ke tsa setso sesele, mme go di dirisa go gatelela botlhami jwa Bantsho. Ga di a tlholega mo Aferika. Se se batlegang ke dielo tsa selegae tsa Aferika, e seng tsa seeng. Basekaseki ba Seaferika ba re Makgoa a ithaya a re dielo tsotlhe tsa bona le setso sa bona di dirisega lefatshe ka bophara, mme se e seng sa Sekgoa ga se a tshwanela go dirisiwa. Ba rata go

dira Maaferika makgoba a dikakanyo tsa sekgoa, mo e bileng ba batla le go ba ruta ka dielo tsa botlhami le tsa bosekaseki.

Maaferika a re e tla re re tla re re dule mo bokgobeng jwa Sekgoa, e bo e le re dirisa dielo tsa esetetiki ya Seaferika, re kgaphetse tsa Sekgoa kwa thoko. Go ka fa sekao, go golagana ga poloto le malo- tle, ga mmogo le baanelwa ba ba ikakanyetsang, ke tse go tweng ga di tlhokege ka Seaferika. Ga ba rate go twe ba rera thata kgotsa ba kgabisa puo go feta selekanyo. Ba tseela seo e le mokgwa wa Mo- aferika wa go bua le go tlotla kgang. Go na le bonnetenyana foo, fela bokoa e nna gore fa setlhangwa se tletse boreri le kgelekiso ya puo, kgang ya sona e lapisa tlhaloganyo.

Gongwe kgang e, e tsetswe ke fa basekaseki ba Makgoa ba atisa go sokamisa le go nyatsa bokao jwa ditlhangwa tsa Seaferika ka ntlha ya go se di tlhaloganye. Kana ditlhangwa tsa setso sengwe le sengwe di na le dintlhana dingwe tse moeng wa setso sesele a ka se keng a di tlhaloganya, mme a di bona di se na bokao. Basekaseki ba na le bothata joo ka bontsi, jwa go wela ditlhangwa tsa Seaferika godimo mme ba fetse ka go di tlhaetsa matlho. Ke sengwe sa dilo tse di dirang gore bosekaseki jwa bona bo nyatsege. Ke bokoa jwa bona mo lebakeng leo, e seng phoso ya go dirisa dielo tse di jakilweng le bokapi jwa Bophirima. Dielo dingwe le dingwe fa di ka dirisiwa jalo, di ka koa- fatsa bosekaseki. Ke jaaka S.D. Iyasere a kalle mo mafokong a a nopo- tsweng ke Groenewald (ODENDAL, 1978: 75):-

Criticism depends far less on theoritical

systems or codified hypothesis than on
the quality of the critic's mind

(motseketlo ke wa me)

Mosekaseki yo o maikarabelo o tshwanetse go tlhaloganya setlhangwa ka botlalo jo bo kgonegang pele a ka ntsha lefoko la katlholo. Kwa ntle ga moo, ga go dielo dipe tse di ka bipang boatla jwa bosekaseki jwa gagwe.

Sa bobedi ke gore Makgoa ga ba bone go le thona go dirisa dielo tsa Sekgoa gonne bontsi jwa ditlhangwa tsa sekompieno tsa Seaferika ke tse di jakilweng kwa dielo tseo di tswang teng. Le fa puo e ka ne e le ya Seaferika, setlhangwa se se jaaka padi ke sa mmopo o o kopisitsweng mo Sekgoeng. Le fa diterama dingwe tsa Seaferika di tlhotlheleditswe ke meetlo le mediro ya Seaferika, di antse mmopo wa seeng mo e leng gore di tsewa di le losika le tsa Sekgoa. Tlhotlheletsano ya mofuta o e golaganya Aferika le botlhami jwa lefatshe, mme ga go bogole bope fa go ka nna dielo tsa lefatshe, mme tsa selegae tsadira mo mabakeng a mabotlana fela. Nako nngwe dielo tse go tweng ke tsa lefatshe, di phailwa fela ka gobo di senola makoa a mokwadi. Fa mokwadi wa terama ya mmopo wa Sekgoa a sa supe bothakga jo bo tshwanang le jwa batho ba a kopisitseng mo go bona, foo a se ka a ipata ka go re o kwala Seaferika:

Geen Afrikanistiese beskouing kan 'n
werk red as dit nie as woordkunswerk
letterkundige beginsels geslaag het nie
(ODENDAL, 1978 : 77).

Ke Groenewald yoo, a tlatse Ezekiel Mphahlele fa a re ga go tlhokege gore go nne le tlhalele mo bosekaseking.

Setlhangwa ga se lebisitse batho ba dielo tse di rileng. Se lebisitswe botlhe ba ba kgonang go tlhaloganya le go kgatlhegela puo e e nang le mooko, bothakga jwa go tlhamagana ga diteng le go teba ga maitlhommo. Ga go Moaferika yo o tsayang sentle yo o ka akgolang setlhangwa sa baanelwa ba dikopa ba ba sa senoleng sebopego sa motho le mekgwa ya batho, kgotsa poloto e e manasa e e tlhaelang setshwano sa botshelo. Ga re tlhoke dielo tsa mmala o o rileng go bona makoa a mofuta oo. Fa setlhangwa e le sa Seaferika ka tlhago mo sebopegong le mo maitlhamong a sona, foo basele ba ka tewa ga tse: utlwang molebo wa Seaferika wa tlhago mabapi le setlhangwa se. Fa go na le mabaka mangwe a setso a a ka tlhalosang setlhangwa seo botoka, tiro ya ona ke go sedifatsa bokao jwa sona jo bo ka iphitlhelang moeng. Ga se mabaka a a ka dirisiwang go nna dielo tsa mosekaseki. Gapegape Groenewald:-

Sulke kennis behoort slegs as instrument

te dien om die werk ten volle te begryp.

Daarna moet die werk letterkundig beskryf word

...Norme moet suiwer letterkundig bly.

(ODENDAL, 1978: 82).

Sa boraro ke gore mo boammaaruring dielo tse go tweng ke tsa Sekgoa tse, ga di rumole dipe tsa Seaferika. Ke fela gore fale le fale, di tshwanetse go lemosiwa mefama ya botlhami e e fitlhelwang mo Aferika

mme e 'se yo mo Sekgoeng; di tlhabololwe gore e re fa go twe ke tsa lefatshe, di bo di sa ikaega fela ka botlhami jwa Sekgoa. Le gone mokgwa wa bosekaseki mo Aferika o tswetse seding ka ntlha ya bosekaseki jwa Sekgoa. Le fa botlhami mo Aferika bo tswa kgakala, bosekaseki bo simolotse go kgotlhagana fela mo segompienong. Ka jalo dielo tsa Seaferika tsa bosekaseki ga di na letlotlo. Le fa di ka epololwa, o tla fitlhela di sa nyalane thata le sebopego sa ditlhangwa tsa Seaferika tsa segompieno ka di antse mekgwa ya Sekgoa. Basekaseki ba Bantsho ba antse bosekaseki mo Sekgoeng, mme ka ntlha ya go sulafalelwa ke mekgwa ya Makgoa ya sepolotiki le seloago, ba ikana go tlhanogela le dielo tsa bosekaseki ka di tlile le Makgoa. Ga se gore dielo tseo di thulane le tsa Seaferika. Tsa Seaferika ga di a itlhagisa e bile ga go bonale di ne di ka gaisa tsa Sekgoa. Go bua ka dielo tsa Sekgoa le tsa Seaferika, ke go tsenya tshele le tlhaolele mo bosekaseking.

Tlhotlhomisi ya rona ga e tlhoke molebo kgotsa dielo tsa mmala o o rileng; e ikaega ka mabaka a botlhangwa fela. Mo godimo ga moo, terama mo Setswaneng e sekametse thata kwa mmopong wa Sekgoa, mme ga go na lebaka la gore go twe e lejwe Seaferika ka dielo tsa selegae.

Mafoko a a latelang a ga Van der Poll, ke a go leka go itlhatswa mo bothateng jwa molebo, le fa gone a sa mo golole ka gope mo go diriseng dielo tsa lefatshe ka bophara. A re:

This critic has accepted certain universal
criteria as a premise, but has nevertheless

taken the cultural differences into
consideration where these were considered
to cast light on to certain aspects of Black drama
(VAN DER POLL, 1981:3).

Bosekaseki jo bo bidiwang jwa Sekgoa, jo bo tlhaolwang mo go jwa
Seaferika, le jona ga bo ise bo ke bo tlhokomologe dintlha dipe tse
di sedifatsang sebopego sa setlhangwa, e ka ne e le malotle a meetlo
kgotsa hisetori. Dintlha tse Van der Poll a reng o tla di dirisa
fale le fale, ke tse Groenewald a reng di mosola fela mo go sedimoseng
diteng, e seng mo go sekasekeng bothakga kana boatla. Ka moo maitoko
a mofuta o, ga a tlhokege. A dira gore mosekaseki a a dirise go bipa
boatla jwa motlhami. Ena Van der Poll o babatsa mmuisano o o sa tlho-
kegeng e le ka a re puo e e modiadia ke setso sa Bantsho (Re tla
tlhalosa ntlha e mo go kgaolo 2.3.1). Mosekaseki ga a a tshwanela
go dirisa lemorago le le fitlhegileng le le ka se keng la dirisiwa
ka bophara, jaaka diphiri tsa ditso. O tshwana fela le yo tlhalosang
makoa a setlhangwa ka go dirisa dintlha tsa botshelo jwa motlhami,
tse di itseweng ke ena a le esi.

KGAOLO 2:

KA GA TERAMA LE TERAMA MO SETSWANENG

2.1 Matlhwai

Kgaolo eno e simolola ka go akaretsa dintlha tsa tiori tse re tla itshetlegang ka tsona mo tshekatshekong ya diterama tsa rona. Go tloga foo e radisa dintlha tsa botlhokwa mabapi le ditlhotlhomisi ka ga terama tse di setseng di kwadilwe mo dipuong tsa Bantsho. Le fa re tlile go ikaega thata ka ditlhotlhomisi, re tla okomela le diathikele tsa baithutaditlhangwa ba le babedi, e bong H.I.E. Dlomo le Temple Hauptfleisch. Re tla nopola ditshwetso le dikakanyo tsa batlhotlhomisi ba ba amegang, maikaelelo e le go sedisisa gore ba reng ka ga setlogo le boterama jwa diterama mo dipuong tsa Bantsho.

Mo dipuong di le robedi tsa Bantsho tse di atileng (e bong Setswana, Sešwešwe, Sepedi, Sethosa, Sezulu, Sevenda, Setsonga le Seswatsi), go bonala go nnile fela ditlhotlhomisi tsa botlhokwa di ka nna thataro. Sa bosupa ke buka e tota e leng thutisi ya baithuti ba dikolodikgolo; ga se tlhotlhomisi ya seakatemi. Mo Setswaneng maiteko a rona ke ona a ntlha, mme seno se ka supa ka moo terama e tlhokomologilweng ka teng mo dipuong tse.

Sa boraro re tla latedisa setlogo le kgolo ya terama mo Setswaneng go fitlha ka 1985, re bile re bapisa Setswana le dipuo tse dingwe tsa Bantsho mo ntlheng e, go bona gore a se kwa pele kgotsa kwa morago. Re tla ruma ka dithadisetsa ka ga matshelo le bokwadi jwa dithwadi tsa rona tse tharo e bong Raditladi, Ntsime le Modise. Seno ga

se kae gore re dirisa matshelo a bona jaaka ditheo go sekaseka diterama tsa bona, gonne re itlhoma bosekaseki jwa rona bo ikaegile ka ditheo tsa botlhangwa fela.

2.2 Mefama ya terama

2.2.1 Terama ke eng?

Terama ke setlhangwa se se nang le bolotlegi mo go sona jaaka padi, gonne se tshwantsha ditiragalo ka baanelwa. Fela e farologane le padi gobo yona e amane le teatere, mme go le gantsi e tsewa e sa wele mo dikwalong. Go rialo e na le go tlhalosiwa jaaka sediragatswa sa teatere, seradiso sa teatere, e boe e tlhalosiwe jaaka sekwalo. Baithuti le barutisi ba dikolo le diyunibesithi ga ba tshabe go e tsaya jaaka sekwalo le fa ba itse gore e amane le teatere. Baithutedi ba tsa teatere bona ba gana go e bitsa sekwalo se se ka ikemelang se le nosi, se se sa tlhokeng go amanngwa le teatere. Keir Elam o re kaela bangwe ba bona:

The Prague school refuses to
grant automatic dominance
to the written text (ELAM 1980:6)

Ena Elam o tswelela go re naya tlhalosetso e e amogelang maphata a mabedi a, a sebopego sa terama, tlhalosetso e re bileng re tlile go ikaega ka yona. A re terama ke

.... a mode of fiction designed for
stage representation and

constructed according to particular

dramatic conventions (op.cit: 2)

Ga a tllhamalatse lefoko lepe le le kayang terama e le sekwalo mme le gale seno re se fitlhela mo tlhalosetsong ya ga Allardyce Nicoll, e e bileng e tsamaelana le ya ga Elam:

.... a literary work in a form

suitable for stage representation

(NICOLL, 1962: 37)

Gotrick (1984: 14) o sedifatsa ka go re terama e ka nna ya kwalwa kgotsa ya se ka ya kwalwa (e thaetswe mo teatereng ka tlhogo); ka moo tlhalosetso ya gagwe ga e aroganye terama le tiragatso, e bile ga e ganetse terama go ka nna sekwalo. E ka nna le seradiso sa molomo (oral text) kgotsa se se kwadilweng, se se phasaladitsweng (written text).

Seno ga se ganetsane le dikakanyo tse di etsang tsa boJafta, Etherton le Beukes, tse di gatelelang gore terama ke sediragatswa sa teatere, se boleng jwa sona bo itshupang fa se kgona go gogela le go kgatlha babogedi mo bodiragaletsong. Empa e le go tlhagisa gore terama e ka tseega jaaka sekwalo, ya sekasekwa sekwalo. Le gale ditlhaloso tsa ga Elam le Nicoll di kaya gore sekwalo sa terama se tshwanetse sa bo se farologane le padi ka popego; se rulaganyeditswe go ka diragadiwa ("designed for stage representation") ntle le gore se baakannngwe sešwa kgotsa se tllhamololwe. Fa se sa rulaganngwa jalo, e nna sebuisiwa jaaka padi. Maitlhommo a magolo a terama e

tshwanetse ya nna gore e ka diragadiwa, le fa e ka phasala-diwa e le sekwalo se se iseng se diragadiwe, jaaka go ntse ka bontsi jwa diterama tsa Setswana. Fa maitlhomu le thulaganyo di letla, phasalatso ga e tlose terama boterama. Ka moo fa re re tsa Setswana ke diterama le fa di ise di diragadiwe, ga re ikganetse. Re tshwanetse go itse pele gore a di rulagantswe ka mokgwa wa tiragatso, e nne gona re ka di sekasekang ditlhaelo tsa bodiragatso. Fa di tlhabela, di se na bothakga jo bokalo, re ka di tsaya e le diterama tse di bokoa, mme gone e le terama. Re laolwa ke tshobotsi le thulaganyo.

Fa re aletsa ditlhalosetso tse di fa godimo re ka re: Terama ke setlhangwa sa bolotlegi, se se rulagantsweng ka mmuisano le kabo ya baanelwa, e se: kanelo ya motlhami ka tlhamalalo jaaka mo pading. E ka nna sekwalo se se phasaladitsweng kgotsa nnyaa, fela thulaganyo e tshwanetse go se kgontsha go ka diragadiwa ntle le go tlhamololwa. Se ka diragaletswa mo seraleng, mo thelebišeneng kana fileme, go tswa gore thulaganyo ya sona e lebisitswe mokgwa ofe wa tiragatso.

Mooko wa Seterama

Mo Seesimaneng lefoko "dramatic" le a tle le dirisiwe go tlhalosa boleng jwa setlhangwa le fa e se sa terama, mme le kaya gore diteng tsa sona le thulaganyo di se fa mooko

wa terama. Seo se supa gore padi le khutshwe di ka nna le boleng joo jwa "dramatic," kgotsa tsa nna le mooko wa seterama. Terama thoothoo le fa e itshupa ka tshobotsi kgotsa mmopo, le yona e nna bokoa fa e se na mooko oo. Dintlha tse di late-lang ke tsona tse di ka tsenyang mooko mo marapong a setlha-ngwa sa tshobotsi ya terama.

Dhlomo fa a di sobokanya a re terama ke "Action! Rhythm! Emotion! Gesture!" (DHLOMO, 1977: 3). O kaya gore ditiragalo tse di tshololang maikutlo, le tse di mogaragatshego, ke tsona mooko wa terama. Peacock ena o tlaleletsa ka go re di tshwanetse go tsibosa mmogedi, tsa gogomosa maikutlo a tlalelo kgotsa a lethabo, tsa tshwantsha mathata a a ka tse-nyang botshelo mo kotsing, tsa fetokana ka kgagamalo go isa kwa setlhoeng, tsa ama merero e e masisi e e kgotlhang me-gopolo ya mmogedi. Mmogedi o rata terama e e mmontshang

.... a group of people simulteneously

on the stage held together...

by the embrace of fate

(PEACOCK, 1957: 160)

Tatelano ya ditiragalo fa e sa tshose, e sa gakgamatse kgotsa e sa tshoganyetse ga e fe terama mooko. Mo lefokong kgotsa tiragalong nngwe le nngwe ya terama go tshwanetse ga nna le matshosetsi le go raraanela pele. Mmogedi a se ka a itse gore pheletso ya ditiragalo e tla nna efe e ise e goroge,

fela a gogege go sala ditiragalo morago ka di le masisi.

Go ya ka Jafta le Groenewald, terama e tiisiwa ke bobogego. Fa e na le se se ka bogelwang, sa bonwa, sa utlwiwa, sa fetlha maikutlo, jaaka kgotlhang kgotsa kampano e e tsitsibanyang e nna le mooko. Mmuaisano, le fa e ka nna wa mmuaesi, o tshwanetse go supa kampano le tlalelo, wa supa mogaragatshego wa baanelwa le ditiragalo. Ditiragalo di kitlane, di gatane ka lebelo, di se ka tsa lepologa. E bile go ya ka Groenewald, ga di a tshwanela go anelwa gonne di ngotla bobogego. Mmogedi ga go batle a di utlwela: o tshwanetse go di bona le go di utlwa. Kanelo mo terameng e ka dirisiwa fela mo ditiragalong tse di sa letlelesegeng go bontshiwa; kgotsa di sa kgonege go diragatswa; kgotsa tse di sa repisang sedirego ka ntlha ya boleele, tsa lapolosa mogaragatshego wa ditiragalo, tsa lelefatsa terama mo e ka tšheang mmogedi e ise e fele. Nicoll o di fetsa ka go re:-

... the prime criterion, the essential
standard, rests in the power of these
plays to grip and stimulate spectators
in a playhouse (NICOLL, 1962: 50)

Puiso le Pogelo ya Terama

Emslie a re go bogolenyana go sekaseka terama ka go e buisa, o ise o e bogele (EMSLIE, 1982: 1). Mmuisi ga a ka ke a utlwi-sisa terama ka botlalo gonne o sokola le go ipopela diteng

ka maitlhommo. O ikaegile fela ka mafoko a mmuisano le dikaelo tsa mokwadi, mme ka matlho ga a bone go tshwana le mmogedi. Mmogedi o a bona, o a utlwa. Badiragatsi le boralo di mo tshwantshetsa baanelwa le tikologo ya ditiragalo. Maikutlo a gagwe a gogomoga go gaisa a mmuisi gonne a gakadiwa ke moudu wa babogedi ba bangwe ba ba nang nae mo bobogelong. Mmuisi ka a le esi, ga a fafamoge ka bojotlhe jwa gagwe. Moudu o o gakatsang maikutlo a terama, o a tlhabela fa o e buisetsa mo bodutung.

Conradie o bapisa go buisa terama le go buisa dinnoto tsa kopelo, le fa papiso eo e sa nitama. Gone go bogela terama le go utlwelela kopelo ka mantswe a setlhopha ke maitlhomomagolo a ditlhangwa tse. Fela dinnoto ga se mafoko a motho yo o feletseng a ka reng o ka a buisa. Fa o tsaya sekwalo sa kopelo, ga o buise dinnoto; o ikopelela molodi wa lengwe la mantswe. Fa kopelo e le ya mantswe a le mmalwa le diletswa, o tsaya mantswe bongwe ka bongwe. Go tlhokega gore o e utlwe ka setlhopha fa o batla go e utlwa e feletse. Ga o ka ke wa kgona go ipopela molodi wa mantswe a kopane ga mmogo le tsamaelano ya ona ka maitlhommo. Ka mantswe a opelwa segongwe, go buisa kopelo ke go itlhaetsa boleng jwa yona. Fela terama e na le mafoko a a buisegang, fa e tlhamilwe ke mafoko. Mmuisi ga a tshwanologe le motlhagisi, modiragatsi le moterama ka esi, gonne boraro jo le jona bo buisa terama pele ga tiragatso mme ba itse gore e ka nna jang mo seraleng. Le bona ba a

bo ba lebagane le mafoko fela mme ba dirisa maitlhommo. Mmuisi ga a na bothata jwa go latelanya mafoko a baanelwa bongwe ka bongwe, gone bona ga ba tlhoke go utlwiwa segongwe jaaka mantswe a kopelo. Le fa go buisa go sa lekana, ga go bogole. Gape terama ya mafoko fa e rulagane, e a buisega. Conradie a rialo:

'n Goeie drama sal altyd ook as

leesstuk indruk maak (CONRADIE, 1969: 3)

Fa e dirisa mafoko, e na le mmuisano o o lomaganeng, wa puo e e gwetlhang tlhaloganyo le maikutlo, mmuisi a ka e utlwisisa a bo a dirisa maitlhommo go ipopela se se diragalang. Puiso e kgontsha le mosekaseki go iketlela mafoko le kagego ya yona go gaisa fa a bogetse:

A great drama is a work of literature

and a careful study of its lines can

make apparent qualities we could not

divine from witnessing a single production

or a series of productions (NICOLL, 1962: 46).

Nicoll o maikutlo a gore terama e e tokafadiwang ke tiragatso e a bo e ntse e sa tlhamega ka boyona. Fa e tlhamegile ke fa e na le mmuisano le dikaelo tse di tlhomameng, tse motlhagisi le modiragatsi ba ka di ranolang. Ka tsona mmuisi le ena a ka tlhaloganya terama le go e ja monate.

Dikarolwana 2.2.2 - 2.2.6 di amana le dibopedi tsa terama jaaka di tla kanokiwa mo diterameng tsa Setswana mo go karolo

B. Re di tsenya ka mafoko a ga Alan Downey a a reng:

The discovery of the component units
remains the first step in the
analysis of the total structure
of the play (LEVITT, 1971: 14)

Le gale ga re ne re ya le dikganetsano tsa gore ke sebopedi
sefe se se botlhokwa go gaisa tse dingwe. Re tseela gore
di botlhokwa tsotlhe, gone boleng jwa sengwe le sengwe sa
sa tsona bo ama boleng jwa terama yotlhe.

2.2.2 Morero

Ditiro, ditiragalo le dipuo tsotlhe mo terameng di lebisitswe
lebaka lengwe la botshelo jwa setho, le moterama a ratang
go le lemosa babogedi le babuisi. Lebaka leo ke lona morero.
Ke ona o golaganyang diteng, o di naya bokaelo jo di ka tlha-
logannngwang ka jona. Ke ona o tlhotlheletsang moterama go
rulaganya ditiragalo gore di bogelwe. Tsamao ya ditiragalo
go tloga ka tshimologo, setlhoa le katlhogo, ke matsapa a
go senola morero. Fa ditiragalo di itshupa kwa tshimologong
gore di ama morero mongwe, re a di kgatlhegela. Bokhutlo
jwa tsona bo re kgotsofatsa fa re lemoga gore bo re seno-
letse ditshwetso tsa moterama mabapi le morero. Moanelwa
kgotsa tiragalo e e sa sedimoseng mfama mongwe wa morero,
ke modiadia fela. Terama fa e se na morero e a bo e le motlha-
kapholole fela o o sa bontsheng maikaelelo, gone

Theme involves the real purpose
for which a play is written as well

as the tenor and meaning pervading

the whole. (STYAN, 1956: 71)

Terama ya morero o o sa golaganang, o o se nang lepele le morago, ga e nne le sepe se se golaganeng.

Le fa go le jalo morero le maikaelelo ga di a tshwanela go re lebatsa gore terama e bopelwa ke mefama e mengwe jaaka boanedi le sedirego. Fa morero o etelediwa kwa pele thata gore o bo o laole baanelwa le ditiragalo o fetola terama thero le propaganda. Baanelwa ga e nne batho ba nnete; e nna dikemedi tsa dikakanyo tse moterama a ratang go di sunya mmogedi. Ditiragalo e nna maaka a go ja mmogedi ka loleme.

Archer o raya jalo fa a re:

.... a story made to the order
of a moral concept is always
apt to advertise its origin
to the detriment of its illusive
quality (ARCHER, 1960: 11).

Moterama a ka senola morero ka mekgwa e e farologaneng e e sa tlhamalalang. A ka dirisa ditiragalo le baanelwa; mabolelo a a jaaka diane, dika le dikai tse di sekametseng mo morerong; mmuisano (jaaka mmuaesi); le katlhogo ya kgotlhang. Tota katlhogo ka tshwanelo ke tshwetso ya morero.

Mefuta ya Morero go ya ka Moono

Re utlwa diterama di fapologanngwa ka mefuta jaaka matlho-tlhapelo/matlhomola, manonapelo/khomedl, meloterama le terama ya dinyao. Go nnile le terama nngwe kwa tshimologong ya botlhami e e wetseng mo mongweng wa mefuta e, mme wa gapa batho ditlhaloganyo. Seo se tsetse bakgatlhegedi ba ba neng ba sala sekao sa terama eo morago. Ke jaaka mo botlhaming mongwe le mongwe a ka leka go tshwana le motlhami wa mmotlolo o o rileng mme se e neng e le tekeletso sa fetoga mokgwa. Ke se H.P. van Coller a reng ke "aesthetics of identity" (mo go CLOETE ea 1958: 67). Mongwe motlhami o tla leka go itshwanolola le mmotlolo oo kgotsa go o ganetsa ("aesthetics of opposition"). Kwa ntle ga mabaka a go tshwana le go tshwanologa, go nna bobebe le mo mosekaseking go kanoka mofutatlangwa fa a itse dipharologantsho tsa mmopo kgotsa mmotlolo o se tsamaelanang nao.

Mabaka a ga Nicoll a theilwe mo maitemogelong a gore terama ke setlhangwa se bogolobogolo se fetlhang maikutlo a babogedi, e bile se senola maikutlo a moterama ka esi. Ke ka jalo diterama di fapologanngwang go ya ka mefuta ya maikutlo. Ga se Aristotle fela a simolotseng mokgwa o; diterama tsa Maintia a bogologolo tsa Sanskrit di ne di ntse di fapologanngwa jalo pele Aristotle a itsege (NICOLL, 1962: 87). Peacock

le ena o totobatsa botlhokwa jwa maikutlo ka go re

Drama must either be comic or

intensely moving (PEACOCK, 1957: 191)

A re diterama tse di sa itebaganyeng le maikutlo a le mangwe a magolo, mme di leka go pekapekanya jaaka tsa Elizabethan England, di sa tlhalose gore a ke tsa maipelo kgotsa matlhomola, ga di itumedise babogedi. Gape Nicoll o boa a re:-

.... it is essential to establish

unmistakably the right key

and keep the audience attuned

to it (NICOLL, 1962: 92).

Le fa maitlhomolo a tshwanetse go tlhomama, ga go ree gore metswakonyana ga e letlege. Go tswaka matlhomola ka motlaenyana go gatelela poitshego ya botlhoko, gonne botshelo le jona bo na le se go tweng ke losologolo. Kana

.... singleness of tone is not the same

as repetition or a monotonous

uniformity (PEACOCK op.cit).

Se segolo ke gore bokete jwa terama bo itshupe ka moonomogolo o o rileng.

Ka mafoko ao re raya gore fa re batlisisa mefuta e diterama tsa Setswana di welang mo go yona, re a bo re sa tsewe ke moudu wa bosekaseki jwa Seyurope; re batlisisa mfama wa botlhokwa mo sebopegong sa terama. Re tla lebelela mefuta e

le mene ya botlhokwa, e bong: matlhotlhapelo/matlhomola, meloterama, manonapelo/khomedi, le terama ya dinyao. Re ikgethela le le lengwe fela la mareo a a nang le makaelagongwe, re sa ree gore lengwe le latlhilwe.

(a) Matlhotlhapelo

Ditiragalo tsa terama e di tshwantsha motho a le mo tsielegong e e sa jeseng monate mme e feletsa ka botlhoko jo bo tlhomolang mmogedi pelo. Thwadi ya terama e lebagana le mathata a a masisi, a a re tshosang fa re lemoga gore le rona a ka re tlela. Fa moanelwa a a lwantsha, o eta a thelelelwa. O fekeediwa ke bokoa bongwe jwa setho, thata ya Badimo, boswele jwa bagaabo, ditlalelo tsa tlholego kgotsa bomadimabe. O feletsa a tsere tsela e e mo isang losong kgotsa e e mmakelang tlontlologo nngwe e e bosula.

Ga se dintsho felafela di dirang terama matlhotlhapelo. E dirwa matlhotlhapelo ke gore maiphitlhelo le semelo sa moanelwa wa thwadi di re utlwalela jang. O re tlhomola pelo fa a siamolelelwa ke mabaka a a sa laolegeng; a supa maikaelelo a a babatsegeng le seriti; a supa tlhaloganyo e e ka agang botshelo mme a kgopiwa e se ka bomo. Moanelwa yo o bokoa kgotsa yo o bosula gotlhelele o dira gore re mo eleletse pheletso e e maswe, ka moo ga a ne a re tlhomola pelo. A ka re tlhomola pelo fa re ikutlwa re mo eleletsa phalolo, le fa re bona

dithaelesego, ditlalelo, bomadimabe le bokoa jwa setho di mo fekeetsa. Foo fa pheletso ya gagwe e le maswe, e re ruta botlhoko jwa go tshela o le motho wa makoa mo lefatsheng la dikgopi.

(b) Meloterama

Terama e, e tlopera dintsho le matlhoko a a gamolang dikeledi, mme ka ntlha ya pheteletso, ditiragalo le baanelwa ba ba sa kgwediseng, ga e re tlhomole pelo e bile ga e na merero o o boteng. E a tshosa, e tsitsibanya mmele, mme ditiragalo le baanelwa mo go yona ga di a tlhamega ka mabaka a a tlhalo-segang. Motlhami wa meloterama o dirisa baanelwa ba ba bosulasula kgotsa ba ba molemolemo; ka gone dibopego tsa bona di feteleditswe, ga re kgone go di bapisa le makoa le matlhomola a rona. Go rialo ga ba re utlwise botlhoko fa ba swa.

Fa Steiner a tlhalosa se a se bitsang "Romantic Tragedy," a re go diterama tse di itsemang matlhotlhapelo. Di ralatsa moanelwa mo tseleng ya maleo, makoa, ditlalelo le dikotsi, mme e re moanelwa yoo a ka bo a lebagana le katlholo e e botlhoko, moterama a dire gape gore a phologe kgotsa a ikgomotse ka kitso ya se Steiner a se bitsang "a compensating heaven." Botlhoko bo fosa moanelwa kgotsa bo nna jwa sebakanjana.

Seo se dira gore terama e bape fela le matlhotlhapelo, e

nne meloterama. E dira o ka re boleo le bokoa mo lefatsheng
ga di na kotlhao, e tswe nnete e le gore:

In the world there are mysteries
of injustice, disasters in excess of
constant violence to our moral
expectations. (George Steiner mo go DRAPER, 1980:74)

Meloterama o pepetletsa moanelwa yo o ka bong a tlhomola
pelo. O mo fa sebaka sa go baka kgotsa go itshwarelwa, mme
seo Steiner o se bitsa:

.... a romantic partaking of the
excitement of evil without
bearing the real costs
(op.cit.: 175)

Ka moo meloterama o mefuta mebedi: Ke o o tlopelang matlhoko
le ditsitsibanyammele ka diteng tse di sa kgwediseng, tsa
motheo o o botlhofo. Mongwe ke o o itsemang, o o tshosetsang
go nna matlhotlhapelo mme o pepetletsa thwadi ka "mechanisims
of timely remorse or redemption," Steiner a boletse.

(c) Manonapelo

Terama eno e farologana le ya matlhotlhapelo ka yona e tshwan-
tsha monate wa botshelo. E itsege ka tshegiso, le fa setshego
e se sona fela manonapelo. Setshego ke lengwe fela la matshwao
a manonapelo. Ga se setshego fela sa go keketega le metlae.
Se itheeditse. Styan a re ke "thoughtful laughter" (STYAN,
1965: 141). Manonapelo a tsholola makoa a setho a a tshegisang,

a a ka tsenyang motho matlho a batho kgotsa a kgoreletsa lethabo. Tshotlo, tlaopo le yona tshegiso ke dibetsa tse dikgolo tsa manonapelo. Pheletso e nna boipelo le phenyo, mme mo tsamaong ya ditiragalo go eta go nna le masulanyana le go atlafa go go ka kgoreletsang thwadi le bagaabo yona go fitlhelela boipelo le phenyo eo.

Ga se pheletso ya boipelo le phenyo fela tse di dirang terama manonapelo. Diterama dingwe di feletsa jalo mme mo tsamaong ya ditiragalo di tletse matlhoko le dintsho; monate wa tsona o tla fela kwa bofelong. Tseo ke meloterama gonne ga di a tshwantsha monate wa botshelo. Manonapelo ga a tsamaisane le dikotlhao tse di botlhoko le masula gonne ga di tshegise ope. A dirisa ditiragalo le ditiro tsa baanelwa tse di hupe-tsang ditshego, tse di tsenyang matlho mme di sa tsenye ope mo kotsing. Di a tsikitla, ga di ngape. Di a sotla, ga di omanye. Tota le puo ya manonapelo ga e na bopelompe, ga e rogakane. E tshameka ka mafoko, e tletse tshegiso le tshotlo e e sa utlwiseng botlhoko.

(d) Terama ya Dinyao

Fela jaaka meloterama o itlhofofatsa ka go tlopela matlhoko, terama ya dinyao le yona e dira jalo ka go tlopela metlae le ditshego mme e sa rute sepe se sekalo ka ga maitsholo a motho mo botshelong. Ditiragalo tsa yona di tlhakatlhakane, baanelwa ke dikopa le matswatseleng a a feteleditsweng. E

re manonapelo a hupetsa ditshego, terama ya dinyao yona e bolaise ditshego. Ditshego tsa yona di leratla mo di sa re feng sebaka sa go akanya. Ga di age botho, ga di lolamise ditshokamo. Ditiragalo le tsona ke metlhakapholole fela ka di le botlhofo ka fa morerong.

2.2.3 Sedirego ke Kgotlhang

Mo pading le mo khutshweng re aga re bua ka poloto, re raya boleng jwa go amana ga ditiragalo, kgolagano e e kgwedising ya ditiro le dimelo tsa baanelwa, ga mmogo le tikologo e ba leng mo go yona. Mo terameng re tla bua ka sedirego le kgotlhang re raya kagego le tlhamagano ya ditiragalo tse di lebisitseng kwa morerong mongwe.

(a) Sedirego

Sedirego se kaya tsotlhe tse di diragalang mo terameng, tse di buiwang le go dirwa ke baanelwa, tse ba di bolelelanang le tse di ba diragalelang. Seno ga se ree fela ditiro tsa mmele (physical activity), mme se akaretsa dikakanyo le dipuo ka le tsona di fetlha ditiro tsa mmele. Sengwe le sengwe fa se tlhalosa mekgwa ya baanelwa, meaparo le bonno jwa bona, se ama ditiro tsa bona mme se nna le seabe mo sediregong. Sengwe le sengwe se se sa bopeleng sedirego, ga se na mosola; se kgabisitse fela.

Go botlhokwa gore sedirego se gate se gatoga, se se ka sa tsigama kgotsa sa lepologa gonne se fokotsa bobogego jwa terama. Tiro kgotsa tiragalo e tsale e nngwe, e fetlhe maikaelelo a maswa mo baanelweng go ya ditiragalo di fitlhelela setlhoa di bo di fologela kwa tharabololong:-

In drama proper, the basic formula
is that persons take decisions,
act on them, which has consequences
involving other people and complications
and crisis follow (PEACOCK, 1957: 160)

Tsotlhe tse di kampana le bothata bo le bongwe jo bogolo jwa botshelo, e leng morero wa terama. Di maikaelelomangwe, ka moo moterama

..... is bound to present and develop
that idea in a logical fashion,
not to shift his ground, whether
inadvertently or insidiously, and
not to wander off into irrelevant
side-issues. He must face the problem squarely (ARCHER, 1960: 194).

Fa diteng tsa sedirego di le magasagasa kgotsa makgaokgao di se tlhokisa maikaelelo.

(d) Kgotlhang

Kgotlhang ke thulaganyo ya ditiragalo, ya baanelwa le ya morero, e e supang matlhakore a mabedi a a thulanang ka ntlha

ya lebaka lengwe la botshelo go fitlha le fenya, kgotsa a fenyega oomabedi. Pheletso ya kampano e re lemosa megopolo ya moterama mabapi le lebaka le le thulanyang matlhakore ditlhogo, e bong morero. Ke fela fa morero oo o le masisi moo kgotlhang e ka gapang babogedi maikutlo le tlhaloganyo. Matlhakore le ona a tshwanetse go lekana maatla go bonala, mme seo se kgonega fa a batlile go lekalekana ka maiteko le maikemisetso a go fenya. Fa lengwe le le botlhofo thata, le itshupa go sa le gale gore le ya go fenngwa. Kampano e a ngotlega, mme sedirego ga se kitla se gogela mmogedi go ya kwa pheletsong. Ga a kitla a gwetlhega go tshwenyegela tharabololo. Ntlha e ke yona e dirang gore re ganetse Jafta fa a re go na le kgotlhang mo meetlong ya ditso ya Sethosa. Fa re tsaya moetlo wa go tlhapisa sefifi, ga re bone kampano mo go ona gonne motho yo o tlhapisiwang ga a lwe. Sefifi le sona ga se itwele. Le fa motho a lwa le sefifi, kampano ga e tle ka tekatekano. Go tshwana le mo modirong wa go rapelela pula. Foo batho ga ba kampane le badimo e bile ga ba lwe le lešekere. Ba rapela badimo. Sekao sengwe gape ke moetlo wa Gitywa (JAFTA, 1978: 40), o mo go ona motho a otlhaelwang go dimola. Motho yoo o pateletsega go ikoba, mme ga a na thata ya go lwa. Ga a gogagogane le ope; o a ithapeletsa. Go se lekalekane ga maiteko le maikemisetso go latola kgotlhang le kampano ya seterama.

Moterama le ene o tshwanetse go tsweletsa maiteko a bakampani ntle le kgobelelo kgotsa ditlhotlho, gore jalo a gotetse

tetelo ya katlholo mo babogeding. Maemo a tshwanetse go gaga-mala, e nne "nkwe-nkgoge-ke-go-goge" go fitlha letlhakore lengwe le thelelelwa, le senoga bokoa. Fa moterama a tlhokomologa maiteko a letlhakore le lengwe, re tseela gore o dira propaganda ya go emelela letlhakore le le fenyang, go nyatsa le le fenngwang, le go tlhofofatsa boleng jwa phenyo.

Balepi ba terama ka bontsi ba re kgotlhang ke pelo ya terama. E pateletsa ditiragalo go gatela pele go isa kwa tharabololong; e tsenya setlhangwa mooko wa terama e bile e oketsa bobogego. Archer o a dumela gore kgotlhang "is one of the most dramatic elements in life," le gore diterama tse dintsi tsa maemo di ikaegile ka yona. Le gale a re:

.... it is clearly an error
to make conflict indispensable
to drama (ARCHER, 1960: 21).

Kgotlhang go tswa kwa tshimologong go fitlha kwa bokhutlong e na le dikgato, tse di bileng di supa dikgato tsa tswelolepele ya sedirego, kgolo ya morero le diphetogo mo maemong a baanelwa. Re tsere dikgato tse di latelang mo go Conradie (CONRADIE, 1969: 8):

(I) Tshenolo:

E kwa tshimologong mme e tlhalosa mabaka a a tsalang se se tla diragalang mo terameng, e bile e senola le bothata jo sedirego se tla itebaganyang najo.

E gwetlha mmogedi go bo kgatlhegela le go tlhwaya tsebe. Ka yona moterama o tlhoma le go tlhalosa motheo wa sedirego, bogolobogolo fa a dirisa "late point-of-attack" ya ga Levitt, k.g.r. a bega ditiragalo gaufi le setlhoa, go setse go dubegile, kgotlhang e setse e ile magoletsa. Fa moterama a bega ditiragalo kwa ntlhentheng kgakala le setlhoa ("early point-of-attack"), tshenolo ga e nne kalokalo, gonne motheo o eta o bonala mo boleeleng jwa ditiragalo tsa ntlha (LEVITT, 1971: 24). Mo tshenolong re bona baanelwabagolo ba bega mabaka a a bakang tlhobogano kgotsa kampano. E ka nna ka mmuisano kgotsa ka mmuaesi o o anegang kgotsa o o akanyang ka tlalelo e e tlang. Mmuisano kgotsa mmuaesi o bile o tlhalosa le se se tlileng pele ga tshimologo ya sedirego.

(II) Thaologo:

Ka motheo wa kgotlhang o setse o adilwe, mo kgatong e, go diragala sengwe se se thaololang ditiragalo tsa kgotlhang. Fa terama e simolola kgotlhang e setse e ile magoletsa, tiragalo ya ntlha ya sedirego ke yona thaologo.

(III) Tharaano:

Ka kgotlhang e le kampano fa gare ga maikaelelo a moanelwamogolo le dikgoreletsi, mo kgatong eno dikgoreletsi di simolola go itshupa. Mabaka a a gakatsang

le go gotetsa kampano a tlhagelela ka ditiro le dipuo tsa baanelwa ba bangwe. Thwadi e goletwa ke bokete jwa go dira thato ya gagwe, mme e bile maikemisetso a go e dira a a tota. O tsena mo tsielegong. Morero o raraanela pele.

(IV) Setlhoa:

Matlhakore a bakampani a fitlha mo e leng gore ga a tlhole a kgona go itshokelana. A bapolana ka bojotlhe jwa ona. Ope ga a ikutlwe go ikgogela morago. Thulano ya makgaolakgang ga e sa na bothijo. Babogedi ba simolola go tshoga. Ditsholofelo tsa gore go ka nna kutlwano, kgotsa gore thwadi ya bona e tla fenywa bonolo, di simolola go fela. Fa terama e le ya matlhotlhapelo, thwadi e simolola go lemoga kotsi e e mo lebaneng mme e se na bothijo. Mo manonapelong, thwadi e atelwa ke tshepo ya pheletso e e monate. (EMSLIE, 1982:34). Mmuaisano o supa mafega le tlalelo, mme ga go ope yo o rapedisang yo mongwe. Ke teng fa morero o itlha-losang gore o masisi bokae. Moanelwa mongwe le mongwe o ntsha mosi ka 'sekhurumelo; ga a kgone go fitlha se a leng sona.

(V) Tharabololo:

Ditiragalo tse di latelang tsa setlhoa di supa go repa ga ngangisano mme di isa kwa katlhogong ya kgo-

tlhang. Baemelelani ba fetsa ka gore kgang e fele.
Mongwe o simolola go supa bomatla kgotsa bokoa.

(VI) Katlhogo:

Ka ntlha ya makoa kgotsa maiteko a bonatla a baanelwa, bothata jo bo thaegileng kwa tshimologong bo a fela. Mongwe wa bakampani o a fenywa kgotsa ba swelela boobabedi. Mo matlhotlhapelong, maikaelelo a thwadi a a kgweleana.

Mo manonapelong, go nna boipelo gonne bakampani ba a thamelana, kgotsa maikaelelo a thwadi a a kgonagala, le matshosetsi a dikgoreletsi a a kaloga. Mmogedi o a sedimogelwa mabapi le megopolo ya moterama ka ga botshelo. Fa a sa sedimogelwe, kgotlhang e a bo e sa atlhoga.

Moterama a ka digela kgotlhang ka dikarabo tsa mathata, mme go a kgonega gore a digele ka potso ya botlhokwa mo bothata bo sa rarabologeng teng. Go ya ka Ogunba ga go patelesege gore bothata bo atlhoge gotlhelele. Kgotlhang e ka dirisiwa go re lemosa mathata a a sa rarabologeng a re patelesegang go a itshokela kgotsa go tswelela go sokasokana nao. Fa moterama a ipateletsa go atlhola mathata ao, a ka iphitlhela a forile babogedi:

The creation of solutions is
often desirable in human affairs,
but in art a deliberate striving

towards solutions almost invariably
results in one form of falsification
or another (HEYWOOD, 1971: 84).

Katlhogo e nna ditlamorago tse di tsetsweng ke mekgwa le ditiro tsa baanelwa jaaka di bonetse mo tsamaong ya ditiragalo. Go se nne sepe se se welang se sa tlhalosege. Kgotlehang ga e kgotsofatse fa e rarabololwa ke monamodi wa motlholo. Gape pheletso e tshwanetse go amana le moonomogolo wa terama. Fa e le matlhotlhapelo, go tshwanetse go sedisega gore botlhoko bo sale bo jalwa mo phuthologong ya ditiragalo. Fa e le manonapelo, go pakege gore pheletso e lebane botshelo jo bo ntseng bo rata go kgopiwa gale mo sediregong. Pheletso e bonale gore e ne e ntse e se na bothijo.

2.2.4 Boanedi

Sedirego sa terama se re tshwantshetsa botshelo jwa setho ka go re tshwantshetsa mekgwa ya batho ba lebagane le bothata bongwe. Ditiragalo di tshwanetse go senola mekgwa e, tsa be tsa bakwa ke maikaelelo le dikakanyo tsa baanelwa. Morero o senoga botoka fa o senolwa ke ditiragalo le baanelwa mmogo. Baanelwa ke melomo ya moterama gonne ena ga a kgone go tlhamalaletsa mmogedi lefoko. Ka moo mafoko a gagwe a tseega tsia fa baanelwa ba tshwantshegile mo go kgotsofatsang.

Moanelwa, go ya ka Ogunba, ga go batle a dirwa modingwana yo o tshwanologileng le batho, "completely insulated from the passions that affect normal human beings" (HEYWOOD, 1971: 90). Moanelwa wa modigwana ga a gape maikutlo, e bile ga a rute sepe ka ga botho. Moanelwa wa sekamotho se se emelang bosula fela kgotsa molemo fela, le ena ga a nne sekao sa bonatla kgotsa makoa a setho.

Go botlhokwa gore baanelwa ba terama ba diragatsege. Le fa moterama a ka tsenya baenggele kgotsa dipoko, ditiro tsa baanelwa ba mofuta o, di tshwanetse go kgonega le go laolega. Fa ba dirisiwa dilo tsa metlholo, ba ka kgoreletsa tiragatso kgotsa ba koafatsa kgwediso ya terama. Bogole bongwe ke fa go dirisiwa baanelwa ba ba sa laolegeng jaaka diphologolo le dibopiwa dingwe tse e seng batho. Le gale fa baanelwa botlhe e le diphologolo jaaka ba diteramatlaopo le dialekori, ba ka diragadiwa ke batho ba ba itlhamileng ka moaparo o o kayang diphologolo tseo.

Palo le kamego ya baanelwa le tsona ke dintlha tsa botlhokwa mo boaneding jwa terama. Hoogedoorn a re terama e loa fa baanelwa ba le mmalwa, gonne fa ba le bantsi thata, ba kala matlho; ga ba letle babogedi go ba tsepega matlho. Le gale fa baanelwa ba le segopa jaaka ba tšhalaba, re kgona go ba tsaya jaaka moanelwa a le mongwe gonne ba kopanetse seabe se le sengwe. Ka fa ntlheng ya kamego, Peacock le Brian Crow ba re moanelwa

yo o sa angweng ke bothata jwa kgotlhang ga a tlhokege mo terameng, bogolo fa a sa sedimose letlhakore lepe la morero.

Moanelwa ke seka (e seng kemedi kgotsa sekamotho) se moterama a tlhalosang bokao jwa morero ka sona:

A character in any persons
play can be said to be a
meaning in the sense that
he or she embodies a
particular attitude to life,
a way of thinking or
feeling. (CROW, 1984: 32).

Phapologanyo ya baanelwa ka go re ke ba mmopa kgotsa ba madi-le-nama e na le fa e felelang teng mo terameng. Baanelwa ba terama ga ba kgone go nna ba madi-le-nama botlhe, gonne terama e lekanyeditswe nako, boatlhamo le lefelo ka mabaka a tiragatso le pogelo. Go leka go tshwantsha baanelwa botlhe ka bophara le boteng, go ja nako ya moterama le mmogedi, e bile ga go tlhokege. Moanelwa a le mongwe a ka se ka a re senolela methale ya botho yotlhe. Ka jalo:

Die goeie dramaturg sal alleen
daardie eienskappe van 'n karakter
na vore bring wat noordsaaklik
is om sy optrede in die drama
te verstaan (CONRADIE, 1969:21).

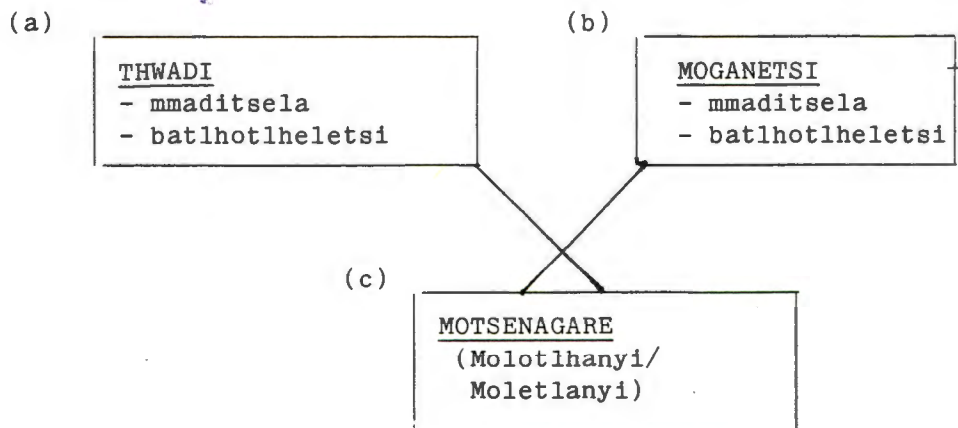
Kagego ya boanedi

Ntlha e, e kaya thulaganyo ya baanelwa go ya ka diabe le maemo a bona mo sediregong le kgotlhang ya terama. Diabe le maemo di tswa mo goreng moanelwa o amega go le kana kang mo morerong, le gore maikaelelo a gagwe ke afe. Go ya ka Verhagen (CONRADIE, 1969:24), terama e ka nna le diabe tse di latelang:

- (i) Mothai/mmaki wa kgotlhang
- (ii) Mokgorelets
- (iii) Selwelwa
- (iv) Motlhotlhelets
- (v) Moletlanyi

Mo diterameng ka bontsi re fitlhela diabe tse tharo tse dikgolo e le tsa Thwadi, Moganetsi le Motsenagare. Fa re di dirisa go rulaganya boanedi jotlhe re ka swetsa ka kagego e e latelang ya boanedi jwa terama:-

Thwadi ke moanelwamogolo yo morero le kgotlhang di thaegileng mo maikaelelong le maiphetlho a gagwe.

Moganetsi ke ena a fetlhang dikgoreletsi tse diitsang thwadi go kgona maikaelelo a yona. Seabe sa moganetsi se ka nna sa tsewa ke sengwe le sengwe se e leng mmaba wa maikaelelo a thwadi. Thwadi le moganetsi bobedi ba na le setlhopho sa batlho-tlheletsi mongwe le mongwe, se se ba emang nokeng. Godimo ga moo, mongwe le mongwe, bogologolo thwadi, a ka nna le mma-ditsela, e le moanelwa yo a mo ikantseng thata go rerisana nae diphiri tsa maikaelelo a gagwe. Tlhobogano le kgotlhang fa gare ga thwadi le moganetsi di ama moanelwa wa boraro e bong motsenagare. Motsenagare o gabedi: fa a le mpheetlane kgotsa a le lomao lo lo ntlhapedi, re mmita molotlhanyi gonne o gotetsa kgotlhang. Moletlhanyi ke motsenagare yo o lekanang go ruanya makoko gonne o rata toka le kutlwano.

Diabe tse, e nna dika tse moterama a re tshwantshetsang matlhakore le mefama e e farologaneng ya bothata jo bo mo morerong, e bile di mo kgontsha go bo kanoka ntle le go sekamela ntlha e le nngwe. Fa a kgona go di golaganya go ya ka maitlhomo a sona mabapi le selwelwa se se tlholang kgotlhang, ditiro tsa baanelwa di nna le bokao.

Malepa a boanedi mo terameng

Kwa ntle ga dikaelo, ga go tsela epe e e tlhamaletseng e mote-

rama a ka tshwantshang baanelwa ka yona. Ka dikaelo o ka tlhalosa seemo, bogolo, moaparo, tikologo le mekgwanyana ya moanelwa ya go bua, go dira le go ema. Mmogedi ga a itse sepe ka dikaelo tse mme o di lemoga fela mo mokgweng o modiragatsi a tlhagisang moanelwa ka ona. Di thusa mmuisi le motlhagisi go ikakanyetsa sebopego le ditebego tsa moanelwa, ga mmogo le maitshetlego. Tsela nngwe ya go tshwantsha moanelwa ke ka mmuisano, mmuaesi kgotsa mmuelathoko.. Baanelwa ba bangwe ba ka bua ka mekgwa ya moanelwa, kgotsa ena moanelwa a ipolela ka boena. Mafoko a bonale gale ga a ka ke a ikanngwa gotlhelele. Mmogedi o sa ntse a tshwanelwa ke go ikatlholela moanelwa ka go ela tlhoko ditiro le dipuo tsa gagwe gonne ke tsona di ka mmolelang botoka. (CONRADIE, 1969: 24 jj.).

Moterama gape a ka bapisanya baanelwa gore ka go farologana ga bona, mme rona re ipolelele dimelo tsa bona, bogolobogolo fa maemo le diabe tsa bona di fapaane. Moganetsi a ka re kaetsa gore thwadi ke moanelwa wa mofuta mang fa re bapisa bobedi jwa bona.

Tiriso ya maina (teo) ke malepa a boanedi a a atileng mo Bantshong, le fa gone e se bona fela ba a dirisang. Diterama tsa Seyorupa tsa Beibele, dialekori le dikhomedi tse di etsang tsa ga Shakespeare le Ben Jonson di tletse maina a a senolang baanelwa. Pharologanyo ke gore Bantsho, fela jaaka Baiseraele, ka setso ba itse leina la motho la tsalo le na le bokao jwa setso. Fa ngwana a tewa leina, le a bo le tlhalosa ditsholofelo

tša batho ka ga gagwe, kgotsa le tlhalosa maemo a a tsalelwang mo go ona. Gone ga le bolele e bile ga le ka ke la tlhomamisa gore ngwana yoo o tla nna le maitsholo afe. Maina a matlhaletso ke ona a a tlhalosang gore motho o bonwa a itshotse jang ke bammitši. Seo se farologanya teo ya setso le teo ya botlhangwa. Mo Setswaneng re ipofa ka go re bakwadi ba dirisa teo e ka tlhotlhetso ya seane se se reng "Ina lebe seromo", le se se reng "Leina le ya boreelelong"; kgotsa ka phokelelo ya dikwalo tša Sekeresete le dialekori tse di etsang Loeto lwa ga Mokeresete ka John Bunyan.

2.2.5 Mmuisano

"A playwright is, or should
be an artist in words." (NICOLL: 144)

Kwa ntle ga mo terameng ya setu, bokete jwa terama bo tshotse mafoko a a patang ditiro le ditiragalo tša baanelwa, e leng mmuisano le dikaelo tša tiragatso. Mmuisano o, ke mfama wa sedirego, ga se karolo e e tlaleletsang fela. Diteng tša ona ke tsona ditiragalo, e bile di lotlega ditiragalo. O fetlha ditiragalo tse dingwe gape tse di tšweletsang sedirego. Dikomang, dikopo, dikarabo, dipotso, ditshedimosetso le dikganetsano tša baanelwa di tsala ditiro dingwe tse e leng karolo ya kgotlhang (LUXEMBURG, 1985: 210). Moterama o anela ka mmuisano, ke ka moo Veltrusky a reng mmuisano ke mafoko a baanelwa

e bile gape ke mafoko a moterama. (VELTRUSKY, 1977: 12).

Mmuaisano o ka dipopego di le tharo. Ke o o tlwaelegileng wa baanelwa ba feta bongwe, o diterama tsotlhe di nang nao kwa ntle ga terama ya moanelwawesi. Go nne le mmuaesi, o mo go ona moanelwa a sa buisaneng le ba bangwe. A ka bua ka pelo kgotsa a buela kwa ntle a sa lebanya ope lefoko, fela babogedi ba utlwa mafoko a gagwe. O ntsha maikutlo le megopolo ka boleejana a sa tsenwe ke ope ganong. O ntsha diphiri tse a neng a ka se ka a di bua le baanelwa ba bangwe. Mmuaesi o dirisiwa thata go tlhalosa ntlha nngwe ya botlhokwa ka boleele, go naya lemorago kgotsa letlapele la ditiragalo, go sobokanya maikutlo le maikaelelo a baanelwa ba botlhokwa, le go ntsha maipolelo a a boteng a e ka nnang mooko wa morero le molaetsa. Mmuaesi ga se maitirelo a terama fela gonne le mo botshelong motho o a tle a bue a le esi mme e se gore o a tsenwa (EMSLIE, 1982: 135). Mmuelathoko o batlile go tshwana le mmuaesi mme ona o mokhutshwane e bile o diragala fa moanelwa a ntse a bua le ba bangwe. O a seba, mme o utlwiwa ke babogedi, e seng baanelwa. O ka sebela babogedi bomatla jo moanelwa a bo bonang mo go ba bangwe, kgotsa wa bolela maikutlo le maikemisetso a mmui a a sa batleng a utlwiwa ke baanelwa ba bangwe. Moterama yo o matsetseleko ke yo o dirisang mekgwa e meraro e ka thefotsano le botlhale gonne "a great play orchestrates a variety of speech-modes" (KENNEDY, 1983: 27).

Le fa mmuisano o sa tshwanela go ronana le puo ya gale, o betlilwe ka tsela e e o farologanyang le puo ya gale, go sa kgathalesege gore ke wa poko kgotsa porouse. Kana mafoko mo terameng a tshwanetse go tlhophega le go loa, gore a se ka a dikadika go tlhagisa maikutlo le megopolo, kgotsa go sedimosa. Mmuogale o modiadia e bile o lephere go le gantsi, mme mo terameng ga o dirisege ka o ka dia sedirego kgotsa wa lepolosa ditiragalo. Puo ya terama e rata e le mogaragatshego go kgona go tsholola maikutlo le go fa tshedimosetso ka nako e e leka-nyeditsweng terama. Puo e e moribo le e e tletseng botshwantshi ya poko gantsi e dirisetwa lona lebaka le, fela ga se puo nngwe le nngwe ya poko e e amogelesegang mo terameng.

Mmuisanano wa poko ga o ree gore baanelwa ba nnele go boka le go tlopela dika le dipapoeletso fela go jesa tsebe monate; foo o ka re lebatsa sedirego le morero. O tshwanetse go tsamanelana le boleng le ditlhaloganyo tsa baanelwa; wa tsweletsa sedirego; wa thelesa tshedimosetso, tshenolo le tshololo ya maikutlo a a amang kgotlhang, morero le maitsholo a baanelwa; e seng manatetshapuo a a lolea, a e bile gongwe a seng maswa mo mmogeding.

Poko e amogelesega fa e le:

Calculated to permit the presentation of an inner emotional reality instead of a merely surface reality. (NICOLL, 1962: 147).

Ga e a tshwanela go dirisiwa go leka go kgabisa diteng tse di botlhofo kgotsa go tllabolola tlhamego e e bokoa. T.S. Eliot a re "verse in drama must justify itself dramatically" (STYAN, 1960: 27). Se e se tlhalosang se bonale gore se ka tlhalosega fela ka puo ya poko:

A rhetoric of substance is right because it issues from what it has to express (op.cit).

Ke ka moo poko e loang thata mo mmuisanong wa dipono tsa botlhokwa tsa kgotlhang, jaaka tsa maikutlo a a gotetseng tsa setlhoa.

Go ya ka Nicoll, mmuisano wa poko o mosola fa:

- (i) o tlhaloganyega mo babogeding, o buega mo badiragatsing;
- (ii) o sa robe mmuogale, o sa patelediwa;
- (iii) o tswakegile, o sa tšhee;
- (iv) o sa lepolose ditiragalo, o bile o kaya gore sengwe se tsweletse, se a diragala.

Malepa a ona ke moribo; go tshameka ka medumo e e tsibosang mogopolo gore bokao jwa se se buiwang se se ka sa lebalesega; tiriso ya dika le botshwantshi jo bo hupileng maikutlo le megopolo e e boteng (NICOLL, 1962: 150).

2.2.6 Bodiragatso

"Die opvoerbaarheid van 'n drama moet altyd by die beoordeeling in ag geneem word." (CONRADIE, 1969: 3).

Elam le Nicoll mo ditlhalosetsong tsa bona tsa terama ba re totobaleditse gore terama e tihamelwa tiragatso, le fa Hoogedoorn a re gakolola gore baterama bangwe ba kwalela babuisi fela (HUNNINGHER, 1973: 51). Le gale fa terama e ka diragadiwa, maikaelelo a mokwadi wa yona ga a tshwenye. Baterama ba dipuo tsa Bantsho ka bontsi ba ne ba sa nagana ka tiragatso fa ba tlhama, mme seo ga se ree gore diterama tsa bona ga di a tshwanela kgotsa ga di a siamela tiragatso. Lebaka leo le dira gore diterama dingwe di bidiwe diteramapuiswa ka phoso.

Ga se gore terama e e iseng e diragatswe, ke teramapuiswa kgotsa ga e ise e nne terama. Teramapuiswa e bile ga se terama e bile ga se terama nngwe le nngwe e e sa atlegang mo tiragatsong. Se se e koafatsang mo matlhong a babogedi se sa ntse se ka e isa tlase mo mogopolong wa mmuisi. Re utlwa Temple Hauptfleisch (HAUPTFLEISCH, 1985:6) gape a dirisa mofuta wa babogedi go supa fa terama e le teramapuiswa. A re fa babogedi jaaka ba Soweto ba lemilwe ke diterama tsa politiki ya motlha, terama e e sa polotikeng ga e a siamela tiragatso. Ke phoso. Terama e e thusiwang ke morero wa motlha ga e a ikaega ka sepe. Fa motlha o fetoga, e a swelela. Fela jalo le ka se se bidiwang teramapuiswa ka ntlha ya morero le mofuta wa babogedi go raya gore fa metlha le ditemalo tsa babogedi di fetoga, e tla nna terama ya tiragatso mo isagong. Ka jalo setheo se se dirisiwang ke Hauptfleisch ga se a tlhomama gotlhelele.

Hoogedoorn o boa a ganetsa mabaka mangwe a a tlwaelegileng a go latola bodiragatso jwa terama le go e tlhaola go nna teramapuiswa. Re atisa go re fa terama e le telele thata e tla lapisa babogedi, e bile ga e ne e diragatsega mo selekanyong sa nako ya pogelo (gantsi ke diura tse tharo.) Hoogedoorn a re tlang Deafman Glance ya ga R. Wilson, e kile ya diragadiwa ntswa e tsaya diura di le thataro? Ra re baanelwa ba bantsi ba itsa tiragatso, mme ena o paka gore Storming of the Winter Palace ya ga Evreinor e na le baanelwa ba ba batlang 8 000 ya badiragatsi mme e kile ya diragadiwa. Fa mafelo a ditiragalo a le mantsi mme a pateletsa phetophetolo ya bodiragaletso, a re seo ga se bothata gonne thekenoloji ya teatere gompiono e ka bo tsaya botlhofo.

Dintlha tse, ga di re terama ke teramapuiswa, fela di koafatsa le bokao kgotsa boleng jwa terama. Di supa gore terama ga e a kitlana, e tlaraleitse. Boleele bo dira gore dintlha dingwe tsa sedirego di ete di lebalwa, gonne pogelo ga e letle motho go eta a boela kwa morago jaaka mmuisi wa padi. Mabapi le bontsintsi jwa baanelwa, ke ena Hoogedoorn a reng re kgona go tsaya baanelwa dinopolo botoka fa ba le mmalwa, ba kgethilwe, ba le botlhokwa botlhe. Re kgona go ba tsepega matlho le mego-polo ka botlalo. Mo ntlheng ya thekenoloji, Lenake o a gana (LENAKE, 1973:86). A re ga e a tshwanela go dirisiwa go bipa bokoa jwa bodiragatso jwa terama. E ka tepa tema, ya tshwanolola le go sokamisa tshobotsi ya terama ya tshimologo. Phetokano

ya mafelo le yona e itaya tsebe, e dira gore mmogedi a etsae-tsege.

Lenake a re dikaelo tse di supa gape gore moterama o kgathalela tiragatso, e bile di tsholetsa maemo a bodiragatso jwa terama. Maikarabelo a gagwe gape ke go tlhama ka dilo tse di ka diragatsegang. Diphologolo tse di tlhaga ga di ka ke tsa laolega mo tiragatsong. Dipalangwa, dithaba, dinoka, ditselatsela, molelo, dipolaano le dithobalano tsa boammaaruri di bokete, di kotsi e bile di maswe. Fa e le mmuisano ona, ga go batlege wa diphirimisi, o o sa buegang ka thelelo, kgotsa o babogedi ba tshwarang bothata go o tlhaloganya.

Hoogedoorn o gatelela ntlha ya "simultaneity" mo terameng ya tiragatso. Mmogedi o dirisa ditemosi tse di farologaneng, segongwe: matlho, ditsebe, mogopolo. Terama e e tletseng mafoko a a amanang le se se bogetsweng, e tima mmogedi tiriso ya ditemosi tseo e bile ga e na bobogego. E botoka e ka buisiwa, mme ke gone re ka e bitsang teramapuisiwa (HUNNINGER, 1973: 59). Mafoko a a sa kaeng ditiragalo tse di tsweletsang sedirego, e le dikakanyo le monate wa puo fela, a fokotsa "simultaneity". Le fa moanelwa a bua a eme felo go le gongwe, go tshwanetse ga tshikinyega sengwe mo sediregong.

2.2.7 Kitlano le Kgwediso

(a) Kitlano

Ka lereo le re kaya se se sa bolong go itsiwe ka "The Three Unities (of time, place and action)" mo terameng go tloga ka Aristotle. Aristotle o kaile botlhokwa jwa ntlha e ka go lemoga fa e kgontsha terama go diragatsega le go bogega mo nakong le bodiragaletso jo bo lekanyeditsweng melwane. Terama e e kitlaneng, ya baanelwa le mafelokgang a se makae, ya ditiragalo tse di sa tlaralalang le dingwangwaga kgotsa magogagoge a dipolotwana, e supa botlhami jo bo logaganeng, e bile e rua tlhaloganyo le maikutlo a mmogedi.

Ditlhokego tsa nako ya babogedi le tsa bodiragaletso di ganana le didiabarwaledi.

Basekaseki bangwe ba tlogile ba fosa Aristotle mme ba tsaya "Unities" e le molao o o gatelelang moterama. Ba batla sedirego se se amang ditiragalo tse di diragatseng mo nakong e e lekaneng le ya tiragatso; tse di diragatseng mo lefelong le le lengwe ka bodiragaletso le jona e le lefelo le le lengwe, tse di se nang dipolotwana le dikapoloto. Eliot o ganana le go gatelela moterama, gonne "Unities"

...should facilitate, not restrict.

...They should make for intensity.

They force the dramatist to simplify

action, eliminate the superfluous,
keep to the absolute essentials.
(NICOLL, 1962: 62).

Le fa terama e na le polotwana kgotsa sekapoloto, ditiragalo tsa yona di tsere dingwaga, e na le merero le mererwana, moterama o tshwanetse a di amanya, a di wetsa mmogo. Ditheo tsa ga Aristotle di raya jalo, gone terama ke

.... that form demanding least
amplification from circumstances
of time and place. (op.cit.)

(b) Kgwediso

Le fa babogedi le babuisi ba itse gore diteng tsa terama ga se tsa nnete, go botlhokwa gore ba kgone go di dumela go fitlhela boammaarurinyana mo go tsona. Di tshwanetse go kgonega go ka diragala kgotsa go ka bo di diragetse. Fa re tla re di atlegile ke fa re ka ithaya ra re di kile tsa diragala, kgotsa di re gopotsa ditiragalo dingwe tsa boammaaruri. "The world of drama", go ya ka Keir Elam,

.... is necessarily based on the actual
world of the spectator... the spectator
assumes that the represented world,
unless otherwise indicated, will obey

the logical and physical laws of
his world...with all its
actual truths (ELAM, 1980: 103, 104).

Seno se ama thata ditiro le mekgwa ya baanelwa, thara-
bololo ya kgotlhang le tshwetso ya merero. Sengwe le
sengwe se tshwanetse go tla ka lebaka le le tlhalosegang
ka kitso ya setho. Baanelwa ba se ka ba kgona mathata
a setho ka thata ya bodingwana. Tiriso ya dipoko, badimo
le baenggele e se ka ya sunngwa fela go thusa moterama
go rarabolola mararaane ka meka le metlholo.
Ogunba a re dilo tseno ga se gore di ronega go dirisiwa
mo terameng, fela di dirisiwe

.... with subtlety ... divine action
should be capable of being
interpreted on other
planes besides Supernatural
(HEYWOOD, 1971: 86).

Archer a re le fa mo botshelong jwa boammaaruri go tletse
meka le metlholo e e sitang tlhaloganyo, moterama ga
a a tshwanela go ipata ka yona fa a palelwa ke go rara-
bolola mathata a setlhangwa sa gagwe:

When they are invented to
serve an artist's purposes,
we feel that he is
simplifying his task beyond

reason... substituting for
normal and probable
development an irrelevant
plunge into the merely
marvellous (ARCHER, 1960: 188).

Sengwe se se ka dirang gore terama e se ka ya kgwedisa,
ke fa moterama a dirisa ditiragalo le baanelwa fela go
re susumetsa thuto kgotsa tshwetso mabapi le morero.
Le fa thuto eo kgotsa morero di le botlhokwa, fa di tlha-
gisiwa ka ditiragalo tse di patelediwang le baanelwa
ba dikopa kgotsa ba mmopa, ba bomatla kgotsa bonatla
jo bo feteleditsweng, mmogedi ga a kitla a di tsaya tsia.
O ikutlwa a nyaditswe tlhaloganyo fa e le gore moterama
o tlhoma a ka dumela ditsiabadimo. Ditiragalo, baanelwa,
morero, lefelokgang, dikakanyo le ditshwetso, ga di a
tshwanela go tlogela mmogedi ka dipelaelo.

2.3 TERAMA MO DIPUONG TSA BANTSHO

2.3.1 Dikakanyo mabapi le diterama tsa Bantsho (Ditlhotlhomisi, Dikaedi le Diathikele).

Tlhotlhomisi ya M.A. ya ga J.M. Lenake e bong B.M. Khaketla as 'n drama kunstenaar (1973) ke yona ya ntlha go sekaseka terama mo puong ya Bantsho. Mo go yona o kanoka kgotlhang, boanedi, mmuisano, maitshetlego le bodiragatso mo diterameng tsa ga Khaketla. Makoa mangwe a a a seolang mo go Khaketla ke a kagego ya kgotlhang, a mmuisano le a botshamekego, e leng tsona dipinagare kgotsa matshwaomagolo a terama. A re Khaketla o timana ka kgotlhang ya mmelopedi/bobelopedi, ya fa moanelwa a tsielega go tsaya tshwetso. Tharabologo ya dikgotlhang tsa gagwe ga e kgwedise; sekao ke jaaka go dirwa gore Matete a lwale ka tshoganyetso go mo kgonisa go senolelwa nnete mo torong ke badimo, nnete e e rarabololang mathata a kgotlhang. Ka ga mmuisano, o nyatsa kgelekiso ya mmuisano e e lepolosang sedirego ka mafoko a a se nang bokao.

O supa fa Khaketla a ne a sa kwalele serala kgotsa a sa kwalele didiragatswa. Go tlatsa mafoko a, o nopola Khaketla fa a re o ne a kwalele go oketsa dikwalo tsa Sešwešwe. Lenake o gatelela ntlha ya bodiragatso e le bokoa jo bogolo jwa ga Khaketla, mme o dumalana le G. Beukes fa a re terama ke terama fela fa e le sediragatswa. Le fa ditegeniki tsa teatere ya sego-mpieno di ka kgontsha le go bebofatsa bodiragatso jwa terama

e e neng e ka pala pele, mooko wa terama eo o ka eta o tswa-polwa le go sokwa ke teginiki eo fa moterama a ne a se na maitlhommo a bodiragatso. A re Khaketla ga a fe dikaelo dipe tse di ka tsayang motlhagisi kgopu, mme o koafadiwa gape ke go tsenya dilo tse di sa tshamekegeng bonolo mo seraleng, jaaka diphologolo, dinoka, melelo le boididi jwa baanelwa.

Mabapi le setlogo sa terama ga a akgele lepe. Le ga le mafoko mangwe a gagwe a isa kwa go reng terama ke terama fa e tlhamilwe Sekgoa. Fa a nyatsa maiteko a ga A. Sekese a re:

"Die werk is egter nie streng volgens die Westerse manier van drama geskrywe nie. (Lenake, 1973:2).

E kete a ka bo a supile makoa a botlhangwa fela ntle lego re ga e a tlhamega Sekgoa.

Lenake o latetswe ke D.N. Jafta ka tlhotlhomisi ya M.A. A Survey of Xhosa Drama (1978). Ntlha ya botlhokwa ka ga Jafta ke gore terama mo go ena e gogoretsa le meetlo ya setso ya Sethosa se na le terama ya segompiano e e kwadilweng e le ka mmopo wa Sekgoa, le ya setso e e etsang bogwera, bojale, dinaka, dithotha, go loma thobo, go rapelela pula, le meetlo e mengwe ya Sethosa. O tswelela ka go re Bantsho botlhe ba ba nang le meetlo ya mofuta o, ba na le terama ya setso, e e bileng e tsetse terama. Kakanyo e, e kaya fa terama ya Sethosa e tshwana le ya Segerika le Seyoruba, e e tlholegileng mo meetlong ya sedumedi le mediro ya badimo jaaka dithotha. Dingwe gape

tša setšo tše a di tsayang e le terama ke ditšo tše di jaaka maboko le dikoma. O leka go supa mefama mengwe ya tšona e e ka bapisegang le mefama ya terama ya ditšhaba tša Sekgoa jaaka sedirego kgotlhang, poloto, boanedi le mmuisano.

Re tšhaba kakanyo ya ga Jafta go leka go golaganya ditšo le diterama tša Sethosa ya Segompieno tša mmopo wa Sekgoa tše e bileng e le dikwalo ka bontši tše di sa supeng maitlhomō ape a bodiragatswa.

Le mo tlhotlhomising ya gagwe dilo tše pedi tše, ga di golagane, e bile ga a kgone go di kanoka ka go lekana. Diterama tša Segompieno o di ama fale le fale a di šankodisa fela, jaaka mo a buang ka ga botshamekego le isago ya terama ya Sethosa teng. Re tšhwaela dintlha di le pedi tša botlhokwa mo lebakeng le:

- (1) Sa ntlha, meetlo e farologana le diterama tše gonne yona ga e a direlwa go nna dikwalo, mme e tlhametswe go diragatswa. Fa e le yona e thaileng diterama tša Segompieno, diterama tseo le tšona di ka bo di na le hisetori ya bodiragatšo, e seng ya bokwalo jaaka go atile. Ga di losika; ga di a tlhotlheletsana jaaka go ntse ka diterama tša boWole Soyinka wa Aferika Bokone, jalojalo. Kgolagano ya tšona mo Sethoseng e bonala e patelediwa.

(ii) Sa bobedi, Jafta e kete o kaya gore se a reng ke terama ya setso ga se na isago, gonne fa a bua ka ga isago ya terama ya Sethosa ga a ame sepe mabapi le ditso tse. Tota le mo keteletsopeleng o bolela gore dingwe tsa ditso tse, ga a a di bona ka matlho, o di tlotletswe ke bagolo ba le bona ba neng ba di gakologelwa fela. Go rialo re belaela gore ke meetlo e e sa tlholeng e diragatswa ka mafolofolo gompiano, mme e bonwa fela fale le fale mo setso se sa ntseng se tshwerwe teng. Ga di maitiso a a tlatletseng mo setšhabeng ka kakaretso.

Mo ntlheng ya boterama jwa meetlo e, motho o ka bapisanya dikakanyo tsa ga Jafta le tsa ga Kācke Gotrick mo go Apidan Theatre and Modern Drama. Gotrick le ena o sekaseka teatere ya setso ya Egungun kwa Nigeria. Ka jalo o kgona le go fa bopaki jwa gore terama eo e tlholegile mo teatereng ya meetlo ya badimo ya setso, e bile e tlhotlheleditswe ke meetlo e. O farologanya mareo "terama" le "teatere" jaana:

By drama I mean a text, a scenario or any other plan transmitted in writing or otherwise, depicting an action or situation meant to be presented through role-playing.....

by theatre I mean a scenic realization of a drama, and a whole tradition of such realization.

So when I speak of theatre, drama is consequently implied. (GOTRICK, 1984: 14).

Gongwe go ka bo go utlwala fa Jafta a ne a tsaya ditso tsa gagwe e le teatere ya setso, e seng terama. Mo go ena sengwe le sengwe se se nang le boboe go ke terama. Dipharologantsho tse di gatelelwang ke Gotrick, e bong sedirego le boetsi (action and role-playing) di a tlhabela mo meetlong ya ga Jafta. Ditso di etsa poko o di pateletsa boterama, mme ke ena gape a kayang gore di tshwanetse go rulaganyololwa sešwa go supa boterama joo. Re fitlhela a dirisa mokgwa wa ga H.I.E. Dhlomo wa go kwalolola leboko la segosi ka popego ya seterama a o fa mmuisano le dikaelo tsa bodiragatso. Ke gone go pateletsa setlhangwa boterama, gonne mofutatlhangwa mongwe le mongwe wa bolotlegi o ka dirwa jalo. Go itlhalosa fela gore poko eo e tloga e se terama ka tlholego. O boa a re maitsatsaulo a mmoki ke sona sedirego sa terama e e mo lebokong le. O a ikganetsa gonne ke ena a kayang sedirego e le:

A series of interrelated events leading to a climax
and denouement (JAFTA: 66).

Mo pokong le mo meetlong ya gagwe ga re fitlhele kgotlhang ya seterama. O rile mo meetlong batho ba kopa sengwe mo badi-mong; ba isa mekokotlelo kwa badimong gore ba utlwelwe botlhoko. Ga ba lwe le badimo. Gape kgotlhang ya seterama e na le teka-tekano ya maatla le manganga mo ditlhopheng tse pedi tse di tsogelanang. Batho le badimo ga se ditlhopha tsa go nna jalo. Go feta foo Jafta o fa ditlhaloso tse di bošwalo fela fa a re kaela kgotlhang ya seterama mo ditsong tse, jaaka fa a

re:

Conflict may be seen clearly
where one is familiar
with the traditional beliefs
and philosophy of the Xhosa
people (JAFTA: 33).

Ga a re tlhalosetse tumedi le filosofi eo, o e umaka fela.
Le gone terama ga e a tshwanela go utlwelwa, yona e sa itshupe
ka boyona. O e dira sephiri sa Bothosa e tswe a batla go supa
gore terama ya Sethosa e tshwana le ya ditšhaba tse dingwe.

Ntlheng e nngwe, ditso tse a di buang di tlhabela botsweretshi
le boitlhamedi jo bo ka itirelwang ke mongwe le mongwe ka
setaele le boikakanyetsi jwa gagwe. Di latela setso se se
tlhomameng. Bogwera le go roka pula ke dilo tse di nang le
maitlhommo a a masisi; ga di direlwe maitiso le bobogego, le
fa thulaganyo ya tsona e ka gapa leitlho go le kana kang.
Di seng maitiso jalo, gape dingwe tsa tsona ga di na bolai;
ke mekokotlelo le dithapelo. Banaseabe ba go roka pula ga
se badiragatsi jaaka mo terameng. Ke barongwa le bakgethwa
ba ba sa direleng go jesa monate kgotsa go ikgotsofatsa. Ba lebagane
le badimo mme ba leka go tokafatsa maemo mangwe a botlhokwa
a botshelo. Le ena Jafta o bitsa tiro ya bona "real parti-
cipation". JAFTA: 107).

Fa re sosobanya re ka re tlhotlhomisi e, e mosola fela mo go senoleng boleng, diteng le sebopego sa ditso tse, mmogo le go di tlotlomatsa mo go ba ba neng ba di nyatsa. Ga e pake boterama jo bo kaiwang ke lereo "drama" le le thailweng ke Makgoa. Di ka mpa tsa fiwa leina lesele fela. Ke didiragatswa tsa setso, tse dingwe tsa tsona di ka bidiwang teatere, e seng terama. Dingwe ke mediro e e masisi. Ga di na baanelwa, boetsi, sedirego, mmuisano le kgotlhang mo di ka tsewang jaaka terama go tshwana le ya setso ya Magerika kampo Mayoruba. Go re ga se terama ga se go ngongola boleng le sebopego sa tsona. Di sengwe sesele se se mosola se e seng terama. Ga go botlhale go leka go etsa kgotsa go itepatepanya le Magerika kgotsa Mayoruba. Terama ya segompiano ya Sethosa e golagana botoka le ya Sekgoa go na le ditso kgotsa meetlo ya sedumedi. E tlhotlheleditswe ke dikwalo tsa Sekgoa, mme jaaka re utlwile Khaketla, e sekametse ka fa bokwalong go na le ka fa bodiragatsong jwa teatere.

H.I.E. Dhlomo o sale a kwala diathikele ka ga terama ya Seaferika bogologolo ka bo 1936-1944, mme di kokoantswe ngatana mo jenaleng ya English in Africa Vol.4 No.2 ya 1977. Go ne go ise go nne le tlhotlhomisi epe ka ga terama ya Bantsho mo Aferika Borwa. Le fa a sa umake diterama tsa dipuo tsa Bantsho mme a ganaletse mo didiragatsweng tsa teatere ya setso, se a se buang se tsamaelana le Jafta, yo a kwadileng dingwaga di le somamane morago ga gagwe. O kaya fa meetlo le ditlhangwa tse

dingwe tsa setso di na le boterama mo go tsona. O tlhagisa fa poko ya setso e le mafofora a se e kileng ya nna terama ya Bantsho. Le ena o pateletsa kakanyo e ka go rulaganyolola leboko la segosi go nna seradiso sa terama. Go feta foo a re meetlo e e neng e le mediro ya sedumedi e bile ya fetoga go nna didiragatswa tsa maitiso:

It may reasonably be claimed that
African tribal drama had developed
beyond ritual into entertainment
(DHLOMO, 1977: 4)

Mangwe a maboko a segosi o a tsaya e le motheo wa diterama tsa moanelwawesi tse di teng gompieno. Go thata go dumelana nae gonne mmuaesi le moanelwawesi wa segompieno ga o supe kgolagano e e kalo le poko ya segosi. Tota ka nako ya ga Dhlomo diterama tsa mofuta oo di ne di ise di bonale. O utlwala botoka fa a tshisinye gore diterama tsa bagompieno ba Bantsho di ka tokafatsa boterama jwa tsona ka go anya malepa a ditso (DHLOMO: 37). Diathikele tsa gagwe di nna botlhofo ka gore o ne a se na diterama tse di lekaneng go ka bo a di nopotse dikao. Le ditso fa a di nopola o a di pateletsa fa a leka go paka boterama jwa tsona. Jaaka Jafta, o etsisa Magerika le Baheberu mo go reng terama e tlholegile mo ditsong le mo tumeding.

H.C. Groenewald mo tlhotlhomising ya M.A. e bong Die drama in Zulu (1980), o kaya gore terama mo Sezulung e supa tlhotlhe-

letso ya Sekgoa go na le ya ditso. O bolela fa e ise e bontshe bothakga jwa botlhangwa. O fodisa ka go re e sa ntse e gola mme o solofela gore e tla nna e tlihabologa. Re rata go ka bo go twe e hubile kgotsa e gana go gola, gonne e setse e na le dingwaga tse dintsi e ntse e thaegile. Seno se ama le ditlhangwa tse dingwe tsa puo tsa Bantsho jaaka padi. Gantsi ga twe di sa le boseeng, go lebalwa gore bontsi jwa tsona di bone letsatsi pele ga ditlhangwa tsa Seburu tse di setseng di gatetse pele go bonala. Go feta foo Groenewald o sekaseka mmuisano, boanedi, sedirego, maitshetlego le bodiragatso jwa diterama tsa Sezulu; fela o sekametse thata ka fa mmuisanong. O kanoka mmuisano mo dikgaolong di le pedi go supa botlhokwa jwa ona mo go ena.

Mabapi le ditheo kgotsa dielo tsa bosekaseki tsa Seaferika re setse re boletse dikakanyo tsa ga Groenewald mo go Kgaolo 1.2. Ga a bone lebaka la go tlhaola dielo ka Sekgoa le Seaferika mme re supile gore re a mo tlatsa. Gape ga a dumele mo bo-terameng jwa ditso jaaka bo goelediwa ke Jafta le Dhlomo. O nopola C.F. Swanepoel le J.P. Clarke fa ba re terama ya Seaferika ka kakaretso e mela mo meetlong ya sedumedi (GROENEWALD: 15), mme ke teng foo a supang gore phokelelo ya Sekgoa e ikutlwatsa go gaisa ya ditso le meetlo mo diterameng tsa Sezulu. Ditso le meetlo ga di a bona sebaka sa go fetogela mo terameng ya segompiano, le fa e le sa go nna le phokelelo mo go tsona. O belaela gore gongwe fa Sekgoa se ka bo se sa

di tsena ganong, ditso tse di neng di na le motlhalanyana wa boterama mo go tsona di ka bo di fetogile go nna diterama ka botlalo mo segompienong. Diterama tsa ditso tsa Mayoruba tsa gompieno, tse di pekileng matshwao a teatere ya setso le a terama ya Sekgoa, di supa gore puo ya ga Groenewald e ka nna le bonnete. Fa a ganetsa D.P. Lombard gape a re meetlo le ditso dingwe ga di ka ke tsa bidiwa terama gonne ga di na sedirego se se lomaganeng le baanelwa ba tiragalo ya maitlhamelo.

Studies in Sesotho Drama (1980) ka J.D.P. van der Poll ke hwidihwidi ya tlhotlhomisi e e dingatapedi, mme e sekaseka diterama tsa Sešwešwe tse di kgethilweng go emela mefuta e e farologaneng ya merero. Go diterama tsa sehisetori, tsa dikahisetori, tsa seloago le tsa danielaphologolo. O maikutlo a gore fa bosekaseki jwa diterama tsa Sešwešwe bo ka tia, terama mo Sešwešweng le yona e tla gola. O fitlhela diterama tsa Sešwešwe di na le matshwao mangwe a a fitlhelwang mo diterameng tsa Seesimane tsa dingwagakgolo tsa bogareng (Medieval) jaaka:

- (i) ditiragalo tse di latelanang senako;
- (ii) kanelo e ntsi go gaisa tiragatso;
- (iii) boleele jo bo kgoreletsang tiragatso;
- (iv) go lotolodiwa ga ditiragalo;
- (v) didirego tse di matlhatlharra; le
- (vi) mmuisano o o lolololo (Van der Poll : 697)

Van der Poll a re seo ke mathata a maiteko a ntlha a batho, jaaka fela diterama tsa Seburu tsa maloba di ne di na le makoa a mofuta oo.

Jaaka Jafta, Van der Poll o leka go sireletsa makoa a a etsang mmuisano o o lolololo (JAFTA: 151, le VAN DER POLL: 697). Bobedi ba re ke tlhago ya Bantsho go dikologa kgang ka matsogo le makgabisapuo, e bile mmuisano oo o thusa go radisa maitshetlego le tikologo ga mmogo le go eta o ruta. Sa ntlha, ga se Bantsho fela ba ba nang le go dikologa kgang ka tlhago. Sa bobedi, go ruta, go radisa tikologo le maitshetlego ga go tlhoke boleele jwa mmuisano. Sa boraro le sa botlhokwa, botsweretshi jwa botlhami ke go kgona go kgetha sa botlhokwa mo madikadikeng a puo ya tlhago, a a repisang sedirego le go dia tsamao ya ditiragalo. Gape terama e diragalediwa mo nakong e e beetsweng melelwane gore e se ka ya lapisa batho le go ba kokonela, mme fa mmuisano o lepologa, o koafatsa go atlega ga yona mo bodiragatsong. Jafta le Van der Poll ka go sireletsa makoa a mofuta o, ba re bontsha phoso ya go dirisa lemorago la setso mo bosekaseking, eleng go eta o bipa mpa ka mabele.

Fa a digela, o rotloetsa tiragatso ya diterama tsa Sešwešwe, go rialo e le go di itsa go nyelela ka ntlha ya go tlhokomologiswa. A re go mosola go tshamekela batho diterama tsa dipuo

tša segabona, gonne jaaka Traore a boletse

Vernacular medium is the best for literature
about Africa (VAN DER POLL: 700).

Ntlha eno ya puo e re isa kwa dikakanyong tša ga T. Hauptfleisch
mo go "A multiplicity of traditions: an introduction to South
African theatre" (HAUPTFLEISCH & STEADMAN, 1985). O ngongo-
regela gore diterama tša dipuo tse, ga di na seabe se sekalo-
kalo mo teatereng ya Aferika Borwa. A re ga di a lekana go
ka tshamekelwa batho gonne di boleta. Di

.... unsuitable for performance before audiences
used to a slightly more aggressive and "committed"
approach (HAUPTFLEISCH: 6).

Gongwe o raya ka di sa polotike jaaka tša Sekgoa tša Bantsho
ba Soweto. O di bitsa diteramapuiswa (closet drama), gonne
di se na babogedi e bile di kwaletswe dikolo. O oketsa ka
go re terama e batla e kwalelwa setšhaba se se anameng, e
seng fela babui ba "a regional language" (HAUPTFLEISCH: 4).
A re ka di kwaletswe dikolo, di pateletsa go tlhofofatsa mafoko,
mme bakwadi ba tsona ba thusega fela fa di buisiwa mo dikolong.

Ke nnete gore diterama tša segarona bontsi di kwaletswe dikolo
le gore di itsiwe fela ke baithuti. Gore bakwadi ba tsona
ba thusega leng le gore di kwadilwe ka sekae, ga se se ka
dirisediwang go nyatsa boterama jwa tsona. Batho ba ba etsang

Hauptfleisch ba eletsa e kete dilo tsotlhe di ka bo di kwadilwe ka Sekgoa saabo bona, mme mafoko a ga Traore a setse a ba tswetse molomo. E kete o tla re raya a re le dipadi tsa Setswana ka di sa kwadiwa ka Sekgoa, ga di na seabe mo hisetoring ya Aferika Borwa. Ke mokgwa wa batho ba ipona e bile ba ikgopolela. Le gone o tshwanetse go lemoga gore maemo a lefatshe a a tle-tseng batho ba ba akanyang jaaka ena, a tima Bantsho phuthologo ya go tshameka diterama tsa segabona ka segabona.

J.J. MOILOA - the dramatist (1982) ka C.F. Emslie ke tlhotlhomisi ya boraro ka ga diterama tsa Sešwešwe.

Emslie o sekaseka moterama a le esi jaaka Lenake a dirile ka Khaketla. O itlhalosa jaana mabapi le molebo wa gagwe wa bosekaseki:

There is no long-standing tradition regarding Sesotho dramatic structure and therefore there are no accepted standards. This thesis has attempted to test Moilola's dramas against acknowledged criteria for European theatre (EMSLIE, 1982).

Le fa go le jalo o na le karolo e mo go yona a sekasekang lebaka la go dirisa se a reng ke "paratextual influence." A re dintlha dingwe tsa setso le tsa botshelo jwa Bašwešwe di ka thusa go tlhalosa diteng tsa diterama tsa ga Moilola. O bua gape a ema nokeng mmuisano wa makgabisa o a reng o "non-utilitarian." A re o tlwaelegile mo Bantshong mme e kete

o utlwana le boJafta le Van der Poll gore ga o rone terama. Ntlha e, re setse re e ganeditse thata. Botshelo jo bo kwa ntle ga terama ga se terama, mme ga bo ka ke jwa dirisiwa jaaka mmotlolo wa terama. Mo terameng bo dirisiwa go lebilwe kgwediso le mosola. Dipuo tse a reng di tlwaelegile mo Bantshong, fa di sa bontshe mosola ope mo tlhamegong ya terama, di tshwanetse go nyadiwa. Le gone terama ga e letle didia-barwaledi gonne e lekanyeditswe nako. E bile tiro ya yona ke go senolela batho morero, e seng go ba kopololela dipuo tse di mediadia tsa botshelo.

Emslie le ena o tsaya mmuisano o le botlhokwa mo terameng, bogolobogolo fa e buisiwa. O tlatse mafoko a ga Brooks le Heilman a gore mo terameng puo ya mafoko ke yona e tlhalosang dilo botoka gonne puo ya diatla le sefatlhego e a gaka. E bile fa o sa bone badiragatsi sentle o ka gaiwa ke bokao jwa ditiragalo (op.cit: 80).

Sengwe gape se a reng se botlhokwa go gaisa ke baanelwa. A re mo botshelong ditiragalo ga di re ame thata fa re sa itse gore di golagane le batho bafe. Kakanyo eo le gale e bogolenyana gonne batho ba re itse gore ba ntse jang fa re bona se ba se dirang, e bile re utlwile maikaelelo a bona.

Tlhotlhomisi nngwe gape ka ga terama ya Sethosa ke A study of conflict and theme in some modern Xhosa plays (1984) ya ga B.B. Mkonto. Mkonto o akgola mafoko a ga Jafta a a senolang

tse a reng ke ditlhangwa tsa seterama tsa setso. A re

They cannot be ignored because

they offer an important

background when one analyses

the modern written forms of

Xhosa drama (MKONTO: 6-7)

Fa a re di thusa mosekaseki wa diterama tsa segompieno e kete
o batla go re

(i) diterama tsa segompieno di theilwe mo terameng ya
setso;

(ii) di na le matshwao a a ka tlhalosegang fa motho a
itse ditso.

Ga go bonale bonnete bope mo dintlheng tse pedi tse fa motho
a buisa tshekatsheko ya ga Mkonto. Ga go bopaki jo bo utlwalang
jo bo supang gore meetlo e, ke diterama. Ga a thuse Jafta
ka sepe mo ditlhagisong tse re setseng re di ganeditse. Ga
go bonale ena a dirisitse ditso tseo ka tsela epe e e mosola
mo tshekatshekong ya gagwe. O nopola A.C. Jordan fa a re ditso
di mosola mo go moithutaditlhangwa. Le gale fa Jordan a bua
ka ditso, ga a kae sepe ka terama ya setso. Gape Mkonto o
tseela gore fa terama e dirisa poloto ya naane, ke selo se
se supang phokelelo ya ditso. Rona re ne re re phokelelo
e ka buega fa moterama wa segompieno a ka dirisa malepa

le matshwao a terama eo ya setso le ditso, e seng go dirisa diteng tsa naane fela.

Ntlha ya botlhokwa e mabapi le tiragatso ya diterama mo Mathoseng. Go a nametsa go utlwa Mkonto a kaya ditlhopha tsa badiragatsi di le mmalwa tse di neng di tshegeditswe ke Mathosa ka bontsi, jaaka Bantu Dramatic Society le African National Theatre. Maswabi ke gore ga di a ka tsa tswela sentle kgotsa tsa tswela diterama tsa Sethosa, le fa morago di ne tsa rotloetsa go kwalwa ga diterama (MKONTO: 12). Moragonyana Mkonto ke ena a tlhagisitseng gore bodiragatsi ga bo botlhokwa mo diterameng tsa Sethosa. A re di kwaletse babuisi mme ga re a tshwanela go nyatsa baterama fa ba sa isa bodiragatso tlhogong. A re sa botlhokwa ke fa di na le merero le ditiragalo tse di kweneng (MKONTO: 209). Ga a ipotse gore ke eng di kwadilwe ka mokgwa wa mmuisano wa seradiso sa terama, le gore ke eng ditiragalo tseo di se mo sebopegong sa padi. Go feta foo o di bitsa diterama, e tse a tlhokomologa mfama o o di tshwayang go bidiwa terama. Jaaka re itse, terama e tshwanetse go siamela tiragatso, e seng go kgotsofatsa babuisi fela. Terama e e sa nang jalo e tshwanetse go nyadiwa. Puo ya ga Mkonto le yona e tlhoka mooko:

It is for this reason that I
cannot discredit Xhosa playwrights
for mishandling this aspect.
(MKONTO: 209).

Ga go kgonege gore o ka akgola kgotsa wa tlhoka go nyatsa (discredit) bogole jo bo etsang "mishandling (this) aspect". Ke maipato a a botlhofo thata. Go feta foo mmuisi wa terama o ka rata go e bona e diragadiwa fa a itse gore ke terama, mme sa go re o tlhokometse tiragalo le morero ga se thebe e mosekaseki wa terama a ka iphemelang ka yona.

Tshekatsheko ya Dikwalo: Motshameko (1985) ka K. Mogapi e e botlhokwa thata gonne e kwadilwe ka Setswana mabapi le diterama tsa Setswana. Pele ga yona go ne go se sepe se sekalo ka ga terama mo Setswaneng. Gape e na le mareo mangwe a mašwa a re ka a dirisang. Le gale ga se tlhotlhomisi ya seakatemi kgotsa maiteko a boithutedi. Ke thutisi e e lebisitsweng baitluti ba dikolodikgolo. Mo godimo ga moo e na le makoa a thulaganyo le dikakanyo. Go gontsi go Mogapi a go fosang mabapi le tiori ya terama e bile le diterama tse a di dirisang jaaka dikao o eta a di fosa mo mefameng mengwe. O bua ka "Bongwefela" jwa nako le lefelo le sedirego ka mokgwa wa bogologolo wa go gagamaletsa batlhami melao; o kaya gore fa nako le lefelo di aname mo terameng, ke bokoa. Ga a supe gore bokoa bo bakega jang. O tlhakatlhakanya sekao le molao. Fa go na le sekao sa terama e bothakga jwa yona bo dirwang ke "hongwefela", ga se gore diterama tse di sa tshwaneng le yona di bokoa ka molao. Go na le gore sedirego sa terama se ka kitlana le fa se diragalela mo mafelong a a farologaneng le ka nako e e fetang letsatsi. Gape babogedi ga ba etsaetsege ka gobo mafoko a

le mantsi, ba etsaetsega fa a sa golagane mme a dira terama matlhatlharra.

O nyatsa tiriso ya dipoko mo terameng mme o bile o tlhagisa gore selepe mo go Magagana ga se na mosola ka se sa fenya Matebele. Ga a lemoge bokai jwa sona le tiro ya sona ya go senola moanelwamogolo. Mo karolong ya "Sekao sa go kanoka terama" o tlhabela nonofo ya go kaela baithuti ka gore tsheka-tsheko ya gagwe ka boyona ga e a tsenelela. O tsenya dintlha tse di jaaka mokwalo le mopeleto, tse e leng tsa sepepegopuo. Fa a sekaseka puo, o balakanya diane le maele go di bitsa puo e e nonneng, mme ga a tlhalose boleng le seabe sa tsona. O eta a ikgata sebedi, seraro ka go tladika tiori a e boaboeletsa le dikgalo tsotlhe, mo e leng gore fa dipoeletso di ka tloswa, kwalo ya gagwe e ka sesafala thata.

Ga a ikgolege ka gope mabapi le thaego ya terama mo Setswaneng, e bile ga a supe gore e golagane kae le ditso. Mo godimo ga moo, o dirisa le diterama tsa diphetolelo, mo go rayang gore o fa dikao ka botlhami jwa dipuo disele. Le fa a eta a senola makoa mangwe a diterama tsa Setswana, ga a bontshe a belaela boterama jwa tsona. Totatota o di sekaseka e le dikwalwa tse di totisitsweng baithuti.

Ga a akanye gore terama e ka totisiwa le bathobotlhe kwa ntle ga sekolo. Seno se tlhalosa gore mafoko a ga T. Hauptfleisch a na le bonnetenyana mo go ona.

Tlhotlhomisi ya rona ga e kgotsofalele kgolagano e e umakiwang magareng a ditso le terama ya segompiono jaaka Jafta, Dhlomo le Mkonto ba kaya. Gape re dumalana le Groenewald gore diterama tsa dipuo tsa Bantsho di na le phokelelo ya diterama tsa Sekgoa go gaisa ya ditso, gonne di sekametse ka fa bokwalong go na le ka fa bodiragatsong. Lebaka ke gore baterama ba rona ba rotloeditswe ke dikwalo e seng didiragatswa. Le fa di sa rone go bidiwa diteramapuiswa, ga re belaele boterama jwa tsona gotlhelele, e bile re pega molato mo setšhabeng se se tlhokomologang go di diragatsa. Re dumalana le Van der Poll gore di tshwanetse go lekeletswa gore di se ka tsa nyelela. Ga se gore fa di sa polotike ga se diterama jaaka Hauptfleisch a kaya gonne motho ga a akanye ka polotiki botshelo jwa gagwe jotlhe. Go feta foo, morero mongwe le mongwe o o mabapi le go phedisana ga batho, o ama thulaganyo ya sepolotiki ka tsela nngwe. Tsholofelo ke gore tiragatso ya tsona e tla simolola mo dikolong, e sokasokwe jalo go fitlha e anama le bathobotlhe mo diraleng tsa metse ka go farologana.

2.3.2 Tatediso ya terama mo Setswaneng

Papetla e e patileng tatediso e, ke tshosobanyo ya seemo sa

diterama tsa Setswana tsa paka 1945 - 1986. Re kologantse diterama go ya ka matlha a kgatiso, le fa dingwe (di tshwailwe ka naletsana*) di gatisitswe dingwaganyana di sa bolo go tlhamiwa. Dingwe re abeeditse matlha a tsona ka dingwaga tse di simolotseng go phasalala mo go tsona (Lobisa le Mmalonya), gonne bontsi jwa baphasalatsi ga bo tsee matsapa a go bolela letlha la kgatiso mo dikwalong tsa dipuo tsa Bantsho.

Setlhogo sa terama se tlhagelela fa tlase ga dikholomo tsa morero oo terama e sekametseng thata mo go ona. Diterama dingwe di tlhagelela mo mefuteng e mebedi ya merero, ka jaaka di itshupa di patagantse merero e di ka supiwang ka yona.

Ikarabele o tletse thero ya dikakanyo tse di rileng, mme re sweditse go mmaya mo kholomong ya Thuto; e bile o esi mo go yona.

Mo kholomong ya Mofuta re dirisa ditlhaka A,B,C, le D go kaya moonoo o o kaegang mo terameng, jaana:-

A= Matlhotlhapelo

B= Manonapelo

C= Meloterama

D= Dinyao

Meono ya bontsi jwa diterama tsa Setswana ga e kgone go nepega. Baterama ba gabalalela fela go bontsha molemo o fenya bosula; ga ba senole maikutlo a a rileng mabapi le maiphitlhelo a

dithwadi tsa bona. Fa thwadi e feletsa ka botlhoko, pheletso e patagana le phenyo e e fokotsang matlhotlhapelo. Fa e feletsa ka monate, pheletso e a bo e etilwe pele ke matlhoko le dintsho, mo e leng gore ga go nne manonapelo. Le gale mo karoganyong ya rona re kaya moonoo fela, re sa bolele gore a o atlegile kgotsa nyaa.

Fa go tlhokegang teng re tla kaya mmopo wa terama eo o o e tlhaolang mo go tsa tlwaelo. Diterama dingwe ke dingatana tsa diteramakhutshwe. Dingwe e ne e le diterama tsa kgaso pele di tla phasaladiwa. Malotle a, le ona a tla tsena mo kholomong ya Mofuta. Kholomo ya bofelo yona e bolela gore terama e kwa-dilwe ka puo ya mmopo ofe (poko/porouse); ga e kae boleng jwa puo eo, gone fa gongwe terama ya porouse e a tle e nne le puo e e betlegileng go gaisa ya bontsi jwa diteramapoko. Papetla ya tshosobanyo ke eo:

SETLHOGO LE MORERO

	NGWAGA	THUTO	LOAGO	BOGOSI	LERATO	TUMEDI	MOFUTA	SETAELE
L.D.	*1945			MOTSWASELE II;			A	POKO
L.D.	*1967			SEKGOMA I;			B	POKO
.	*1956			PUSO YA GA			C; Teramatlaopo	POROUSE
L.D.	*1957			KGOSI FARO;	DINTSHONTSHO		A	POKO
.	+1960		LOBISA		TSA LORATO;		A	POROUSE
.	1965		RADIPITSE;		PELO E JA		B	POKO
.	1965			MARAGANA;	SERATI;		B	POKO
.				GARENG GA			B	POKO
.				METSWI;			B	POKO
K.	+1968			MMALONYA;	MMALONYA;		B	POROUSE
.	1968					KOBO E NISHO;	B	POKO
.	1969				SEBAGA SA		A	POKO
.					LORATO;		A	POKO
.	1972				PELO E NISHO;	PELO E NISHO;	A	POKO
.	1974			MAGAGANA;	MAGAGANA;		A	POKO
.	1976					MATLHOTLHAPELO;	C; Kgaoalongwe	POKO
T.	1976				MONNA		D	POROUSE
.					MOTLHOKI;			
.	1976		NGWANAKA O				D; Kgangtswelelopele	POROUSE
.			TLA TSOGA O					
.			IKOTLHAYA;				D; Kgangtswelelopele	POROUSE
.	1979		MOLATO GA O				D	POKO
.			BOLE;				D	POROUSE
.	1980				LERATO KE ENG?;			
.	1982		DITIRAGALO;		DITIRAGALO;			
.	1983		SE SE JELENG				D	POKO
.			RRE;				B; Kgaoalongwe	POKO
P.P.	1984	IKARABELE;					B	POKO
.	1984		KE BATLA GO				A/B; Moanelwawesi	POROUSE
.			ITSE RRE;					
Z.	1986		MAROTHODI.					

*Leyakgatiso la Motswasele II le gapile
Sekgele sa May Esther Bedford ka
1939.

*Leyakgatiso la Sekgoma I le gapile
Sekgele sa Afrikaanse Library
competition ka 1954.

Mo dingwageng di ka nna somamane nngwe tsa botlhami jwa terama mo Setswaneng, go gatisitswe diterama di le somamabedi tharo fela. Palo e, e kwa tlasenyana go ya ka dipuo tsa Bantsho tse di godileng le Setswana, tsoora-Sesotho le Senguni (di na le palogare ya 32 nngwe le nngwe). Ga re balele bontsintsi jwa diterama tsa kgaso (thelebišene le seyaalemowa) ka di sa sekasekiwe mo tlhotlhomising e. (Le gale motho o ka kaya a feta gore bakwadi ba terama ya kgaso ba etsa D. Mothibi, E. Maele, J. Sekati le W. Motaung, ba na le diterama tsa meono, merero le maemo a a neng a ka thusa tlhotlhomisi ka dikao tse di farologaneng fa di ka bo di phasaladitswe. Le tla mpona! le Ke morwa Monatong ka D. Mothibi ke dikao tse di duleng diatla tsa manonapelo thoothoo, mme di gasitswe mo seyaalemoweng le mo thelebišeneng ka katlego e kgolo. E Maele o kwadile dikgangtswelelopele di le mokaonyana tsa merero ya seloago tse di tswakileng matlhotlhapelo le manonapelo. Tota setšhaba sa Batswana fa go twe 'terama' se gopola diterama tsa kgaso pele, tsa banna ba babedi ba).

Segamo sa diterama tsa Setswana se ka tswa se le kwa tlase jalo ka ntlha ya thaego kgotsa setlogo sa tsona. Jafta, Dhlomo

le Robert Kavanagh (KAVANAGH, 1985) ba lekile go golaganya diterama tsa dipuo tsa Bantsho tse di phasaladitsweng, le meetlo ya setso. Mengwe ya meetlo eo le mo Setswaneng e a itsege, mme sebopego le maitlhommo a yona ga di nkge mo diterameng tsa Setswana, tota le mo go tsa ntlhantlha tsa ga Raditladi le Moroke. Phokelelo ya setso e ne e ka bo eitshupile mo diterameng tsa tshimologo fa go ka bo go ne go na le terama mong-wa-leina mo ditsong tsa Setswana. Diterama tsa Setswana bontsi ga di a tota pogelo le tiragatso jaaka maitiso ao a a ditso. Di na le sedirego sa bolotlegi le kgotlang ya seterama e e tllhamatsegileng; ntlha e, e a tlhaela mo maitisong a ditso. Ntlha e, gape, e isa diterama tsa rona kwa mmopong wa terama ya Sekgoa.

Fa diterama tsa setso di ne di le teng kgotsa di kgona go khuetsa matshwao a tsona mo diterameng tse di kwadilweng, Raditladi o ka bo a nnile wa ntlha go supa phokelelo eo; jaaka a kgonne go supa phokelelo ya poko ya setso ka go tlhama poko ya magareng, ya matshwao a Sekgoa le setso. Poko ya setso e sa ntse e tswelletse go khuetsa boboki ba segompiono le jaana, e bile e sa ntse e tshela ka setotwana mo Batswaneng. Ke tshwanelo gore setso fa se khuetsa sešwa, se tswelele go tshela le fa sešwa se ka se khupetsa go se kae. Mo ntlheng ya terama ga go bonale go le jalo. Ditso kgotsa maitiso a a a bidiwang teatere ya setso a simolotse go nyelela bogologolo. Tota le mangwe a a kaiwang ke Jafta, o a utlwetse mo go botlhogo-

putswa. Solomon Plaatje, morotloetsi yo mogolo wa botlhami jwa Setswana le motshegetsisi wa ditso, ga a bue motlhala ope wa terama ya setso le dikgonago tsa yona mo dikwalong tsa gagwe. O buile ka mabolelo a setso, a sedisa hisetorinyana mo pading ya gagwe Mhudi; fela ga a ikgolege ka maiteko a go golaganya ditso le terama, jaaka go dirile Dhlomo motshelanae. Fa re kgaola kgang, re ka re Batswana ba ba itlhametseng diterama tse di phasaladitsweng gompieno, ba tsere motlhala le phokelelo ka bontsi mo diterameng tsa Sekgoa tse ba kopaneng natso kwa sekolong.

Seabe sa diphetolelo tsa ga Plaatje le sona mo thaegong ya diterama tsa Setswana (Diphosoposo, Dintshontsho tsa boJulius Kaesara, (1937), ga se bonale. Fa Raditladi a kwala Motswasele ka 1939, o ne a sa tlhotlhelediwe fela ke Plaatje. Go supega a kopisitse popego le diteng mo go Macbeth, Julius Caesar le Henry IV ka Shakespeare, tse Plaatje a neng a ise a di fetolele (kwa ntle ga Julius Caesar, gone). O kwadile diterama ka poko, ntswa Plaatje a fetoletse ka porouse. Gongwe lefoko "dintshontsho" mo go Dintshontsho tsa lorato wa ga Raditladi, e ka ne e le malebela a ditlhogo tsa diphetolelo tsa ga Plaatje, ee. Fela go itshupa fa Raditladi a itseetse motlhala mo go Shakespeare ka sebele, yo ena, Modise le Ntsime ba mo ipuise-ditseng kwa dikolong.

Mo metlheng ya boPlaatje go nnile le mekgatlho ya Bantsho

ya bodiragatsi jwa diterama. Groenewald, Mkonto le Kavanagh ba balakanya mengwe, jaaka Lucky Stars, Bantu Dramatic Society le Bantu People's Theatre. E ne e tshamekisa thata diterama tsa Seesimane; fale le fale go le tsa Sezulu, Sethosa le Sešwešwe. Leina la ga Plaatje kgotsa la Motswana ope ga le tlhagelele mo mekgatlhong e, e bile ga go kaege fa le yona e kile ya itshwenya go tshamekisa didiragatswa tsa Setswana. Plaatje o ka itshwarelwa gonne a nnile le mafapha mangwe a a beileng motlhala mo go ona, mme ga tlhokafala mongwe yo o mafolofolo jaaka ena go mo tsaya kgophu mo letlhakoreng la tiragatso ya diterama ka Setswana.

Dikolo le dikereke dingwe gone ga di bolo go nna di diragatsa diterama le diketšhe, fela e se mekgatlho ya seporofešene. Yunibesithi ya Bophuthatswana e a tle e iteke, ka mokgatlhwana wa Lefapha la Setswana la ga Prof. J.E. Setshedi; fela ba felela fela mo medirong e e atamelaneng le yunibesithi. Mokgatlho o le mongwe wa seporofešene o o utlwalegang kwa Gaborone, Botswana, e bong Gaborone Dramatic Society, o kile wa iteka ka tiragatso ya Botsang Rre ka 1979. Botsang Rre ke tlhanolelo ya terama ya Sethosa Buzani Kubawo wa ga T. Tamsanqa, mme e tlhanolelwa jalo ke G.S. Gatsewe (KUTLWANO, Seetebosigo 1979:14). Teng kwa Botswana, Etherton o bolela fa le lekoko la "Laedza Batanani", le le simolotsweng ke Ross Kiddle Martin Byram. Le tlhama diteramanyana le diketšhe tsa thuto le merero ya tlhabololo ya loago. Le gale maitlhommo a lona ga a le golaganye le diterama dipe tsa Setswana, e bile e sekametse ka

fa thutong ya morafe ka tlhamalalo, e seng ka fa botsweretshing. Re kaya lekoko leno fela go supa kgonagalo ya mekgatlho ya bosetšhaba e e ka tsosang kgatlhego mo go tshamekiseng diterama tsa Batswana.

Baterama ba Setswana le bona ga ba bonale ba isa tiragatso tlhogong. Ga go ope wa bona yo o kileng a tlhama kgotsa a tlhotlheletsa setlhopha sengwe mo go diragaletsa diterama. Mo puisanong e e sa gatisiwang, Moroke o re boleletse fa dingwe tsa diterama tsa gagwe e simolotse e le diketšhe tsa dikereke, mme e bile dingwe o di kwaletse kgaso pele di phasaladiwa (Molato le Ngwanaka). Mo puisanong e nngwe, e e neng e tla gasiwa ke "TV3" ya Lekgotlakgaso la Aferika Borwa ka letlha le le iseng le tlhomamisiwe fa re kwala jaana, Ntsime ena o ipoletse fa a ne a sa kwalele tiragatso. Le gale a re go dikolo dingwe tse di tshamekisang diterama tsa gagwe mo go kgotsofatsang. Ke Matseke fela mo go Mmalonya a totobatsang gore o rata terama eno e ka diragadiwa, le fa e ka buisiwa gape le mo dikolong. Gore tiragatso e kgonege, o kwadile ka bokhutshwane, a kaela batlhagisi ka moaparo, a be a tsenya dikaelo tse dingwe gape mo mmeleng wa seradiso.

Merero e e atileng ke bogosi, lerato le tumedi. Mo morerong wa bogosi diterama di tletse babusi ba ba bogagapa, ba ba menolwang ke dirukhuthi tse di ikayang di le maitlhomantle. Ka fa leratong re fitlhela baratani ba bašwa ba lwantsha setso

se se ba itsang go ikgethela balekane, kgotsa go ratana le balekane ba merafe esele. Diterama dingwe di senola lerato le le setseng khumo le maemo morago, mme le fekeediwa ke le le tswang mo pelong ya nnete. Mo tumeding re fitlhela kgotlhang fa gare ga tumedi ya setso sa Setswana le ya Bokeresete. Gantsi tumedi ya setso (ya boloi kgotsa ya badimo) e a kgalengwa, mme go rotloediwa Bokeresete. Merero ya seleago e ama go tshedisana ga bagolo le bašwa ba diganana, baagisani, thukhuthano, botagwa, go ipolaya, go ipusolosetsa le go tsholana makgwakgwa.

Mabapi le tlhamego ya diterama tse, re tla tsaya fela ba ba latelang mabala-a-nkwe: Moroke, Matseke, Metsileng, Rantao, Keamogetse, Molomo le Sikwane. Ntsime, Modise le Raditladi bona re tla ba tsenelela mo go karolo B.

Moroke ke moterama wa puo e e lepologang le merero e e botlhofo. Le gale mo go Kgosi Faro o dirisa mmuisano o o elelang setlhago, mme morero wa gagwe ke o o kwenneng, o o tlaopang masula a borapolitiki. O dirisa puso ya Egepeto go tlaopa puso ya Aferika Borwa. Ga a rere dikakanyo jaaka mo diterameng tse dingwe. O dirisa noka ya Nnaele e le sekai sa motswedi wa botshelo o Baegepeto ba o fetolang sebetsa sa kgatelelo.

Boleng jwa terama e bo koafadiwa ke go se digelwe sentle ga ditiragalo. Ga go na tharabologo ya kgogakgogano ya Baiseraele le Baegepeto. Mo diterameng tse dingwe Moroka o tlhamalatsa

morero (Molato le Ngwanaka); o dirisa baanelwa ba ditshosa le dikemedi (Lobisa le mogatse mo go Lobisa). Mo go Lobisa o feteletsa boswele le bosula jo Lobisa a bo direlang mogatse le Lorole. O nosa mogatse bojalwa kgatlhanong le ditaelo tsa ngaka. Kwa pele re bona go phetsoga, Lorole a le mo maemong a go batla go ya seyantlo sa ga mogoloe mo go Lobisa. Lobisa le ena o bolawa ke koloi ka ntlha ya botagwa. Terama e, e na le merero le dipoloto di le pedi tse di sa golaganang.

Bokoa jwa morero o o dibata bo tlhagelela gape mo go Mmalonya. Go magolaganyane a mererwana e e sa bopeleng moreromogolo o le mongwe. Go lefufa la bagadingwana ba kgosing; go kgotlhang ya ga Ntebeng le rraagwemogolo malebana le go itlhophela kgarebe ya Mathosa; go ntwana ya bogosi fa gare ga Lonya le Ntebeng. E imela bokhutshwane jwa terama, mme e tlaralatsa sedirego gore se tsee dingwagangwaga. Mo godimo ga moo Matseke o a itebala; o nta kgosi ya morutegi yo mošwa e etelela ntwana pele e bo e fenya, ntwana e ise e ke e kaege botlhabani gope. Ke gona fa moterama a lwelela gore kemedi ya dikakanyo tsa gagwe e fenye, ka go pateletsa ditiragalo tse di sa kgwediseng.

Molomo mo go Sebaga o dirisa puo ya poko ya morethetho le morumo, mme fela e humile e bile ga a tshabe mafoko. Sedirego sa yona se mogaragatshego e bile se a kgwedisa. Madimabe le ditshebo tsa batho di lotlhanya motho le mogatse, e bile di baka dintsho. Sebaga se dirisiwa mo mararaaneng a ditiragalo

go supa gore baratani ba ka lotlhanngwa ke selonyana fela. Sedirego se kitlane go gaisa sa Mmalonya, se wela bontle ka tsheko le katlholo ya loso mo kgotleng ya Setswana. Dikeledi o swa loso lwa matlhotlhapelo ka ntlha ya ditshebo, maaka le bomenemene jwa nyatsi ya gagwe Segapo.

Mo go Monna Motlhoki, Metsileng o ganelela mo motshamekong wa puo. O taya moanelwa Tshipi mme o batla gore bokao jwa leina leo bo laole botho jwa gagwe. Kakanyo ya gore lekau la mohumi le fekeediwe ke la motlhoki mo kgarebeng e susumediwa baanelwa ba ga Metsileng. Re ka mo tshwantsha le Ntsime mo go Lerato ke eng? Le ena o pateletsa gore madimabe a wele lekau la mohumi le moikgantshi le lekgarebe la mpheetlane: modidi yo o bonolo o fenya ntwaga ya lerato kwa bofelong, jaaka o ka re bohumanegi ke botho.

Mmuaisano wa Ditiragalo ke wa porouse e e betlegileng go gaisa puo ya diteramapoko di le dintsi. Fela sedirego sa terama e, se makgaokgao, le kagego ya boanedi ga e a tlhomama. Ga go itshupe gore fa e le Kgopo le Mmolotsi, thwadi ke mang. Ditsi-tsibanyammele di etsa tsa ga Lentikile, boganana jwa ga Kgopo le Mmolotsi mo makgarebeng, ke dipheteletso le matlhakapholole. Pheletso ya terama ga e na maikaelelo; ga e rarabolole mathata ape a botshelo. Terama yotlhe e nna lenaneo la masula a baanelwa, le le se nang morero o le o totileng.

Jaaka re boletse, Ikarabele o rera melaetsa mo diterameng tsa kgaolongwe di le tharo, jaaka go tlhoka dinala ga bašwa, mmogo le go tlhabisiwa ditlhong ke maina a Setswana.

Boreri bo dira baanelwa dikabatho tse di arogantsweng ka mafapha a a farologaneng, a molemo le bosula. Ditiragalo di botlhofo gonne di laolwa ke morero wa diterama tse tsa dikakanyo tse.

Marothodi ke ngatana ya diterama tsa moanelwawesi di le tharo, mme ke tsa ntlha mo mofuteng o tsa Setswana. Sikwane o sale a iphetlhela mmopo o ka teramakhutshwe ya radio "A go siame go ipolaya," e a gapileng sekgele sa Astera ka yona ka 1984. Ntlha e, e tlhalosa sebopego sa diterama tsa Marothodi: di ka siamela kgaso go na le serala. Tiragatso ya serala e ka kgorelediwa ke dikoko, ditlhare, dibese, diterena le ditsela tse a didirisang mo go tsona. Baanelwa ba gagwe ba bua ka boleele ka mafoko a a sa feng terama bobogego. Mmuisanano wa gagwe o ile thata kwa kanelong. Dikaelo dingwe jaaka lobotalo lo phanyegileng le mathudi di botoka mo terameng e e ka bogelwang ka matlho, fela bokete jwa diterama tsa ga Sikwane bo batla tsebe; bo di dira didiragatswa tsa kgaso. Se re ka se babatsang ke mokgwa o a kitlantseng sedirego ka teng: ditiragalo di lotlegwa ke baanelwa, mme di a gakologelwa. Go rialo di kopanela mo nakong e khutshwane le lefelo le le tshwaraganeng.

Go tloga ka Motswasele go fitlha ka Marothodi ga go bonale kgolagano ya go gola ga diterama tsa Setswana ka malemo a a rileng; ga go bonale phetogo kgotsa tlhabologo e e kalo. Diterama tsa sešweng di sa ntse di na le makoa a a sa leng a itshupa mo go tsa ntlha, e bile dingwe di bokoa go gaisa tsa ntlha. Poko ya mmuisano wa Motswasele e gaisa ya ga Ntsime. Makoa a sedirego sa ga Kgosi Faro a botoka mo go a sedirego sa Marothodi. Ntsime le Moroke ka bobona, ba koafetse thata mo diterameng tsa bona tsa morago; boemong jwa go tlhabologa, ba dira diphoso tse di gaisang tsa diterama tsa bona tsa ntlha.

Ka terama e sa golagana le setšhaba, e bile e sa golagana mo botlhaming ba yona, moterama mongwe le mongwe o itseela tsela ya gagwe a le esi. Moterama ga a leke go ikgolaganya le motlhami-ka-ena go tsaya malebela kgotsa go itsa go boeletsa diphoso tsa yo o tlileng pele ga gagwe. Fa diterama di ka bo di diragadiwa, moterama o ne a ka ela tlhoko gore go atlega terama ya mofuta ofe, e atlega ka ntlha ya eng. O ne a ka tlhanola malemo gore a gaise baterama ba batlapele ba ba sa kgotsofatseng babogedi. Diterama tsa Setswana ka go buisiwa mo dikolong fela, di amogelwa ka dielo tsa sethuto. Jaaka Hauptfleisch a bolela, dielo tseo ga di nne le mosola mo kgolong ya terama. Di tlhaetsa terama seabe sa go tsibogelwa ke setšhaba sa babogedi. Babuisi ba dikolo ga ba anamise tsibogo ya bona; ka jalo baterama ga ba kgone go e itse le go e tsaya dinopolo.

Ka bokhutshwane, boleng jwa diterama tsa Setswana bo ka kgophoga fa di ka diragatswa, tsa tsibogelwa ke bathobotlhe. Tsibogelo e e bula baterama matlho, jaaka go diragala ka diterama tsa kgaso; batho ba bua ka tsona, mme baterama ba ba ba tsayang tsia ba fetoga go tla ba kgotsofatsa batsibogedi. Terama ya serala e ka ata le go tuma fa e ka tseelwa matsapa a a tshwanang le a a tseelwang diterama tsa kgaso. Se se bolayang padi ya Setswana, se bolaya le terama: go se fitlhelele matlho le ditsebe tsa bathobotlhe.

2.3.3 Ka ga Raditladi, Ntsime le Modise

(a) L.D. Raditladi (1910 - 1971)

Raditladi o belegetswe kwa Botswana mo Serowe, kwa a goletseng teng go fitlha lelapa la gaabo le ntshiwa ka motse ka 1937, ka le ne le lwa le booraKgama, ba bogosi. Go ne go tsewa gore boRaditladi ba ngongoregela go se fiwe tlotlo le maemo a a ba tshwanetseng mo pusong, ka le bona e le ba bogosi. Ntlheng e nngwe booRaditladi ba ne ba re booraKgama jaaka Tshekedi Kgama, ba a ba fufegela, bogolobogolo ena Leetile Disang Raditladi, ka a ne a rutegile go ba gaisa, e bile mmaagwe e le wa lelapa le legolo loo-Ratshosa. Fa ba ntshiwa ka motse ba ne ba ya Francistown kwa ba ntseng dingwaga di le somamabedi teng. Thutego e Raditladi a e boneng kwa Moeding, kwa Lovedale le kwa Fort Hare, e ne ya baka gore kgosigadi ya Ngami e mo tlhome mokwaledi wa yona. O kile a nna tlelereke ya morafe gape kwa Francistown, mme ya re fa ba bilelwa morago gape kwa Ga-Mmanagwato, a nna mokwaledi wa lekgotla la morafe wa Bangwato mo Mahalapye.

Ka 1959 o ne a thaya lekoko la ntlha la sepolotiki la Botswana, e bong Bechuanaland Federal Party, le maikaelelo a lona e neng e le go tlisa diphetogo ka go tlhabolola ekonomi, polotiki le setšhaba sa Botswana, le go se dira seoposengwe. Go rialo lekoko le, le ne le etleeletsa Botswana boipuso jwa temokerasi ya Seaferika. Lekoko la gagwe le

na le kgetse go eba ditso ka fa ntle ga Ga-Mmanagwato

Ka le bile le ne le le bonolo, le ne la wa ka 1961. Moetele-
dipele wa lona Raditladi o ne a nna leloko la Kgotlhatheo-
molao mmogo le Seretse Kgama, S.M. Molema, Quett Masire,
le ba bangwe.

Dikwalo tsa gagwe tse tharo tse a di kwadileng fa a ntse
a ntshitswe ka motse, di ne tsa gapa dikgele:

- (i) Motswasele II (1939): O gapile sekgele sa May
May Esther Bedford
- (ii) Sekgoma I (1954): O gapile sekgele sa
Afrikaanse Library Competition
- (iii) Sefalana sa menate (1954): Le ena o gapile sekgele
sa poko sa Afrikaanse Library Competition.

Dingwe gape tse a di kwadileng ke Dintshontsho tsa lorato,
mo a buang ka lerato le le kgorelediwang ke tlhaolele;
Mokomaditlhare; Legae Botshabelo; le phetolelo ya terama
ya ga Shakespeare, Macbeth. Tse tharo tsa bofelo ga di
supe talente e Raditladi a e supileng fa a simolola bokwadi.
Phetolelo ya Macbeth e tletse puo e e mosoko, e e ronang
Raditladi wa mmoki le morutegi. Dipatsana Mokomaditlhare
le Legae Botshabelo di senngwa ke dipoloto tse di sa kgwedi-
seng, ditiragalo tsa meka le baanelwa ba mmopa.

Mo pokong e nnile mongwe wa dipulamadibogo tsa poko e e

ikwaletsweng ya Setswana, e re e bitsang ya Magareng. Ke poko e e bopegileng Sekgoa mme puo le mowa wa yona o supa phokelelo ya poko ya Setso. Sefalana sa menate o sa ntse a tsewa jaaka sekgantshwane sa boboki jwa segompieno jwa Setswana.

(b) J.M. Ntsime

Ntsime o belegetswe kwa Moruleng mo motsaneng wa Ramatshaba ka 1930, mme a tsena poraemari koo. Dikolo tse dingwe tse a di tseneng ke Sekontari ya Mosupatsela, Kholetšhe ya Kilnerton (materiki), le ya Bantu Normal (borutabana). Dikerii ya B.A. o e dirile ka poso le Unisa mme a e wetsa ka 1958 dithutokgolo e le Setswana le Thutafatshe.

O rutile mo dikolodikgolong di le mmalwa a be a nna mogokgo pele a tla tlhatlosediwa go nna motlhatlhobi mo Tlhabane le kwa Taung. Fa a ntse a le morutabana le motlhatlhobi, o ne a nna morulaganyi wa makasine "Utlwang" go fitlha ka 1963; motlhatlhobi wa barutwa ba makgaolakgang le moleka-nyetsi mo ditlhatlhobong tsa Setswana; mofetoledi wa dipampiri tsa puso; mokwaledi komiti ya puo ya Setswana le wa Boto ya Puo ya Setswana. O nnile modulasetilo wa Komiti ya Boga-reng ya Dipuo tsa Bantsho ya Lefapha la Thuto ya Bantsho mo Rephaboleking ya Aferika Borwa; a nna moeteledipele wa lephata la puo le diphetolelo la puso ya Bophuthatswana go fitlha ka 1977; a nna morulaganyi wa direkoto tsa dipui-

sano tsa palamente tsa Bophuthatswana go fitlha le gompiano; a nna mokwaledi wa lefapha la Thuto la Bophuthatswana le modulasetilo wa komisi ya Dipatlisiso tsa Thuto ya Bosetšhaba ya Bophuthatswana.

Ga jaana ke morulaganyi wa porojeke ya go kwala thanolomafoko ya Setswana mo Setheong sa Dithuto tsa Seaferika sa Yunibesithi ya Bophuthatswana. O dirile e bile o sa ntse a dira mo makgotleng a se na palo a a golaganeng le puo le setso, mme o sa ntse a supa mafolofolo a go dibela puo ka dikwalo tsa mefutafuta tsa maitlhamelwa, tsa dithutisi tsa puo, le diphetolelo. O kwadile dipadiso tsa Marang le tsa Matlhasedi, dithutisi tsa puo tsa Puo e e tshelang, le diterama tsa kgaso di le mmalwa. Kwa ntle ga diterama tsa gagwe tse di phasaladitsweng, o kwadile

- (i) Mpolelele Dilo; ngatana ya
dikhutshwele a e kopanetseng le
B.D. Magoleng mme ya gapa
sekgele ka 1971.
- (ii) Tswina; ngatana ya poko e a e
kopanetseng le L.M. Taunyane
mme ya gapa sekgele sa Sol. Plaatje
sa 1983.
- (iii) Ntlotlele tsa maloba; ngatana ya
dinaane le dikhutswe.

Ke ena a tlhamileng mafoko a pina ya bosetšhaba ya Bophuthatswana, mme ka ntlha ya seo le ka ntlha ya bodiredi jwa gagwe mo pusong le mo puong o ne a rwešwa kola ya "Order of the Leopard" ya Bophuthatswana. Ke moreri mo kerekeng ya Dutch Reform.

(c) D.M. Modise

Modise o belegetswe gaufi le Teemaneng ka 26 Sedimonthole 1935, e le morwa wa maitibolo wa ga Ditau le Otshepile. O tsene sekolo kwa mmišeneng wa St Pauls mo Teemaneng; a tsena kwa Barolong mo Mafikeng le Gore-Browne kwa a wedi-tseng borutabana teng ka 1954. O ithutetse materiki ka poso a ntse a dira. O ne a ruta mo sekolong sa John Frylinck mo Huhudi pele a simolola bogokgo mo sekolong sa Mokgosi gona mo Huhudi go tloga ka 1973.

Kwa ntle ga tiro ya bogokgo, Modise o a tle a nne mokwaledi wa mekgatlho mengwe, jaaka wa kereke ya United Congregational, le Kimberley Welfare Association. O kile a nna modulasetilo wa komiti ya difofu le wa mekgatlho wa go lwantsha TB mo Galeshewe.

Ka a tsheletse le go etela metse ya Botswana jaaka Kanye, Thamaga, Molepolole, Mochudi, Mahalapye le ka boSerowe, o ne a inopela go le gontsi ka ga magosi le bogosi jwa Setswana. Kitso eo o ne a e sola molemo fa a simolola go

kwala diterama. Ena le Ntsime ke bona ba neng ba tsosolosa bokwadi jwa terama ka 1965, mme go tloga foo ba thusana le Raditladi mo mofutatlhangweng o. Modise ena tota o tlhohlheleditswe go kwala ke Motswasele II wa ga Raditladi. Le ena o sekametse ka fa morerong wa bogosi. Terama ya gagwe Magagana e ne ya gapa sekgele sa Bophuthatswana sa Sol Plaatje ka 1981.

KAROLO B : TSHEKATSHEKO

KGAOLO 3

MERERO YA BOGOSI

3.1 Matlhwai

Diterama tsa Setswana di mmalwa, e bile ga di a nama, ka moo ga di aparetse merero e mentsi. Re supile fa e le e mo go yona go ipalang thata merero ya bogosi, lerato le tumedi. Mo botshelong, ga go mabaka a a kgarakgatshang tlhaloganyo ya motho lefatshe ka bophara go gaisa boeteledipele, lerato le tumedi. Diterama tse di tumileng tsa Seyuroopa ke tse di rerang motho a kgaratlhela lerato; a lwela go laola kgotsa a ngongoregela go patikwa ke babusi ba gagwe; a leka go lolamisa le go tlhomamisa kgolagano ya gagwe le Modimo/badimo. Fa a ipelela molemo wa lerato, a kgotsofalela boeteledipele kgotsa Modimo/badimo, o a bo a fentse botshelo; fa botshelo jwa gagwe bo sokame mo mabakeng a, o tlhoa botshelo.

Ka jalo ga go gakgamatse fa bathobolodi ba botlhami jwa terama mo Setswaneng le bona ba simolola ka go ikama ka merero e. Ke merero e e senolang mefama ya botshelo e e fetlhang ditiro le ditiragalelo tse e reng di le mo terameng, di e nee mooko le sedirego se se mogara-gatsnego, se gape se gapang batho ditlhaloganyo. Ga go setšhaba se se sa kgatlhegeleng mofuta mongwe wa boeteledipele kgotsa kamano ya monna le mosadi. Dilo tse bobedi ke dilwelwa tse dikgolo. Di baka dikgotlhang; di ruanya batho e bile di ba thulanya ditlhogo. Tumelo ya motho mo go mothatlotlhe kgotsa mong-wa-meka, le yona ga e mo

letle tetlologo le phuthologo mo go se a se dirang. O itse gore botshelo bo na le mong le motlhodi yo o lebanweng ke poifo le kobamelo, yo o ka pitlaganyang motho le botshelo fa a sa mo kgotsofatse. Dithulano le dipitlagano tse, ke tsona di nontshang terama; ke tsona di e fang mooko le mosola fa di tshwantshwa mo go yona.

Mo dithwading tsa rona tse tharo, Raditladi le Modise ba sekametse ka fa bogosing, le fa gone mongwe le mongwe wa bona a latlhetse terama e e mabapi le morero wa lerato. Ntsime ke ena a amaneng bogolo le lerato le tumedi mo diterameng tsa gagwe. Ka di le dintsinzana, merero ya gagwe e na le dikao go feta morero wa bogosi. Le gale re nopotse fela di le tharo di le tharo mo go Raditladi le Modise, ra nopola bobedi fela mo go Ntsime. Mmeo wa rona e tla nna go ba aroganya ka merero e ba itshupile mo go yona, re bapisa dikakgelo, meono le mekgwa ya bona ya go senola merero. Re tla tlhokomologa merero e mengwe e mebotlana ka re sa e bonele phatlha. Go rialo re ya go tota bogosi le lerato le tumedi fela.

3.2 Bogosi

3.2.1 Bogosi le botsuolodi/borukhutlhi jaaka morero wa terama.

(a) Sebopego sa kgosi le bogosi

Bogosi ke setheo sa botlhokwa sa boeteledipele mo setsong le mo hisetoring ya Batswana, se se ka bapisegang le sa bogosi jwa Maesimane le Baiseraele. Ga se boeteledipele jwa ditlhopho jaaka jwa sepolotiki jwa segompiono, e

bile ga bo a bulegela mang le mang. Bo na le tshika e bo tsalelwang mo go yona, mme ka tshwanelo bo jewa boswa. Jaaka jwa Baiseraele le Maisemane, bo amanngwa le thata le thomo ya badimo/Modimo. Ke ka moo bo nang le seriti le serodumo se se bo sireletsang gore bo se ka jwa rukhutlhega botlhofo. Le fa bo na le go ikgapelwa ke "yo o thata" jaaka Raditladi le Modise ba bolela, ga bo ikgapelwekgapelwe fela. Moikgapedi o dira a ntse a tshogile kotlhao ya badimo le go kgalwa ke morafe o o tlotlang bogosi. Ke ka gantsi thukhutlho e rulaganyetswang mo sephiring le ka mabaka a a masisi a a ka isang kwa dipolaanong.

Maikarabelo a bogosi a maphata. Bo bopa morafe mme bo tswelele go o bopaganya. Ka jalo bo botlhokwa mo morafeng, moo e reng fa bo se yo, bolengteng le bommogo jwa morafe bo golafale. Kgosi e pateletsega go nna teng, le setso sa bogosi se nna se tswelediwa le fa se na le mathata le makoa. Fa kgosi e tlosiwa, go tlhlongwa e ntšhwa le fa go sa ree gore e ka fedisa makoa le mathata a a tlositseng ya ntlha.

Kgosi ke mong wa lefatshe le molaodi wa ditiro tse di tsweletsang botshelo le ditso tsa morafe. Ke motlamedi yo o lebanweng ke go batlela morafe se o se tlhokang. Ke mofemedi yo o lwantshang ditlalelo le ditlhaselo

mo morafeng jaaka tsa tlala, ntwala le malwetse. Ke moseki le moatlhodi wa dikgang le dikganetsano tse di ka koafatsang tirisano, toka le tolamo mo morafeng. Ka bokhutshwane ke modisa wa tlamelo, phemelo le tolamo; mme maikarabelo a mefama e meraro e, a tshwantshanya kgosi le modimo, gone batho mo Modimong/badimong ba solofela tlamelo, phemelo le tolamo. Bonatla jwa kgosi bo itshupa mo mefameng e. Lebaka la gore ke maikarabelo a semodimo a a rweleng ke kgosi ya motho, le tlhalosa gore kgosi e tla nna e tlhabela kgotsa e galalwe ke morafe mo menkgweng ya mefama e. Le tlhalosa le gore ke ka ntlha ya eng hisetori ya bogosi e tsamaelana le borukhutlhi le dipheretlhego.

Hisetori ya Batswana e e amanang le bogosi le popego ya merafe, e supa lemorago la dintwa le dithulano tsa go lwela mafatshe. Ka lefatshe le dijo e le dingwe tse kgosi e tshwanetseng go tlamela morafe ka tsona le go di babalela, kgosi e tshwanetse go nna mogale. Go supa le gore tshika e e tsalelwang bogosi ke e e nnileng le senatla sa mogale le motlhabanedi. Bogale le botlhabanedi ka jalo ke mangwe a matshwao a bonatla jwa kgosi. Ke dilo tse di e natlafaletsang go tlhabanela ditsamorafo; go boitshoga mo matlhong a barukhutlhi; go tsewa tsia fa e kgalemela ba ba sokamisang tolamo. Hisetori ya bogosi e supa fa bonatla jwa tlhaloganyo

bo ne bo tswanetse go patwa ke jwa mašetla. Le gale ke maikarabelo a kgosi go itsa mašetla go sekamela kwa bogankeng le bogagapa. Morafe o tlhobaediwa ke kgosi e e boleta, mme gape o ila go patikega ka ntlha ya mašetla le bogagapa. Go nna bogale mo babeng le go nna bonolo mo morafeng ka nako e le nngwe, o le motho a le mongwe, le gona ke bothata jo bo pitlaganyang kgosi ka e le motho wa ditlhaelo.

Jaaka Schapera a tlhalosa, bogosi le fa e se boeteledi-pele jwa ditlhopho, ga bo dire kgosi pusanosi ka ngwao. E rerisana tsamaiso ya morafe le bagolwane le balosika ba ba kgethegileng, ba gantsi e leng barwarraayona le borangwanaayona. Mo godimo ga moo e tshwara dipitso le diphuthego tsa morafe go sekasekisana dikgang nao. Sengwe sa dilo tse di ka bakang dingongora le diphere-tlhego ke fa kgosi e tlhaela mo mabakeng a.

Bogosi bo naya kgosi ditetla le maithebilelo a a kgethegileng ka e le mong wa morafe le lefatshe. (Schapera mo go FORTES, 1948:77, le SCHAPER, 1965:32) Dithoto tse di gapilweng ke morafe ke tsa yona; e isetswa sehuba le go ntshetswa dikgafela; e ka kua mephato go e direla; e ka ikgethela basadi ba motse; e loma thobo. Seo se dira kgosi "the richest man in the tribe" (SCHAPER, 1948:77). Le fa go le jalo, morafe o solofela gore

ka tsona dikhumo tseo e tla thelesetsa batlhoki ba yona, e sa je e le yosi. Fa e ikhumisa ka bobeletshetlha mme e le bohula go thelesa, e tsewa jaaka segagapa le kgosi e e bofatlha.

Ntlha ya gore bogosi bo a tsalelwa e na le marara a yona. Mo segologolong sa diterama tsa ga Raditladi le Modise di ikaegileng ka sona, mojaboswa ke morwa yo mogolo wa kgosi. Mo kgosing e e nyetseng lefufa, mosadi wa ntlha ke ena a belegang mojaboswa. Bothata bo nna fa a sa tshole basimane, kgotsa a le moopa. Tshele e simologa fa mojaboswa a tsewa mo mosading wa bobedi. Mosadi wa ntlha ka a itse bogosi bo jelwa, ga a ka ke a dumela-dumela go ntshiwa dijo mo ganong. Bothata jo bongwe ke fa kgosi e ka nyala mosadi mongwe ka letlaleanya le e leng lona fela morwa kgotsa e le morwa yo mogolo wa kgosi. Potso ke gore a ke mojaboswa jaaka e le morwa wa mogatsa kgosi; kgotsa ka e le ngwana wa letheke la mothofela yo e seng kgosi, a o lebanwe ke manno mo pusong ya morafe.

Motshwareledi yo o busang fa mojaboswa a sa le mmotlana, le ena o na le go nna setsotso ka bogosi. O itse gore bo a jelwa mme a ka baka kgotlhang ka go gana ka jona. Ka a bo tshotse, a ka akanya go bo fetisetsa kwa baneng ba gagwe mme a bo faposa beng ba jona ba ba mo letlileng go nna namaotshwere.

Go ya ka dintlha tse, maemo a bogosi le sebopego sa kgosi ke dilo tse di patagantseng pitlagano le monate. Di dira kgosi modingwana le moeteledipele wa botlhokwa, mme gone ka e le motho wa makoa le ditlhaelo, diphoso tsa gagwe di mo orisa mathata. Seno se dira bogosi mongwe wa merero e e fetlhang ditiragalo tsa boterama, e e gwetlhang le go gapa megopolo ya batho lefatshe ka bophara.

(b) Bogosi le Borukhutlhi

Fa bogosi bo ka bo bo sa patwa ke mabaka a a fetlhang dipheretlhego, bo ka bo bo sa tlholele moterama morero o o humileng. Ke ka terama ya morero wa bogosi e se ka e tlhoka mfama wa borukhutlhi.

Borukhutlhi bo bakwa ke dingongorego le go se kgotsafale, ga mmogo le go palelwa ke go itshokela makoa a kgosi a etsa a a latelang:

- (i) Bofatlha
- (ii) Boganka
- (iii) Bogagapa
- (iv) Botlhogoethata
- (v) Kgobelelo
- (vi) Bomatla
- (vii) Botlhaswa le go tlhokomologa tolamo

(ix) Bobelotshetlha

(x) Boloi le bopelompe

Michael Manheim o paka fa maikutlo a lefatshe mabapi le boeteledipele jo bo patikang a tshwana:

Antipathy to arrogance, deceit and
stupidity - sympathy with
kindness, justice and intelligence -
these tend to be universal responses.

(MANHEIM, 1973:6)

Bomatla le patiko di tsholola moeteledipele, e bile le mararaane a tsalo mo bogosing go a utlwala gore a ka baka tsiakano e e ka fetlhang dithulano. Fela dilo tse ga se tsona fela di bakang borukhutlhi.

Dirukhutlhi tse dintsi fa di ithutiwa di senola maitlhomomangwe a boikgopolelo. Le fa di itse bokete jwa maikarabelo a bogosi, di lebile thata gore bo a jelwa e bile bo naya motho tšhono ya go laola. Di bo tswela pelo mme di ipate ka go ngongoregela yo o bo tshwereng. Di tlhosetsa dingongorego ka go ingaparela ka diphosotsa setho tsa kgosi, gore morafe o rotloetse gore kgosi e menolwe. Le fa dingongorego dingwe di ka utlwala, go nna le botswapelo le go fufegela kgosi mo go tsona.

Go itshoga ga kgosi go bakwa ke pelaelo ya gore ba ba e dikologileng ba ka rata go e menola. E dira jalo fa e itshoga diphoso tse ba ka ingaparelang ka tsona, fa e bona le bona ba tlotlwa jaaka yona; fa ba dirisa maemo a bona a setso a botona le bogakolodi go e supetsa diphoso tsa yona; fa seabe sa bona mo tsamaisong se feta kgotsa se gaisa sa yona. Mo mabakeng a a jalo, e ka ikgoga mo matoneng a yona le balosika, kgotsa ya ba tlhokomologa. Seno se ka gakadiwa ke fa e ka fokelelwa ke boesemang ba morafe ba ba ka ithekang lerato le maemo mo go yona ka go senya matona leina. Go itheka kgotsa go lopela ka go senya bangwe maina ga go fela mo go boesemang. Go ka diragala gore le matona ka boona mongwe le mongwe a ipatle, mme a senye matona-ka-ena. Seno se gotetsa totlhang gare ga kgosi le ba e tshwanetseng go dirisana kgotsa go rerisana nabo. Jaaka Schapera a bua, go ikgoga, ikgogona le go itshoga ga kgosi, le fa go na le mabaka a a utlwalang, go thuba tirisano le bagakolodi, mme

Any attempt to act without them

would lead to obstruction,

if not to open revolt (SCHAPERA, 1948:79)

Gore bogosi bo a tsalelwa ga go thibele botswapelo le thukhuthlo ya bogosi. Ga se ka gale go tlhomamsegang gore a mojaboswa yo o tla tsalwang o tla supa bonatla le bogale jo bo tlhokegang mo moeteledipeleng

wa morafe. Le fa kgosi e godisetswa mo thutong e e
mo tlhomamisetsang bogosi, ga se gotlhe mo thuto eo
e ka atlegang teng. Jalo fa kgosi e ka supa makoa,
morafe ga o ne o e itshokela le fa e tsaletswe puso.
Morafe, go ya ka Manheim

.... would know that if a king
were a weak man, they would
not have enough to eat and
perhaps be in personal danger.
Divinity of the crown or no,
deposing a king might be the
only hope to fill an empty
stomach or to assure easy
rest at night. (MANHEIM, 1973:10).

Go na le gore seriti le serodumo sa bogosi se kganele
thukhutlho, se a e gakatsa gonne kgosi e e bokoa e
ka senya seriti le serodumo sa bogosi. Le fa go le
jalo barukhutlhi ga ba a lokologa go ka ithulaganya
mo phatlhalatseng kgotsa ntle le kemonokeng ya morafe.
Ba pateletsega go itlhatswa mo matlhong a batho. Ba
pitlaganngwa ke

This conflict between dissatisfaction
with a monarch and guilt
over his possible deposition

(MANHEIM, op.cit).

Ka kgosi e tshwanetse go disa bogosi gore bo se faposiwe tshika ya yona, e bile go se bonolo go bo e kgwisa ka bo jelwa; go e menola ga go ka ke ga diragala ka kagiso. Seno se tlhalosa gore goreng borukhutlhi bo tsamaelana le dikhuduthamaga, dintwa le dipolaano.

Ntwa le dipolaano ke mfama o o masisi bogolo wa borukhutlhi. Barukhutlhi gantsi ke bana ba bogosing ba ba fepeediwanang ke lefufa le botswapelo, mme ntwana ya bogosi ka jalo e atisa go nna maraganelateng. E ama morafe mme ka moo ke ntwanagae. Batho ba morafe botlhe ke bana ba kgosi, mme dipolaano gare ga barukhutlhi le kgosi ke polaano. Kgosi fa e lwantsha borukhutlhi e nna tlhoko gonne go ipolaela morafe le gona ke go ipolaya: Kgosi ke kgosi ka morafe. Fa e sa bo lwantshe le gona e itse gore e tsenya bogosi mo kotsing.

Tseno ke maemo le ditlamorago tse di tsamaelanang le borukhutlhi, jo le jona bo fetlhwang ke sebopego sa kgosi le bogosi. Terama ya bogosi e a bo e sa felela, e sa tlhagisa dintlha tsa botlhokwa, fa e sa anaanele ka ga borukhutlhi le ntwana.

3.2.2 Morero wa Bogosi mo go Raditladi le Modise

3.2.2.1 Motswasele II le Sekgoma I

(a) Teramahisetori

Diterama tse pedi, ke diteramahisetori. Di dirisa diti-ragalo le baanelwa ba ba leng teng mo hisetoring ya Batswana. Motswasele II le bontsi jwa diteng tsa terama e ya leina la gagwe, ke dintlha tsa nnete tse di tlhoma-misegang mo ditiragalelong tsa Bakwena ba Botswana tsa 1807 - 1822. Fela jalo le ka Sekgoma I yo o busi-tseng Bangwato ba Botswana ka 1842 -1883. Mo diterameng tsa ga Modise bonnete jo bo jalo ga bo tlhomamisege: fale le fale di na le maina a sehisetori; nngwe ya tsona, Maragana, e dirisa kgotlhang e e tshwanang le e e fitlhelwang mo hisetoring ya Bakwena ba Botswana, ya fa Segokotlo a roma Moruakgomo go bolaya Motswasele II mogolola Segokotlo, mme Moruakgomo a gana ka bogosi jo Segokotlo a itheileng a re o tla bo gapa ka loso lwa ga Motswasele (SCHAPER, 1940:44) - Mosila o dira Lerothodi fela jalo mo go Maragana; maitshetlego a diterama tse le ona ke ditiragalelo tsa magosi le merafe ya Batswana go sa belaetse; le fa go le jalo ga re na bonnete jwa gore a ke hisetori tota kgotsa ke maitlhamelo a ga Modise. Go rialo diteramahisetori ke

tša ga Raditladi, e seng Modise gone go ya ka Preminger
teramahisetori ke

.... any play based heavily

on history

(mo go MEYER, 1981:8).

Mo kgao long e ga re tsene thata mo go reng Motswasele
II le Sekgoma I di nyalana go le gokae le bonnete jwa
hisetori go ya ka diteng. Re kanoka fela merero e
Raditladi a eleditseng go e senolela lefatshe ka
dihisetori tse a ikgethetseng go di dirisa; kgotsa
merero e e tlhotlheleditsweng ke hisetori eo. Re lemoga
gore teramahisetori ga se pegelo ya hisetori, ke terama-
fatso ya hisetori go ya ka maitlhommo a botlhami. Motera-
mahisetori ga a boeletse hisetori fela; o a e dirisa:
o tsaya maina le ditiragalo tša yona go bopa sedirego
le baanelwa ka maitlhommo a go senola megopolo, maikutlo
le mekgwa ya botshelo, tse a bonang go le botlhokwa
gore lefatshe la motlha wa gagwe le ithute kgotsa le
itise ka tsona (MCKAY, 1972:38). Le fa a sa leselediwe
go sokamisa nnete ya hisetori, o na le tetlologo ya
go ka itsenyetsa maitlhamelonyana kgotsa a rulaganya
tatelano ya ditiragalo jaaka a bona di ka thusa go
sedimosa morero wa gagwe.

Basekaseki ba teramahisetori ka bontsi ba dumalana
gore, le fa hisetori e e e dirisang e ka nna ya morafe

kgotsa lefelo la kgaolwana e e rileng, morero wa yona mo terameng o botlhokwa fa o ama mathata a botshelo le mekgwa ya setho lefatshe ka bophara. Ba lemogile gore teramahisetori e bapisa mathata a hisetori ya bagologolo le a botshelo jwa bagompieno. Ke lona lebaka le legolo le le rotloetsang moterama go laletsa bagompieno ba gaabo go bogela terama ya ditiragalo tse di tswang go fatololwa mo hisetoring ya bagologolo, e a bileng a sa fitlhe gore ke ya segologolo, kgotsa go ba lotlegela ditiragalo tsa mafatshe le merafe e gongwe ba sa e itseng; kgotsa ditiragalo tse ba di itseng, mme ba sa tlhoke go di boelelediwa mo terameng. Lindenberger a re ditiragalo tseo di mosola mo babogeding fa maitlhommo a tsona mo terameng e le

.... to point ... to anticipate those
later stages of the historical
process with which the audience
might experience some
emotional identification
(LINDENBERGER, 1975:9)

Le fa e le tse di katogileng motlha wa rona, mo teramahisetoring di tshwanetse go itshupa ka gore di amana jang le merero ya malatsi a rona gone:

.... historical plays are at least
as much a comment on the
playwright's own times as

on the periods about which
they are ostensibly written
(op.cit:5)

Merero ya tsona e aname le botshelo jwa metlha ka bophara.
Ronald Frye o tlaleletsa seno fa a bua ka ga Shakespeare
le diteramahisettori tsa gagwe. Shakespeare o bua ka ga
hisettori ya bagaabo ya Engelane pele ena a tsalwa,
mme fela o kgona go senola mathata a a sa feleng a
lefatshe mabapi le sebopego sa puso le boeteledipele
jwa batho:

the perennial problems of how
a society may best order
its affairs: how are people
to be ruled, and how are leaders
to rule them, within an ordered
and civilised, rather than
anarchic, context?
(FRYE, 1970:71).

Le fa Gassner le Quinn ba bua ka "chronicle play" e
e leng letlapele la teramahisettori, mafoko a bona a ka
tlhalosa le mosola wa morero wa sehisettori mo terameng.
Ba re :

.... with a historical ... past
of a nation to which it
is addressed and for

whose contemporary
problems it cites the
past as an example or
warning (mo go MEYER, 1981:71).

Re ka ba tlaleletsa ka go re ga se fela "the past of a nation to which it is addressed." Terama e ka dirisa hisetori ya morafe o e seng wa babogedi mme ba nne ba kgone go anya sengwe mo go yona. Shakespeare o ne a sa dirise hisetori ya Maesimane fela; o ne a dirisa le ya Maroma, mme Maesimane a e kgatlhegele. Le Batswana ba dumalana le boammaaruri jo a bo tshwantshang ka dihisetori tsa Sekgoa, bogolobogolo mabapi le mathata a boeteledipele a re reng a gotlhe. Baterama ba etsa Raditladi ba kgonne go amanya boammaaruri joo le jwa ditiragalelo tsa merafe ya Batswana ba be ba rotloetsega go dirisa morero wa sehisetori wa magosi a Batswana jaaka Shakespeare a dirile ka bagaabo.

(c) Motswasele II

Le fa setlhogo sa terama se supa fa morero o theilwe mo mekgweng ya ga Motswasele, tshimologo ya sedirego e re kopanya le Molotlhanyi le Moruakgomo ba buisana ka ga go menola bogosi. Mothobolodi wa kgang, e bong Molotlhanyi wa moraedi, ga go bonale a rotloeditse

ke mekgwa ya ga Motswasele: Moreetsi wa gagwe, Moruakgomo, ena o bonala a ikemiseditse go utlwa mafoko a thaelo a ga Molotlhanyi gonne o mo amogela mo gae e bile o mo gwetlha go tswela pele:

Setilo ke seo, Molotlhanyi.....

E rile re tsena mo ntlong wa bo o sa

bua sengwe. (ts.1)

Puo ya ga Molotlhanyi e gopotsa Moruakgomo gore ke wa letsalo la segosi, le gore ka Legwale a sule, ena Moruakgomo ga a ronwe ke go lwela bogosi jo gajaana bo tsho-tsweng ke Motswasele:

Bogosi o bo beilwe ke Modimo wa gago,

...fela jaaka ena Motswasele. (ts.2)

Moruakgomo ga a bifele dithaelo tse, mme o di tsaya e le mafoko a "a bosweusweu jwa masi" (ts.3). Lebaka le le mo dirang bonolo mo go Molotlhanyi le totobetse. Tshosa, rraagwe, o ne a le kgosi ya namaotshwere fa Motswasele a ne a sa le mmotlana, mme o ne a busetsa Motswasele bogosi boemong jwa go bo itseela. Seno se ne sa ngongorisa Moruakgomo go ya ka hisetori (SCHAPER, 1940:42), mme le mo terameng Motswasele o lemoga lebaka leo:

Ke lemoga fa... Moruakgomo a sa nthate,

Keletso ya gagwe ke gore Tshosa a ka bo a

sa tswa bogosing (ts.28).

Go gatelela fa dipelaelo tsa ga Motswasele di na le bonnete, Moruakgomo le ena o supa fa a ipatla mo bogosing

jwa Bakwena. A re :

Morafe wa gagwe ga o nthone... (ts.4)

Gongwe ke lona lebaka le le dirang gore a se ka a bifela dithaelo tsa ga Molotlhanyi; mme boemong jwa go rialo a di kae e le mafoko a a "bosweusweu jwa maši". (ts.3).

Mererwana ya bolopedi, bolotlhanyi le botswapelo e tlhagelela sentle ka mafoko a baanelwa Molotlhanyi le Moruakgomo. Molotlhanyi bogolobogolo o bonala a itlhametswe ke Raditladi go gatisetsa ntlha e, gonne leina la gagwe ga le yo mo hisetoring ya ga Motswasele. Le leina la gagwe le diretswe go tlhalosa maemo a gagwe mo go sa belaetseng. O itse sentle gore bogosi bo bewa motho ke Modimo, mme o iphaposa kitso eo ka go raya Moruakgomo a re "o bo beilwe ke Modimo wa gago." Go ya ka ena mongwe le mongwe o na le modimo wa gagwe yo a mo dibelang kwa thoko, yo a bileng a ka mo emang nokeng go ikgapela bogosi, le go lwantsha mong wa bogosi mmogo le modimo wa mong yoo. Go raya gore badimo ga ba dumalane ka motho a le mongwe yo o lebanweng ke bogosi. Fa go le jalo, ga go sepe mo thulaganyong ya batho le badimo se se ka itsang motho go ikgapela bogosi e bile bogosi bo fetoga selwelwa gare ga badimo le batho.

Molotlhanyi ga a latofatse Motswasele ka makoa ape a puso. Ka moo thaelo ya gagwe ga e tē tē gore Moruakgomo a tsee bogosi ka maikaelelo a go busetsa tolamo le seriti mo go jona. Ga a bontshe fa a lemogile bonatla mo go Moruakgomo jo bo gaisang jwa ga Motswasele. Tota o latola seriti sa bogosi mme o bo dira sejo se se ka iphakelwang ka mašetla. Mašetla le lekoko la batshegetsitsi di bogolo go bonatla le maikarabelo. A re:

Bogosi Moruakgomo, jwa yo o thata,

Bogosi jwa yo o nang le lekoko;

Ga se kgomo, bo a ikgamelwa (ts.2).

Fa a re "yo o thata" ga a kae senatla. Go ya ka terama e, Motswasele o ipeile gore o thata, o seganka, o segagapa, e bile ga a na bonatla. Mafoko a ga Molotlhanyi ga a bone se, e le selabe se se ka rontshang Motswasele boeteledipele, kgotsa se se ka bakang gore a menolwe. A ka menolwa fela ke fa go na le seganka se se mo gaisang ka "thata" le "lekoko".

Go feta foo, a re bogosi ga bo na mong jaaka "kgomo", mme "bo a ikgamelwa". Go ikgamela kgomo ke go leofela mong wa yona, le go tlontlolola borui jwa yona jo ka Setswana bo tshwanelwang ke go siselwa. Go utswa bogosi go dirwa selo se se botlhofo, se se sa tshwaneng le go utswa kgomo. Bo dirwa selo sa naga jaaka tonki,

mme bo tloshiwa gotlhelele mo taolong ya badimo. Go bapisa motshodi wa bogosi le motho yo o ikgamelang kgomo le gona go silafatsa sebopego sa motho yo o tshwanetseng go etelela batho pele. Go feta foo, setso se se reng bogosi bo neelelsanwa ke tshika e e kgethegileng go tswa go rre go ya go morwa, se tlhoka bokao mo go Molotlhanyi. O tsaya go swa ga ga Legwale go bulela mothati mongwe le mongwe bogosi, e seng fela morwa le mojaboswa. O dirisa papiso ya letsatsi le le welang le bo le tlhaba gape go neelelsanya meso, mme a re bogosi jona ga bo a nna jalo. Fa Legwale a sule,

Jaaka letsatsi ga a na go tlhaba gape (ts.1)

Ka tshwanelo, bogosi le tshika ya ga Legwale di tshwana le letsatsi. Fa kgosi e tlhokofala, maemo a yona a tseeletswa ke morwaayona. Ke se Moruakgomo a se buang ka mafoko a a latelang, le fa a sa a dirise go kgalemela thaelo ya ga Molotlhanyi ka pelo yotlhe:

A o lebala fa (Legwale) a tlogetse

ngwana wa lekau (Motswasele),

Yo Bogosi jono e leng jwa gagwe?

.....

Ga se jwa me, jwa ga Motswasele. (ts.2).

Re gomodiwa ke gore semelo sa ga Molotlhanyi se dira gore dikakanyo tsa gagwe ka ga sebopego sa bogosi di belaetshege. Ke maipato a molopedi. Moruakgomo o mo

kaya e le molopedi fa a mo raya a re:

Ba re o reketswe lepai go nkakela (ts.18).

O itheka lerato mo moeteledipeleng kgotsa mo senatleng ka maaka le maiteko a go lotlhanya bobedi. O itse gore Motswasele o tla mo tshola sentle fa ena a ka mo kaela metlhala ya dira tsa gagwe, ka jaaka e bile e le kgosi e e itshogang. O dirisa Moruakgomo ka a lemogile gore o matshosetsimagolo mo bogosing jwa ga Motswasele. O lemogile gape gore Moruakgomo a ka itumelela go utlwa mongwe a mo ratela bogosi jo mo pelong ya gagwe ya sephiri a bo eletsang. O na le bonnete jwa gore fa a lotlhanya barwarre, o fokoletsa mongwe le mongwe wa bona moemanokeng wa botlhokwa, motsalwanae. Ka a tshaba gore kamano ya serwarre le botsalwammogo e ka retetsha maano a gagwe a go ja, o e dira motswedi wa matshosetsi o mogolo. O inyalanya le Leapeetswe fa a re:

O se ka wa ikanya bomorwarrago,

Moja-le-motho ke ene mmolai wa gagwe (ts.16).

Dingongorego tsa nnete tsa ga Moruakgomo ka bofatlha jwa ga Motswasele ga di fitlhe gore o tswela bogosi pelo. O itse mekgwa ya ga Molotlhanyi ya maaka le bolosi, fela o utlwelela dithaelo tsa gagwe e bile o atla mafoko a gagwe. Ga a mmotse gore phoso e fa kae fa

go busa Motswasele, kgotsa gore a ena Moruakgomo o nonofile go mo gaisa mo pusong. Tota e bile ke ena a bontshang Molotlhanyi gore:

Bakwena ba re Motswasele ga se kgosi, modipa,

O tlhoka o ka mo phunyang ka lerumo dimpa;

(ts.3).

Ga a tshosiwe ke kakanyo ya gore a fapose barwa Motswasele bogosi mme a bo gapele losika lwa gagwe, e le kakanyo ya ga Molotlhanyi:

O tla dira le wena o ntse o ikgotse,

O direla Setšhele manno, le Kgosidintsi.

(ts.3)

Go latofatsa Motswasele le go bolela dilelo tsa morafe ka ga gagwe fa Molotlhanyi a setse a feditse go mo raela, ke go itlhatswa letswalo ga ga Moruakgomo. O bonala a ingaparela ka mabaka a a tla dirang gore batho ba mo eme nokeng fa a menola Motswasele. Se segolo ga se bofatlha jwa ga Motswasele, ke lefufa le go ipatla. Motswasele o mo lemogile:

Mmu o ke o gatang o, wa me,

Ditlhare tse le dikgong ke tsa me,

Batho ba ba mo lefatsheng leno ke ba me;

Maleke le Moruakgomo ba fufegela tsotlhe tse.

(ts.44).

Ka mafoko a mangwe bogosi ga bo ikgapelwe bonolo fela jaaka kgomo e sa ikgamelwe bonolo. E seng jalo Moruakgomo a ka bo a sa iphatlhise mosi fa a bo batla. O pateletsega go loga maano le go ipata. O ikaletsa ka kalana nngwe le nngwe e e ka mmulelang tsela ya go menola Motswasele a engwe nokeng ke ba ba sa boneng boteng jwa gagwe. Nako nngwe o pomoga fela go lekeletsa maikutlo a batho kgatlhanong le Motswasele, jaaka e re go ntse go tserwe kgang esele a bo a re:

Ija! O itse go reng?

Batlhanka ga twe ba letse ba na le Kgosi maabane

..... ba ile go rera bangwe (ts.11).

Le gale Raditladi o tlhaeditse letlhakore leno la ga Moruakgomo matlho. O dira gore bareetsi ba bifele Molo-tlhanyi, mme fela o rata re leba maitlhommo a ga Moruakgomo e le a a tlhwekileng a go busetsa tolamo mo pusong le seriti mo bogosing. Ga a gatelele morerwana wa bolopedi le botswapelo jaaka mfama wa borukhutlhi o o dirisiwang e le maano a go ikgapela bogosi.

Moreromogolo wa bogosi jwa patiko le kgobelelo ona o senoga ka Motswasele ka sebele. Dipuo, dikakanyo le ditiro tsa gagwe ke tsa kgosi e e sa amogelesegeng, e e ka tsosang borukhutlhi. Re mo nopotse go tswa tsebeng 44 a ikabela lefatshe le batho jaaka Modimo; a itshupa gore bogosi mo go ena ga se boeteledipele jwa maikarabelo

a semodimo. Ke tšhono ya go itaola ka batho le dilo. O gatelela gore ke "ba me, tsa me, wa me." Ga a bue ka go di tlhokomela, o mo go di ikgagapeleng le go di ithuela. Ga a re o tla tshedisana le batho:

Ga ke ka ke ka laolwa ke morafe ke o dirile

(ts.45)

O sa ntse a ipaya modimo ka go re "o dirile" morafe. ke motloane; sa gagwe ke go okamela batho, mme sa bona ke go mo obamela. Ga a ba direle, ba a mo direla:-

Ga ke tsee dikgakololo tsa batho ba ntshetse

morago,

E le bone taolo ya me ba ka bong ba e gopola.

(ts.43).

Ga a nyatse kgakololo e e bosula; o nyatsa kgakololo ya mothofela mongwe le mongwe. Ga se motho-ka-batho; o "fofa kwa godimo jaaka nkgodi", o "ritibetse jaaka ngwedi le naledi", o "aga le tladi" (ts.45). Ga a ipapise le masedi a loapi ka mosola (maikarabelo); o lebile fela go fofa le go ritibala. Go ipitsa ka tladi le nkgodi go mo kaya bosula, gonne ke dinong tse di fologetlang mo bathong fela ka tshenyo le selelo. Mo go ena boeteledipele ke sebetša sa go roroma batho le go ba pitlaganya le botshelo.

Le fa mfama wa botlhabani le wa bogale o tlhokega mo boeteledipeleng jwa metlha ya dintwa tsa lefatshe mo

go Motswasele ke maikego a letshoso, a go dira batho go mo kakoba. O rata a itsege ka bosole, ka "robolo", "tlhaselo ya borataro" le go "tlholela Bakwena selelo" (ts.45). Tsuololo ya batho ga e mo rotloetse go itlhatlhoba; e mo fa sebaka sa go ntsha bosole. O "ja diakolo" fa batho ba mo losa. O a bolaya, mme fa a thibelwa o a gakala. O ngongorega fa boDiratsagae ba sa bolaya batsuolodi boo Ramodi.

Mo go ena tirokgolo ya kgosi ke go dirisa bogale le kgatelelo go sireletsa maemo a yona. Bokoa ke gore o a sireletsa mo bathong ba ba pelontle le ba ba botlhale. O boifa Moruakgomo gonne

Bobelo-ntle jwa gagwe bogolo mo morafeng

le gone

O botlhale. (ts.2):

Seno se sosobanngwa ke mafoko a ga Segametsi mo go

Sekgoma I fa a re kilano ya bakgosing

e simologa mo go yo motona

A tloge a bogisetse bomonnawe lefela

Go bona ba rolelwa ditlhoru ke batho.

(Sekgoma I ts.11)

Kgosi e e bokoa ga e kgone go sireletsa maemo ka mekgwa e e lolameng, mme go kaya mekgwa e e fosagetseng e

gakatsa mathata go na le go a fokotsa. Motswasele o a ikitse gore ga a pelontle jaaka Moruakgomo, e bile o tshoga gore morafe o ka eletsa go naya Moruakgomo bogosi. Ka moo bonatla jwa ga Moruakgomo le matona a mangwe bo fetoga matshosetsi, boemong jwa thuso mo tsamaisong ya pusomorafe. Dikgakololo tsa bona di mo gopotsa makoa a gagwe a a batlang gore a bipiwe. Seo se mo pateletsa go patagana le setlhophu sa boesemang, se sona se mo forang ka go mmabatsa e seng go mo tshwaya diphoso. Gantsi setlhophu se ke sa balopedi le balotlhanyi jaaka Diratsagae, Leapeetswe le Molotlhanyi. Se mmaya a wetse matswalo, a sa leke go ikotlhaya. Se mo tlhaba matseba a go otlhaya baganetsi ba gagwe. Ka moo se dira gore makoa a gagwe a tote, mme tsuololo e oketsega teng foo. Se tsaya manno a matona, mme jaaka re boletse mo matlhwaing, kgosi fa e tlhokomologa matona e ikanya balopedi, e fetoga pusanosi. Motswasele le ena o tshepile boesemang ba:

Ka Bakwena lo tla ntlamela ke boifang? (ts.7)

Mafoko a, ke ona a ngongorisang matona, jaaka re utlwa Segokotlo a tlhalosa lebaka le le mo dirang setsuolodi:

Ke ntlheng ya batsuolodi ba gago

Gonne Kgosi e ne ya ntlhanogela (ts.68).

Mafoko a ga Segokotlo a supa gore botsuolodi bo okediwa ke bofatlha le boganka jwa kgosi. Ena ga a tshwane le Moruakgomo yo re ka reng o rotloediwa gape le ke go ikeleletsa maemo.

Sebopego sa bogosi se re se fiwang ke maikao a ga Motswasele le mainanatho a ga Molotlhanyi, se ganediwa ke se se tlhalosiwang ke dipapiso tsa ga Sejo le barongwa ba Kgosi. Sejo a re:

Kgosi modimo, rra, ga e sefofu,

Ga e tshetlha e se lekau la phofu,

E bona mo setsuatsueng sa diphefo. (ts.8)

Mo go Motswasele le Molotlhanyi, lefoko "Modimo" le kaya thata ya go patika le go itaolela. Mo go Segokotlo le kaya go tlhwekega mo dithaelesegong le ditlhaelo tsa motho wa nama, e bile le raya go se pelompegele batho ba gago. Mola wa ntlha le wa boraro wa nopololo kaya gore kgosi e tshwanetse go lemoga molemo le nnete le mo gare ga tlhakatlhakano le matshosetsi. Ka e se sefofu, ga e na seipato sa go tlhoka lesedi kgotsa go dira bosula. E "modimo" gonne e tshwanetse go nna sekao sa molemo le bonatla; ya tlamela, ya femela, ya lolamisa. Motswasele ena o thukhutha batlholagadi, ga a tshabe go bolaya, e bile o sekisa matona boMoruakgomo ka ntlha ya maaka a boMolotlhanyi. Ga a lolamisa, o senyetsa pele. Papiso e e latelang ya menwana e supa gore kgosi e iphokoletsa bogosi ka go ipolaela morafe, boemong jwa go phekola dingongorego le mathata a ona. Ka ga menwana Sejo a re:-

Fa mongwe o go tshwenya, o se o lome,

Morena, o alafe, o se o pome. (ts.9)

Barongwa ba ga Motswasele ba gana go "poma" le go "loma" ga gagwe, mme ba tlaleletsa ka papiso e:

Fa ngwedi a sule go phatsima dinaledi

Fa ngwedi a ka emela go imeletsa dinaledi

lefifi le ka nna legolo (ts.31).

Teng fa gape papiso ya bona e ganetsa ya ga Motswasele gonne e ranola sebapisi ka mokgwa osele. Mo go Motswasele masedi a loapi ke dika tsa go ipaya kgakala le batho. Mo barongweng ke dikai tsa lesedi le ditiro tse dintle. Fa ngwedi le dinaledi di se yo, go nna lefifi, go ata ditiro tsa bosula. Gape kgosi le bogosi di amanngwa le lesedi, ntswa Molotlhanyi ena a rile kgosi ga se letsatsi. Masedi a loapi ga a iponegele, a bonegela lefatshe. Kgosi le yona ga e itirele, e dibela batho. Jaaka dinaledi di thusana le ngwedi, kgosi le yona e tshwanetse go tsaya ba ba bapileng le yona ka maemo e le bathusi, e seng matshosetsi. Nopolo ya re ngwedi ga a gotlhe ka metlha; o a ne a timela, a swa, kgotsa a sirega. Kgosi le yona e na le go gaelelwa, go tshwarega kgotsa go fokola; teng foo e tlhoka "dinaledi" go e thusa. Fa e lwantsha matona le barwarraayona, e tshwana le ngwedi fa o "imeletsa dinaledi". Ngwedi wa mofuta oo o itseela lesedi lotlhe, mme fela jalo le kgosi eo e ipha maatla otlhe. Fa e gaelelwa jaaka ngwedi a swa, morafe o sala o tlhoka lesedi ka dinaledi di se yo. E itseela botshelo jotlhe mme e buse ditopo.

Ga e ka ke ya re e busa morafe o o botlhale; o ntshofetse ka dingongorego le go tlhoka lesedi le le o kaelang tshiamo.

Ka dikai le dipapiso tsa baanelwa re lemoga fa Motswasele a fosa sebopego sa bogosi le maikarabelo a kgosi. Ditiragalo tsa terama le tsona di paka fa bogosi jwa gagwe bo patika. Seno se tsenya botsuolodi mo morafeng, le fa botswapelo le bolopedi le tsona di na le seabe mo tsuololong. Raditladi o gatelela bokgopo jwa ga Motswasele thata mme o tlhokomologa motswedi wa jona. Ga a dirise lebaka la botswapelo ka botlalo; ga a lato-fatse Moruakgomo ka gobo ga twe le ena o dirisitse Motswasele bofatlha ka maikaelelo a go mo senya seriti. Motswasele a rialo:-

Lo itse fa Moruakgomo e le mmaba wa lona,

Yo o rileng ngwagatlola a bo a lo

thopa dikgomo

A lo thukutha ditsalona ka leina la me.

Lo no lwa nkgakalela mme tota e se nna

(ts.29).

Hisetori ya Bakwena le yona e supa gore Moruakgomo o dirisitse Motswasele diphoso ka a ne a batla go mo rontsha bogosi (SCHAPER, 1940: 43). E kete Raditladi o iphapositse Moruakgomo wa hisetori gore terama e tshwantshe matlhakore a mabedi: patikp ya bogosi

le botsuolodi jo bo lwelang go busetsa tolamo mo bogosing. Go fetelela kwa goreng Motswasele e nna ena a bidiwang serukhutlhi, jaaka e bile go le pele Raditladi a ne a biditse terama eno "Serukhutlhi". Batsuolodi bona ba ipitsa "dithunya tsa bogosi... jo bo latlhegileng" (ts.95). Botsuolodi bo newa tlotlo e e gaisang ya kgosi, le fa le jona bo dirisatshololo ya madi le mašetla. Segokotlo a re ba tshwanetse go tsenya Bakwena "letshogo", ba tshela puso ya ga Motswasele "madimadi" (ts.97). Ntwa ke yona pheko ya bona ya go alafa tshokamo, le fa dipuo tsa bona di supa gore ntwaga e pelotlhomogi (Maleke mo go ts.51), e bile e pitlaganya le botshelo. Ka ntlha ya yona

Dikgotla... di tlhoka bagotsi,

Malwapa le ona a tlhoka banna, (ts.13)

Le fa go le jalo batsuolodi ba ikgethela go lwa, "Re fenngwa kana re fenya".

Mabaka a a fa godimo a totobatsa maitlhomong a moterama a go tshwantsha bogosi jwa patiko le tshokamo. Bokoa ke gore maitlhomong ao a laola boanedi le sedirego. Baanelwa ba diretswe go tsamaelana le ona, le ditiragalo di kgethetswe go a tlatsa. Se re se itseng ka Motswasele ke bokgopo fela, mme ka Moruakgomo re lemosiwa molemo mme go tlhokomologiswa makoa a gagwe. Keletso ya ga Raditladi ka go dira jalo e ka ne e le go senola makoa a a ka tlhagelelang mo bogosing, mme go a feteletsa e le gore a lepege ka

botlalo. Le gale tsela e e botoka ya go totobatsa makoa a bogosi e ka nna ka go kgetha ditiragalo tse di masisi le baanelwa ba ba ditlhaloganyo di bogale. Go kologanya masula a motho a le esi le go nna ditlhotlho mo tshwantshong ya baanelwa go dira morero botlhošwana. Morero o tlhamalala thata gonne re setse re lemoga maikaelelo a moterama ka Motswasele le Moruakgomo. Ga re ipotse dipotso tse di boteng ka ga bona, jaaka go re

(i) A Motswasele fa a raetswe ke
Moruakgomo, a ke segagapa se se
lebanweng ke loso?

(ii) A Moruakgomo fa a dirisa makoa
a kgosi go fetlha tsuololo mo
morafeng, a ke senatla se se
ka tlisang bonolo le tolamo
mo bogosing?

Pheletso ya kgotlhang e ne e tshwanetse go supa ditshwetso tsa botlhokwa mabapi le morero wa botswapelo, e seng fela bofatlha. Le filosofi e Motswasele a e ntshang mo mmuaesing, ga e na mooko mo setshwantshong sa bogosi se re se neilweng ka botshelo jwa gagwe jwa pele. O tshosiwa ke loso, o lelela bogosi jo a bo tlogelang mme gone o ineela go swa gore a tswe mo lefatsheng "la ngodiego" le mo go lona a paletsweng ke maikarabelo. Fela ga go ka ke ga twe loso lo mo lomeleditse go diragatsa maitlhomomangwe a a botoka. O bua mafoko a magolo ka seriti, ntswa

a sa tshwanele botshelo jwa gagwe. Tshwantsho ya botho le botshelo jwa gagwe e tima morero wa bogosi mooko mo e bileng seriti sotlhe se patelediwa go wela mo borukhutlhing jwa batsuolodi.

(c) Sekgoma I

Terama e, jaaka Motswasele II, e mo morerong wa dipheretlhego tsa segosi, pharologanyo fela ke gore yona e tlotlomatsa kgosi, mme e gagola borukhutlhi. E se ka gobo Sekgoma a le molemo, gonne hisetori ya gagwe e mo kaya bosula. Maemo a gagwe mo bogosing le ona a a belaetshega. Go ya ka hisetori ga se ena mong wa bogosi. Go belaelwa e le ena a bolaileng mogoloe, Kgari, gore a tsee bogosi; go bonala a ne a tshosetsa go bolaya mosimane Matšheng, yo e neng e le ena a lebanweng ke go ja Kgama boswa ka e le morwa Kgari. Lebaka leo ke lona le dirileng gore Matšheng a tshabisiwe mo motseng. Mmakgama o ne a tshwanetse go tshwarelela mosimane Matšheng bogosi, mme jwa tsewa ke Sekgoma ka morafe o ne o sa rate go busiwa ke mosadi. Bogosi jwa ga Sekgoma bo ne bo belaetshega segolobogolo ka a ne a le morwa wa mosadi wa bobedi, ntswa tota mojaboswa wa bogosi a tsalwa ke mosadi wa ntlha wa kgosi. (SCHAPER, 1940: 76 - 77 le MOCKFORD, 1950 : 57). Maikaego a ga Sekgoma le Raditladi a gore bogosi bo tlotlomatsitse ke fela gobo Matšheng

a le mmotlana mo go Sekgoma, e bile e se wa letheka la ga Kgari. O tsetswe ke Sedimo yo e seng kgosi, le fa ka setso go ne go sa rone gore Sedimo a thuse moswi Kgari ka thari e tona

.... in accordance with the tribal law by which a dead man may continue to beget children by his living wife, a deputy being appointed to act in his stead so that the family tree may flourish (MOCKFORD, op cit).

Maikaego a bobedi ke ka go twe Sekgoma o phuthile Bangwato a ba dira morafe fa ba sena go phatlalatswa ke Mashona le go swelwa ke kgosi (MOCKFORD, op cit). Le mo terameng e, ke ntlha e e gatelelwang thata. "Mosebetsi" wa toro ya ga Mohumagadi o kaya fa Sekgoma e le ena

Yo, ka lerumo la gagwe o tla phuthang morafe

O o sentsweng ke go fenngwa thata ke merafe (ts.2).

Seno se raya Sekgoma se re badimo ba batla ena mo bogosing, gone toro e tsewa e le puo ya badimo. Raditladi o itlhophetse go tlhokomologa mabaka a a tlontlololang bogosi jwa ga Sekgoma, a itlhophela go re tshwantshetsa bosula jwa borokhutlhi le ntwayagae. Ke ka moo a sa dirang Sekgoma moanelwa yo o bosula jaaka Motswasele. O mo file seriti sa go fenya botsuolodi ntswa semelo sa gagwe se tlhalosiwa jaaka sa ga Motswasele. Re utlwa Phetlhu le Bathoeng ba mo kaya e le moikgagapedi le seganka se se sa tshabeng go gatelela le go bolaya fa

se bone sebaka (ts.28 - 29). Le gale ditatofatso tsa bona ga di pakiwe ke ditiro dipe tsa ga Sekgoma mo tera-meng. Godimo ga moo borukhutlhi jwa bona bo ka tsewa e le jwa lefufa le megagaru ya go ipatla ba busa.

Toro ya ga Mohumagadi e supa keletso ya se se tshwane-tseng. E bua ka lefatshe le le namileng, la batho ba ba iketlileng, le kgosi e e tiileng, e sa yona e leng go femela ditsamorafe. Baagi ba "tsoma ditlhapi ka mekoro", mme kgosi ya bona ke monna

yo bonatla le nonofo di neng

di iponatsa mo dingwaring tsa gagwe (ts.2).

Toro e ga e kgakala le boammaruri ka ga lefatshe la ga Sekgoma jaaka Phetlhu a le tlhalosa a re botalana jwa lona ke jona

Jo bo ntshitseng Matebele a a malao a tshwenyo

Kwa ga bone.... (ts.9).

Ke lefatshe le mo go lona "tshephe e tshamekang le podi". Mme fela jaaka Mohumagadi le Sekgoma ba kgaosediwa motlotlo le boiketlo ke mafoko a ntwana a Morongwa, dikeletso tsa kgora le kagiso di kgorelediwa ke ntwana. Go tloga ka mafoko a Morongwa go fitlha kwa bofelong jwa terama, ditiragalo tsotlhe ke tsa ntwana. Go ya ka toro, ntwana ke dinonyane tse di senyetsang batho dijo. Dingaka tsa ga Sekgoma tsona di e tshwantsha le tsie, e le yona e ripitlang motswedi wa kgora. Tsa re:

Ke tseo di maje mabedi

A phapatsa dira, tsie e etla,

..... Tsie, kgosi, ke ntwā. (ts.16).

Kwa tshimologong e kete ntwā ke ya batlhasedi ba ba tswang kwa ntle "ba ba sa kgoreng se e leng sa bone" (ts.8). Tiro o ba tlhalosa ba le megagaru le mafega go tlhasela batho le go ba thopa, mo ba sa akanyeng ka kotsi e bile ba sa tseeng le mofago (ts.9). Fela kwa pele go itshupa gore ntwakgolo ke ntwayagae le borukhutlhi, ga se "Matebele a a malao a tshwenyo." Go raya gore mo ga Sekgoma go tla gaisiwa ke naga e mo go yona "tshephe e tshamekang le podi". Mo teng Sekgoma a re:-

Bana ba motho re tla lwela lebele

Re tla etsa dipotsane tsa mafatlha. (ts.46)

"Bana ba motho" le "dipotsane tsa mafatlha" ke dilo tse di tshwanelwang ke kutlwano go gaisa tshephe le podi, mme mo bathong ga go jalo. Kutlwano e senngwa ke dijo, jaaka go twe di oka batlhasedi. Bogosi le jona bo losa barwarre ka bo jelwa. Dintwa tsa jona di bakwa ke megagaru le bopelotshetlha. Ke se se tlhalo-setswang go ya pele ke lewa la Ngaka 3:

Di majwana a kgadi,

Kgadi o mabogo maleele

Le kwa moja go noka o a lema.

Tsa re ke ntwā ya bana ba mosadi (ts.16)

Mmuiwa mo leweng le, ga a kgotsofalele tema ya gagwe, o jelelela le ba bangwe ka a kgana "mabogo maleele". Go lema le lebele ke dilo tsa botlhokwa mo botshelong,

mo di tshwanetseng go lwelwa gore di nne teng. Botlhoko ke gore ke tsona di boang di baka totlhano le ntwayagae.

Bogosi le tlotlo ke dijo tse motho a lwelang go di itsholela, ntswa a sa ntse a tlile go lwela go di femela mo go ba ba lwelang go di mo amoga. Mongwe le mongwe o ipatla mo go tsona. Mohumagadi o lemosa Sekgoma ntlha e jaana fa a botsa gore o lwantshetswang:

Ba tla bo ba batla bogosi

Jaaka le wena o bo batla....

Ba tla bo ba sa dire sepe se seša. (ts.20).

O tswelela ka go re bana ba kgosi "le basadi tota", mmogo le morwa yo o itseng a tlile go ja boswa, ga ba ronwe ke go bolaya kgosi fa ba tswetse bogosi pelo. A re Sekgoma a itse gore le go belega ngwana tota ke go thaya go ka bolaelwa bogosi, ka le ena a ka go bolaela

Gore se se go diang go swa ke eng.

Go sinoga go mo suthela ... (ts.20).

Tlotlo e e tsamaelanang le bogosi e jwala kilo le lefufa mo barwarreng. Go ka simolola kgosi ka boyona jaaka Segametsi a boletse (ts.11), kgotsa mo matoneng. Bathoeng o fufiwa ke go bona batlhabani ba sisibala fa Sekgoma a bua, go bontsha gore o ba reile a re ba se ka ba

mo fa tlotlo ya go mo reetsa. O ba kgalema botlhoko:

Lo baa lo didimala!

Lona ba kgantele lo nong lo tletse nonofo

Ya thubakanyo ....! (ts.7).

Sekgoma ka fa ntlheng e nngwe ga a tshephe Bathoeng
le Phetlhu:

- Phetlhu ga ke mo tlwaele ....

O batla go nthopa bogosi.

O ka dirisa morafe wa me go ntlhabantsha.

(ts.3 - 4).

Lebaka la gore o tsenya dipelaelo tsa gagwe ka ga Phetlhu
mo kgannyeng e e begang tlhaselo ya Matebele, le supa
gore ga a na kagiso le bomorwarraagwe.

Kilano le megagaru tse di tsalwang ke gore bogosi bo
a jelwa, ke tsona tse di bakang ntwana e terama eno e
sekametseng thata mo go yona.

Puisano ya ga Melore le Moleta, le fa ba le ka fa botsuo-
loding le boPhetlhu, e sosobanya motswedi le sebopego
sa ntwana. Ba re batho ga ba a tshwanela go bolaana

.... ka ntata ya go omana

le kilano ya dikgosi tsa bone.

....

Mme fa kagiso e seyo mo dipelong tsa dikgosi,

Dintwa ga di ka ke tsa tlhokafala

....

Maikgodiso, bopelotshetlha, bofafalele

Lefufa, ke dilo tse di senyang kagiso. (ts.61).

Jaaka mo go Motswasele, ntwā e pitlaganya le botshelo:

Kgomo tsa rona masakeng di tswaletswe

Mhiko o gogetswe ka ntwā e tlhasetse (ts.14).

E lomeletsa batho botshelo jwa tlwaelo. Le batsuolodi

tota ga ba rate go e bololela:

Pelo ya me ga e ikutlwe go tlhabana,

Go sala ke atlhame mo legokeng

Ba bangwe ba ja bogobe kwa gae (ts.43).

E botlhoko. Melore o tlhalosa polao ya motho mo ntweng
ka malotle a a tsitsibanyang mmele: "a gwetla... a
ferolokanya matlho" mme mmolai a ntse a mo "sogotlhetsa
fela". A re :-

Ke selo se se maswe go dirwa ke motho

Mo mothong yo mongwe...

Mme o se dira ka go itse gore fa

O sa se dire ene o tla se dira mo go wena

Gobo ntwā e lo letleletse go dira jalo. (ts.61).

E a kgaoganya. E bakile gore bakgosi ba phatlhalale,
jaaka Mmakgama le Matšheng ba tshabile; Phetlhu le
Bathoeng ba ikamologantse mo tsamaisong e le nngwe
ya pusomorafe le Sekgoma. Ka ntlha ya kgaogano ya morafe,

tlhaselo ya Matebele e nne e e boitshegang. Le fa Sekgoma a sa batle go tllhamalatsa puo, o lemoga gore o iphokoleditse batlhabanedi ba morafe ka go bolaya Phetlhu le Bathoeng mo ntweng. Sebopego seno sa ntwaga se thibele baeteledipele go e dirisa e le sebetsa sa go gatelela tsuololo gore bogosi bo tllhamatsege. Sekgoma ka boena o itsege a tla phutha morafe "ka lerumo". Mohumagadi wa gagwe le ena o tseela ntwaga e le go tllhatlwa "bosula ka madi" (ts.53). E ntse e le ena o lemoga gore "lerumo" le "madi a baba" le fa di dirisiwa ke mong wa lefatshe, ke tshenyo. O tllhalosa Bangwato ba ba lwantshanang e le morafe

.... o o thubegileng ka bogare

Wa senngwa ke diphenyo tsa ga Sebetwane,

O jaanong gompiono go itshenyang one.(ts.52).

Ke go ikganetsa go go supang sebopego sa ntwaga. Monate wa phenyo ga o fete botlhoko jwa tatllhegelo le tshenyegelo. Go kgaba ka mebele ya ba ba fentsweng ga go bipe lebaka la go inyeleletsa batho. Botlhale jo bo kaegang mo nopolong e e latelang tota ke bopeloemaswe jwa go ipela ka setopo:

A botlhale bo dirwe

Re tle re kgone go fa bana dirwe

Masufu le dikgatla tsa batllhasedi (ts.15).

Mofenyi wa ntwaga le ena o ikgolafaditse botho pele a tla fenya. Sekgoma ka go batla phenyo, ga a tshabe

go ipateletsa go ja maswe a dipheko tse di ferosang
dibete tsa dingaka:

Ba nnositse pheko e e botlhoko

Mo go yone ba tlhakantse dilo tsotlhe

Tse di sisimosang mmele (ts.19).

Ke sekai sa go ipeta sebetse, go itshira tlhaloganyo,
gore motlhabani a kgone go bolaya motho ka botlhoko
jo bo tlhalositsweng ke Melore. Se supa gore ke tlotlo
go lwa, e bile ke jona botlhale. Monna yo o ilang ntw
jaaka Melore, o a nyatsega. Ke jaaka a kgalemelwa le
go tshosediswa ke Motsomi:

Fa o tshaba loso lwa ntw

O tla bona loso lwa madi a a tsididi

Go bolawa o bofilwe maoto le mabogo (ts.62)

Go nyatsa "madi a a tsididi" go, go re isa kwa ntlheng
e nngwe ya ntw, e leng go atametsa batho kwa bopholo-
golong, le go tlotlomatsa madi a a belang. Dinatla
tsa ntw di bapisiwa le dibata. Sekgoma fa a ipokela
ntwa a re:

Mogatsaka, fa ke se tau ke nkwe! (ts.21).

Ba ba babatshang bogale jwa gagwe ba re;

... ke tau,

O loma jaaka tau le phiri le nkwe. (ts.10)

Jaaka Motswasele,

.... o tsamaisa robolo

O tsamaisa noga e ntsho, Sekgoma (ts.7)

Batlhabani ba tshwantshiwa le

bophakalane ba ba mebala mentsi (ts.13).

Fa ba le mo ntweng, diphologolo di kaega gaufi le bona,
jaaka o ka re ba rarabolola mathata a bona ka go inya-
lanya le mekgwa ya diphologolo. Phetlhu o kgatlhwa
ke gore fa

Batho ba bela madi, dintša di bogole.

Morongwa o tlhalosa ka mo batlhabani ba tsogetseng
ntwa ka teng, mo e bileng

Dintša tsa mekaši di ne di thetha fa diretheng

Tsa bone (ts.6).

Dintšwa e kete di supa gore motho o tlogetse botho mme
o fetogile morwarraatsona ka ntata ya ntwā. Ga di nke
di dira jalo fa batho ba rarabolola mathata ka ditheri-
sano tsa letsididi kwa kgotleng.

Go a bonala gore Raditladi o tlhophile ditiragalo tsa
ntwa le go gatelela maemo a botsuolodi gore a supe
bosula jwa go lwantshana. Dipheretlhego le ditshele tse
di tsamaelanang le thulaganyo ya setso ya bogosi, ga
go tlhokege gore di rarabololwe ka lerumo kgotsa di
~~tlhatse~~ ka madi. Ga di a lekana poitshego ya ntwā.

Tshukudu ga a dumalane le Sekgoma fa a rotloetsa ntwā,
mme o mo nyaletsa:

Go gatlampola batho ba gago

Go edisa a bone

Molato tota e se wa bone, e le wa bomonao

(ts.66).

Go botlhoko go swelwa ke morafe ka ntlha ya batsuolodi
ba le mmalwa kgotsa seganka se le sengwe.

Tlotlo e e tlang kwa bofelong jwa ntwā ga e a lebisiwa
phenyo ya ga Sekgoma. Nako yotlhe pele ntwā e fela,
bogale e ntse e le jona bo babatshwang, mme fela Tshukudu
o tlotlomatsa tetlano ya ga Motsomi wa motsuolodi le Sekgoma
yo o gakaletseng go mmolaya. Sekgoma le ena ga a mo
boipelong ka ntlha ya phenyo. O itumelela kagiso fa
gare ga gagwe le masalela a batsuolodi.

Le fa Raditladi a itse hisetori ya nnete ya ga Sekgoma
I, ga a a e kwalolola mo ditennye tsa terama e. O itlho-
phetse mfama wa yona o ka ona a kgonneng go senola
boammaaruri mabapi le poitshego ya ntwayagae le boru-
khutlhi jo bo senyang botshelo jwa morafe. Ke gone
gore moteramahisetori o ka tlhokomologa dintlha tsa
nnete tsa hisetori mo terameng, gore a tle a tlhatlhobe
morero o o senolang botshelo jwa batho jaaka a bo bona.

Diterama tsa ga Modise

(a) Maragana

Le fa ~~keteletsopela~~ ya ga Modise e bua go le gontsi ka sebopego, maikarabelo le lemorago la bogosi jwa Setswana, jaaka phemedi le tlamedi, ntlha ya botlhokwa mo terameng eno ke ditlamorago tsa polao ya kgosi. O tlhalosa gore fa kgosi e se na bonatla jwa phemedi le tlamedi mme makoa a yona a sotla morafe, e ka menolwa, ya phatlhalalelwa kgotsa ya bolawa. Mojabeng o bolaetswe makoa a, mme polao ya gagwe e tshwana le ya ga Motswasele mo hisetoring ya Bakwena ka mo motlhaleng wa yona go nnile le kgogakgogano fa gare ga babolai. Moruakgomo le Segokotlo ba rerile polao ya ga Motswasele, mme fa ba sena go mmolaya ba lwela gore kgosi e nna mang. Mosila le Lerothodi le bona ba lwela sona seo morago ga gore Lerothodi a rome Mosila go bolaya Mojabeng. Potso ke gore a polao ya kgosi e e bokoa ke tharabololo ya mathata a pusomorafe. Nngwe ke gore a polao ya kgosi moeteledipele yo o tlhomilweng ke badimo, e ka tlogela babolai ka matswalo a a kokobetseng. Maragana ka go kanoka morero o, o araba potso e e ka bong e tlile kwa bokhutlong jwa Motswasele II.

Le fa borukhutlhi bo le teng, bo ka gobo ngongorego-kgolo e le ya ga Lerothodi ya go rorongwa bogosi ke Mosila; o thaile polao ya ga mogoloe le Mosila ka tuma-

lano ya gore o tla tsaya bogosi. Ga se borukhutlhi jo bo lwantshang puso e e bokoa. Balatedi ba ga Lerothodi le bona ba a itse gonne re bona Tlatsane a kgalemela Thomoyadira fa a leka go latofatsa Mosila ka puso e e bokoa. Thomoyadira a re Mosila "ga se kgosi ya sepe," o tsamaya le baloi masigo. Tlatsane a mo lemoga:

Ao! Motho ga a bue jaaka wena Thomoyadira.

Ke eng fa o gagarupa bosula o bo matha....~~Mosila~~

Mme o itse .... fa se o se buang e le maaka

(ts.40)

Ka jalo Lerothodi o lwela tumalano ya gagwe le Mosila.

Felafela kwa tshimologong re lemoga fa seriti sa ga moswi kgosi Mojabeng se sa ntse se tshela mme se tshwenya babolai. Se utlwala mo dipuong tse di farologaneng. Molosiwa a re go "Kokonwa sapo ja ga Mojabeng." Rapodi o bolela fa sepoko sa ga Mojabeng "go twe se tle se bonwe". Mosila o iphaposa bokao jwa sepoko:

Sepoko se go buiwang ka sone,

Go tewa ba ba eletsang bogosi,

Ba maikaelelo a bone a tla felelang

A tshwana le a ga Mojabeng (ts.10).

O phaila mafoko a ba ba umakang sepoko e le ditsiabadimo.

Le fa go le jalo kwa bofelong ga a kgone go fitlha poifo

le letswalo le le imelwang ke polao ya ga Mojabeng:

Gangwe le gape ke šeboga Mojabeng (ts.58).

Ga go ope yo o tšhwemolang mo sepitleng sa polao ya Kgosi. Maraganelateng a bakgosing ba babedi ba, a bakilwe ke gona go rukhutlha thulaganyo ya badimo, mme mo go ona re bona kganetso ya puo ya ga Molotlhanyi (Motswasele II) ya gore moeteledipele wa morafe fa a sule "jaaka letsatsi ga a na go tlhaba gape."

Ga go bonale fa Lerothodi a ne a le senatla go gaisa Mojabeng mo e leng gore go mmolaya e ne e se go bula tsela ya kgosi e e botoka. E ne e le legatlapa ka ke foo a romeleditse Mosila go mo direla tiro eo. O ne a le "nao tse di tsididi", e leng selo se se sa batlegeng mo kgosing ya motlha o, se gape se raetseng Mosila go mo amoga bogosi. Kobiso ke gore o thaya polao ka kgosi e le bokoa, ntšwa le ena a le bokoa. Kobiso nngwe gape e mo Mosila a reng kumako ya sepoko e totile batho "ba maikaelelo a bona a tla felelang/A tshwana le a ga Mojabeng". Lerothodi ke motho wa go nna jalo. Fa a ka bo a ne a le maikaelelo mantle o ka bo a thusitse Mojabeng, e seng go mmolaya. Ka fa ntlheng e nngwe Mosila le fa le ena e le serukhutlhi, e ne e le mogale le monamoledi yo o sebetse:

A boorraMetsana ba lebetse fa ke ba namoletse

Ba pitlagantswe ke Bangwato kwa Kutse? (ts.15).

O thusitse Lerothodi, e bile o kile a thusa bagaabo boora-Metsana, ena Lerothodi a le teng. Tota mabaka otlhe a sebopego sa bogosi jwa motlha wa dintwa, a kgatlhanong le Lerothodi. Rapodi o mo kaya e le motho yo o tsosang "modumo thata ka loleme", a sa itse fa "bogale jwa ntwabo gaisa jwa loleme" (ts.32). O ikaegile ka tumedi ya go thusiwa ke dipoko, ya go ipata ka ditoro, go romeletsa le go kopa thuso kwa ntle. O dikologa Mosila ntswa a batla bogosi jo bo lwelwang, e bile bo sa tsewe madi a sa bele. Maitlhommo a gagwe a go tokafatsa bogosi jwa ga Mojabeng a tlhomilwe mo motheong o o bosula.

Toro jaaka sepoko, e senola maitlhommo le dikakanyo tse di fitlhegileng. Mo torong ya ga Lerothodi go buiwa ka diphologolo tse di bapisang seemo sa pheretlhego e e dikileng polao ya ga Mojabeng. Thanolo ya rona e kaya Mojabeng e le phelefu e e šakgetseng, e e kgarakgatshegang. Ke moeteledipele wa morafe o o sa kgotsofalang, jaaka dinku tsa toro tse di se nang modisa. Ke ena phelefu tota ka ena le phelefu e nnile dibolawa mo pheretlhegong. Se se gagamatsang ke gore Lerothodi, ena molotlegi wa toro, o tshwantshiwa ka phokwana-phokojwana mo torong. Mosila ena ke phokojwe e e ikaeletseng go ipusa ka morafe wa phelefu, Mojabeng. Lerothodi jaaka phokwana o a nyenye-fadiwa, e bile ka e le podi (phoko), o ronwa ke go nna moeteledipele wa dinku e bong morafe. Jaaka phoko e e

nang le bofokojwe, o amanngwa le Mosila ka maitlhomho,
e leng go itaolela morafe wa ga Mojabeng. Toro e tota
e supa go sa thaegang ga seemo sa ga Lerothodi. Ena
le Mojabeng ke dihutshane tsa gae mmogo, fela o rera
le sebatana sa naga (Mosila ka e se morwarraa mojaboswa
wa bogosi) go bolaya morwarraagwe, sehutshane-ka-ena.
Bofokojwe jo bo mo go ena, bo bosula go gaisa bokoa jwa
phelefu e e tlaleditsweng ke boeteledipele, gonne yona
ga e na mowa o o maswe. Bobolai jwa gagwe bo bosula go
gaisa bokopa jwa ga Mojabeng.

Setsuatsue se sentsho se se tlang morago ke sekai sa
pheretlhego e e latelang polao. E ka nna kgotlhang ya
ga Mosila le Lerothodi, kgotsa tlhaselo ya dira tsa Bakwena
jaaka Matebele a ga Sebetwane. Se amana gape le lebaka
la gore polao e tsala polao. Lerothodi yo o bakileng
gore Mojabeng a bolawe, ke ena a itlhomodisang pelo ka
go botsa potso e e ka bong e boditswe ke Mojabeng, e
re ka reng e arabiwa ke loso lwa gagwe:

Loso wee! Loso wee!

A o nkgapa jaaka o gapile Lekaba le Mojabeng!

Ijoo! Mosila, ke tla go bolaelwa ke mang?

Ke kobiso e e tlhomolang pelo ya ditiragalo e e gatelelang
morero wa go tlosa kgosi ka loso. Motho yo o thayang
polao, o jwala peo e e tla nnang matshosetsi a ntlha
mo go ena fa a ka busa. Lerothodi o rotloeditse Mosila

go nna mmolai wa dikgosi, ka moo o kotula se a se jwetseng. Mosila le ena o fentse Lerothodi ka nxanxa, mme o tshwanetse a bo a ithutile gore o ne a faphega mo go se a se dirileng Mojabeng. Bogosi jwa gagwe bo theilwe ka polao le boikgapelo jwa mašetla, e seng botlhale le maikarabelo. Ke motheo o o tsofalang le motho, jaaka le ena a ipolela:-

E rile ke sa nonofile ka bo ke ikantse thata;

Jaanong ke godile, thata ya me e fela ka nonofo

(ts.65).

Ntlha e e ngongorisang ka Maragana ke gobo morero wa totlhano ya bakgoseng o ne o lebega e kete o tla golagana le thatano ya bana ba bona, Keiphe le Molaodi, fela thatano ya bona e feletsa e sa oketsa sepe mo tshenolong ya sebopego sa bogosi. Fa kilano ya ga Lerothodi le Mosila e ka bo e ba lomeleditse, re ka bo re re lerato le tshwantshitse poitshego ya kilano. Fa ba ka bo ba ne ba kgathalela kutlwano ya borraabo, ba ka bo ba sa tshaba. Ba ka bo ba ba pateleditse go ba nyalanya, mme go rialo baba ya nna bagwe le bagwagadi. Modise o rata go re raya a re go ngwega ga baratani go bontsha fa maiteko otlhe a go ruanya Mosila le Lerothodi a ka retela fa go retetse a bana ba bona a lerato (ts.6). Fela mo terameng ga a a ba naya sebaka sa go tsaya matsapa ka botlalo. Ba fetoga batshameki ba ba seng ntlha ya botlhokwa ya botshelo jwa morafe.

(b) Gareng ga Metswi : Fa bogosi bo tsaletswe sefofu

Bogosi jwa Metswi bo tsuololelwa ka ntlha ya fa bo nyatsega, e seng ka gobo e le jwa boganka kgotsa bogagapa. Re ka re bo re tshwantshetsa makoa a ga Mojabeng a a umakilweng bošwalo mo go Maragana. Moeteledipele wa jona ke sekopa sa moitlhobogi; ga se mogale wa tllhabano jaaka Motswasele le Mosila. O bokgwafo,, mme o rata boiketlo. Mo Bakgatlang ba ba nnang ba tshogile ditlhaselo tsa baba, e bile ba tlotla bogale mo kgosing, Seemo ke kgosi ka di tlhokwa, e bile a bo tsaletswe; o folosa bogosi seriti mme o bo fetola mantlwane:

Seemo ke leina, bogosi ke leinane (ts.5).

O bidiwa "Kgosi ya lona" le setlabošwane mo badiseng. O tlhomilwe Ga-Mmanaana "a itapolositse ka kagiso"; ga a na maitemogelo a ntwā. Go senyetsa dilo pele, ga a tlhoko; o tlhoka maitemogelo le maitsetsepelo a a batlegang mo moeteledipeleng wa batho. O fedisiwa pelo ke balekgotla ba ba mo gopotsang maikarabelo, mme go tota ga mathata a a sa a nonofelang go mo tlatša tenego le tseletso. O bua bo- "Thayang mafoko a tsheko, ka lo e lopile;" "Ke tla latlhela kgole.../ke iphutha mabogo" (ts. 12-13); "Motse ke wa lona, o tseneng lo o dube" (ts.56). O a ketefalelwa; o a itlhoboga. Go tlhagiwa ka mafoko ke balekgotla ba ba eletsang tolamo le thulaganyo go dira gore a ba bifele. Fa ba ithaopa go bipa botlhaswa

jwa puso ya gagwe ka go itirela dithulaganyo, o tseela
gore ba mo tlola a eme:-

Ga ba tlise dingongorego tsa bone go nna, ba
a ikatlholela

(ts.11).

Nnete ke gore ba leka go mo rerisa, mme ka ba mo tlhaga-
faditse gale, o belaela maitlhommo a bona. O bitsa Photo
mareetsagotlhe, mme o bifela ditherisano tsa gagwe ka
go re:

Fano o tla go mpolelela tsa nnete

Tse di dirwang ke batsuolodi, o a di ntóbela

(ts.21)

Go tlalediwa ke puso go mo raela go leseletsa fela le
go ipatllela kgomotso mo ditsaleng tse di mo lebatsang
mathata le maikarabelo

Fa re na le wena

Ke gone go itisa ka go go tlhofofaletsa tiro ya
kakanyo

Gore o se boife makete a a go tshwanetseng

a bogosi (ts.34).

Ga se fela go mo lebatsa ditshwanelo ; ba mo rotloetsa
go gagapala. Ke ka ntlha ya ditsala tse di jang bokopa
jwa gagwe ntsoma gore a simolole go nna bosilo ka go
ithaya a re "o fedisa botubi mono motseng" (ts.31). Motse

ka o tlhoka molao, o fetoga naga ya dipolaano le boithatelo.
O ja nala motse o dubegile, mme batho ba sala ba bolaana.
Le fa pele ga gagwe ga ba tshabe go tllhabana.

Kwa tshimologong o kgotleletswe ka a tsaletswe bogosi
le fa a sa bo nonofela. Fa ba bona a etegela, batho ba
bona gore thulaganyo ya setso e tla digela morafe, mme
ba ipotsa potso ya botlhokwa:

A mme fa bo tsaletswe segole kgotsa sefofu

Re tseane fela ....? (ts.5)

Ke potso e e akisang thulaganyo ya go tlhoma moeteledipele.
Fa a swabisa balatedi ba ba neng ba mo file sebaka le
ditsholofelo, tshomarelo ya tolamo le seriti sa bogosi
e pateletsega go tlabatlabelwa ka thulaganyo e e bosula
ya botsuolodi le borukhutlhi.

Batsuolodi ba Metswi ga ba lwele bogosi, ba leka go busetsa
yona tolamo. Le fa go tlhagelela boMoatswi ka "A Seemo
a bolawe, go tla busa motlogoloake, Seate!" (ts.15),
ga se mo go ka tweng tsuololo ke ntwaga ya go ikgapela
bogosi. Ka fa ntlheng e nngwe Seate wa teng ga a itshupe
bonatla. O sa ntse a tla

.... dirwa senatla sa mogale

O botšwa sešwa, a betliwa a lawa ka botlhale

(ts.30)

E re a se mojaboswa ka tsalo, a bo gape a se na seabe mo maitekong a go lolamisa puso. Go kaya gore go tlhobogilwe Seemo, mme go itlhobogelwa mo go Seate. Fa Mosweu a tla go re "Bogolo nka busiwa ke Letebele," go supa gore maikutlo a tatlhego mo morafeng a dira gore o itlhobogele mo moeteledipeleng mongwe le mongwe osele.

Jaaka batsuolodi ka bontsi, boPhoto ba phakelela lefoko la go bolaya mo ntweng ya go lolamisa puso. Ba leka go bontsha Seemo mabaka gone, e bile ba ipitsa baboloki ba "botsala le kagiso", e seng barotloetsi ba maikgaoganyo a a itumedisang boLebutle (ts.23). Fela ga ba akanye botoka e le go tlosa Seemo mo bogosing ntle le go mmolaya. Ga go ba boifise gore polao ya kgosi e ka tlisa se se diragetseng ka Mosila le Lerothodi, ga nna fela jalo ka Photo le Seate. Mafoko a toro ya ga Moatswi a soso-banya tsholofelo ya bona mabapi le polao ya ga Seemo:-

...fa a neng a eme gone, go ne ga mela setlhare

Se se maungo a mantle, a a botshe! (ts.32).

Ba tlhomamisa gore Ga-Mmanaana o tla bolokese ga Seemo a sule (ts.60).

Fa re boela kwa torong ya ga Moatswi re fitlhela e tshwana le ya ga Daniele wa Beibele ka ga Kgosi Jeroboame. Toro ya Beibele le ya Setswana e e dirisiwang ke Modise, e ka tlhalosega e le tshenolo ya semodimo, kgotsa tsela

e e sa tlhamalalang ya go senola maikutlo a a iphitlhileng a molori, mmogo le go gwetlha dikakanyo tsa bareetsi ba yona mabapi le seemo sa botshelo sa tsielego ka motlha wa fa e loriwa. Ga go tlhomamisege gore a Moatswi o tota a e lorile kgotsa o tlhamela papiso. Se se teng go tshwana ga yona le ya Beibele go re raela go tshwantshanya megopolo ya Batswana le Baiseraele ka ga puso e e bokoa. Le fa Jeroboame a ne a tlhakantse le boganka, o tshwana le Seemo ka go tlhoka tlhaloganyo, gonne ditlhogo tsa bona ke tsa mmopa. Bogosi ke boeteledipele jwa semodimo, mme bokopa le bosilo jwa bona, bo itshekolola boeteledipele joo. Ga se bolele jwa kgosi fela; bo ama morafe ka go o dira mafafara jaaka mmele wa motlhaba. Ga o tshwaragane mme diphefo le dipula, e bong mathata le manganga, di a o phatlalatsa. Bogosi jwa ga Seemo le jona bo dira gore morafe o nne "makgetlo ka mekgetho" jaaka mmoki wa ga Photo a bolelela (ts.30). O fetoga ditlhakanatlhogo jaaka Moatswi a tlhalosa:-

Batho ba ga Mmanaana ba tletsetletse le mebila;

Bangwe ba rwele difatlhogo tse di botlha!

Bangwe ba potlakile e kete ba kgweelela mesepele.

Bangwe ba goga dinao, e kete ba letile moetapele!

Ke setshwantsho se se tlhobaetsang sa batho go twe ba na le kgosi, mme se re gopotsa sa toro ya ga Lerothodi ya dinku tse phelefu ya tsona e neng "e kgarakgatshega le dipatlelo" (Maragana, ts.31).

(c) Magagana : Fa motho a solofetse bogosi

Mo go Magagana ga go na botsuolodi. Ke ntwaga reng ga makolwane a a solofetseng bogosi ka mabaka a a thulanang le ka mafega a a ba sirang go letela thulaganyo ya setso. Bogolobogolo mafega a sekolwane ke ona a Modise a a gatelelang, e seng thata marara a ditso tsa ga Molaodi le Moilantwa. Molaodi ke letsenelela le rraalo a nyaletswang gobo a nnile legatlapa le le se nang "pelo" ya boeteledi-pele. Moilantwa ke letlaleanya. Mabaka a teng a a emang mongwe le mongwe wa bona nokeng mabapi le go tsaya bogosi. Badimo, mamputswana, le bontsi jwa morafe, ba ka fa letlhakoreng la ga Molaodi, le fa ena le rraagwe ba kaiwa ba nnyetse didiba tsa bogosi. Selepe se Mohurutshe a se fetisetsang mo go Molaodi ka taelo ya badimo, se mo supa a gaisa Lerothodi rraagwe ka seemo sa bogosi. Fa e le Moilantwa ena, setso se mo kaya a se kgakala le bogosi le fa e le letlaleanya. Mmaagwe o tswetswe ke bogadi, ka jalo ke mmakgosi. Seno se raya gore Moilantwa ke morwa Letsholo ka nyalo, mme ke mojaboswa fa Letsholo a tlhoka-fala. Ditso di supa gore Molaodi o fositse fa a re bogosi bo tseetswe rraagwe, Lerothodi. Lerothodi o bo lomeleditse Mojabeng, mme ka tshwanelo, ke morwa Mojabeng a ka bo bakang le Moilantwa, e seng Molaodi. Le Mohurutshe ga a arabe Molaodi ka tlhamalalo fa a mmotsa gore a o lebanwe ke bogosi: A re "poo ga e ronwe ke lonaka lwa yona", mme ga a re bogosi ke "lonaka" lwa ga Molaodi. Molaodi

ka mafega a go batla kemonokeng, e seng go tlhotlhomisa nnete, o ithaya a re ga twe o lebanwe ke bogosi. Seno se supa fa ena le Moilantwa ba sa fetafetane go le kalo ka mabaka. Ke ka moo ba tshabelelang thata kwa mafegeng.

Modise o dirisa le morero wa lerato ka manontlhotlho go gaisa mo go Maragana; a o logaganya le bogosi go senola boatla le bomatla jwa mafega a sekolwane. Maele a a tlhagelelang mabapi le lerato, a ntse a ama le maitsholo a makolwane mabapi le bogosi. Goitse o raya Manketso, selwelwa sa lerato la makolwane, a re:

Lekolwane le le ipagololelang mogodu ke

seatlafatsi (ts.33)

Go ipagololela mogodu ke go nna mafega go ipha se o ka letelang go se fiwa ka thulaganyo; go ipha go supa gore o a itshoga, o na le mokgwa o o ka itsang gore o se fiwe. Molaodi le Moilantwa ga ba nte bagolo ba motse ba athola gore mong wa bogosi ke mang; ke boatla. Ga ba lemoge gore Manketso ga a na lerato la nnete mo go ope wa bona; ke bomatla. Ena o ipatlela yo o tla gapang bogosi (ts.43). Mekgwa e ba ipetlelang tsela ya bogosi le ya go nyala Manketso ka yona ga e supe bonatla, botlhale le maikarabelo a boeteledipele. Seno se tlhalosa go welwa ke katlholo ga bona boobabedi kwa pheletsong ya terema: ga ba na ditlhokego tsa boeteledipele, le fa mabaka a ne a ka ba emanokeng. Mohurutshe fa a laya Molaodi o ama dingwe tsa

ditlhokego tseo: go ikanya botlhale, go dira thato ya badimo, go itlhokisa boroko, le gore "motshwara-phuka ya lenong ga se morua lenong" (ts.25). Ke dilo tse Lerothodi a tlišaetseng mo go tsona fa a ne a batla bogosi mme badimo ba bo mo tima jaaka ba mo timile selepe sa magagana. Fa boMolaodi ba ne ba tlišitse, ba ne ba tshwanetse go gaisa Lerothodi ka go supa matshwao a boeteledipele.

Sa ntlha, ba ne ba sa tshwanela go golaganya ntwaga ya bogosi le ya lerato. Boeteledipele jwa morafe ga se sejo kgotsa kgarebe e e ka lwelwang ka melamu ka mephato ya basimane kwa sekgweng. Bo na le beng mme ga bo suthelwe matlhaku jaaka seaka se go tweng Manketso. Go siana le lerato la diferwana o solofetse boeteledipele, ke go lebala fa "mmatla-kgwana a se na boroko" (ts.25). Sekao se sentle ke sa fa Molaodi a dirilwe ke go forwa ke Manketso boemong jwa go ithulaganyetsa ntwaga ya Matebele; o bolailwe ka gore o wetse ntwaga godimo, le ka gobo a e etse ka mafega a go tlela Manketso tlhogo ya ga Moilantwa, e seng ya Letebele. Ga a iketleeletse boeteledipele ka a ikantse selepe a re se tla mo etleetsa, ena a nnetse boroko. Ke gona go tshwara phuka ya lenong, o ithaya o re o ruile lenong ka sebele. Lerato le mo fosisa "thato ya badimo" e bile le mo tlhokisa "botlhale". Ontshetsa Manketso sephiri sa magagana kgatlhanong le taelo ya ga Mohurutshe. Ke go tlhoka maikarabelo. Moilantwa le ena o supa go tlhoka

maikarabelo ao ka go senya Manketso a bo a mo itatola. Gape go na le go ikatametsa rraagwe ka go mo oka fa a lwala, o batlana le dipheko tsa go gapa bogosi mo go Sefudi, a tlhakantse le go lwantsha maiteko a ga Molaodi a go mo tseela Manketso. Makolwane ka bobedi ga a bontshe a batla go nyala Manketso go supa maitlhommo a senna; ga a batlele bogosi go supa maikarabelo a boeteledipele. Mongwe le mongwe o phegeletse go gapa se se ratwang ke yo mongwe.

Sa bobedi mekgaphe ya bona e e gakadiwang ke lerato e koafatsa mephato kgatlhanong le tlhaselo ya baba. Ka ntata ya kilano ya bona, mephato ga e tlhasele e le seoposengwe. Ga go a lebelelwa gore baba ba fengwe; go lwelwa gore mongwe wa balaodi ba mephato ya Bakwena a bolawe (Molaodi). Go etelediwa Majatsie pele gore e re ntw e fela "Topo sa ga Molaodi se be se setse dipoeng le tsa Matebele!" (ts.52). Molaodi le ena ga a bone kotsi ya go eteletswa pele. O ipelelela gore fa phenyo e ka tla ka boeteledipele jwa gagwe o tla fiwa bogosi "ka tlotlo e e tlotlometseng" (ts.53). Moilantwa le fa a itse leano la baenamokeng ba gagwe le le mo thusang go efosa Molaodi, o tlhokomologa ditaelo tsa ntw:-

O mafega, ka a batla phenyo:

Motho fa a solofetse bogosi, ga a batle go

etelelwa pele:

(ts.56).

Mephato ya bona le yona ga e thusane Matebele. Fa Mabiri a tlhaselwa "Majatsie a boa ka sa morago"(ts.56). Majatsie le ona a lela ka go re Bakwena ke ba ba re lebeletse re bolawa ke Matebele! (ts.58). Tlhaselo ya baba e palelwa ke go ba ruanya, mme ga go sepe go feta foo se se neng se ka kgona. Mafega a bona a bolaile morafe (e seng fela "go bolaya" ga papiso). Ditsamorafe di gapilwe; batlhabani ba bolailwe; baeteledipele ba bolailwe; morwa Molaodi o sule a sa le mo mpeng ya ga Manketso; Manketso le ena o sule. Tsotlhe tse di tla ka ntlha ya go atlafala ga makolwane ka go ipagololela mogodu.

Potso ya ga Sau e e latelang e batla go elwa tlhoko mabapi le dipheretlhego tsa Magagana le pheletso ya tsona:-

A phutsego ya ga Lerothodi e boile le morwawe?

(ts.28).

Jaaka mo go Maragana, seriti sa kgosi e e bolailweng se ama batshedi. Ga ba kgone go se itlhokomolosa. Seriti sa ga Lerothodi se itshupa pele ka go boa ga ga Molaodi go tla go baka bogosi, le fa tota Lerothodi e ne e se kgosi. Se ipoeletsa ka sepoko se se tlhakatlhakanyetsang Letsholo marara a go tlhoma mojaboswa. Bogolosegolo se tlhagelela ka selepe sa magagana se se fiwang Molaodi: Selepe ke sekano sa bogosi, sekgele sa bonatla, keteletso le taelo ya badimo. Se ganeditse Lerothodi ka a nnile bokoa, a nna pelompe ka go bolaya mogoloe. Se supa seabe

sa badimo mo tlhomong ya moeteledipele wa morafe. Yo o se abelwang o pateletsega go gaisa ba ba se timilweng. Molaodi le Mohurutshe ga ba kgone go se rera ba sa umake Lerothodi. Kumako ya ga Lerothodi e re busetsa kwa pheretlhogong ya Maragana e e bakilweng ke go rarabolola mathata a boeteledipele ka ntwala le polao. Pheletso ya ga Lerothodi e supile fa tharabololo eo e sa fedise pheretlhego. Mo go Magagana Molaodi le Moilantwa ba boeletsa phoso eo ya ga Lerothodi. Ena Molaodi o supa bokoa jo bo swabisang badimo ka go tlola taolo ya selepe. Go rialo se fetoga serai se se mo atlholang, ga e tlhole e le pheko e e mo femelang. Se senola botho jwa gagwe jo bo ronang moeteledipele le mofemedi wa morafe. Ka sona badimo ba a rema; ba ntsha katlholo; e bong go swa ga makolwane ka bobedi. Ka ba nnile dikao le dikai tsa mafega, ba swa le metlhala ya bona (Go feta ga morwa Moilantwa, (ts.20), Manketso le namane ya ga Molaodi), gore selabe se se ka senyang bogosi se nyelediwe. Phutsego ya ga Lerothodi e boa gape ka gore loso lwa makolwane a, ga e nne tharabololo, e nna peo e ntšhwa ya dipheretlhego. Go tlile go sala go ngangisanwa ka kgosi e ntšhwa. Fa boMolaodi ba ka bo ba sa dirisa ntwajaaka Mosila le Lerothodi, mongwe wa bona o ka bo a phologile mme morafe wa nna le yo a ka tlhlongwang kgosi.

KGAOLO 4

MERERO YA LERATO LE TUMEDI

4.1 Morero wa lerato

4.1.1 Raditladi : Dintshontsho tsa Lorato

Setlhogo sa terama e se kaya go swa ga batho ka ntlha ya lerato. Go ntse jalo kwa bofelong, baanelwabagolo ba bararo le motla-leletsi ba a swa. Se se ngongorisang ke fa terama e bulwa ke mafoko a a solofetsang go nna motheo wa dintsho tse, mme a felela mo sebakabakeng. Sakoma, yo le leina la gagwe e keteng ke tswanafatso ya "Sangoma", ke mofaladi mo Ga-Mmangwato, mme o rata kgarebe ya Mongwato. Thatano eno e diragala mo lefatsheng la Bangwato le le phuthileng ditšhaba tse di farologaneng, mme beng ba lefatshe ba ka rata thata go itlhaola mo bafalaleding ba motse. Go itlhaola go gatelelwa thata ka fa nyalong, e e simololang ka thatano. Ga go rone fa Raditladi a ka bo a kwadile ka ga morero wa lerato le le kgorelediwang ke tlhaolele. Botshelo jwa Ga-Mmangwato bo ne bo tla bo bo fetlhile morero oo, e bile bo o dira botlhokwa go fa maele a go rarabolola bothata jwa tlhaolele. Go dirisa thatano go ne go tla supa bosula jwa tlhaolele, gonne sengwe le sengwe se se kgoreletsang kgolagano e e boitshepo ya lerato, se bosula.

Tlhaolele mo go Dintshontsho e tswa fela fa e boifisa Sakoma go ferea Mmamotia, kgotsa e nyonyobisa Mmamotia go dumela Sakoma. Mo go Tema 1-3 go dipuo tse di sekasekang morero wa tlhaolele ka moo o amang go ratana le go nyalana ga ga Sakoma le Mmamotia. Rrekgosi le Mmadiphefo ba bolela gore Bangwato

ba ka bifela Sakoma mo go maswe fa a ka ferea Mmamotia:

O se le bale, o mofaladi, molekane (ts.6)

A bone Bangwato ba se mo sege le bete

Le Mmamotia a se mo kgwele mathe ganong (ts.9)

Mmamotia le ena o simolola ka go re "Mhaladi ga a na le go twe o na le lerato", a tswelile ka go tshoga gore a ka bolaelwa go ratana le mofaladi. Dipuo tsotlhe tse, di ne di tshwanetse go tiisa morero fa di kopana le mafoko a a babatsang thatano ya Mongwato le mofaladi. Sakoma a re "lorato ga lo na mmala" (ts.12), mme Rrekgosi o mo tlatša ka go re lerato le tlisa go tshedisana ga ditšhaba. Tota le Mmamotia moragonyana o supa fa a dumetse Sakoma

..... go senya tlhaolele,

Go supa fa mhaladi a tshwana le Mongwato,

Fa ka ntata ya tseo merafe e e ka kopana

Ya bofagana jaaka ngata ya dikgong (ts.27).

Maitlhommo a ga Mmamotia a setse a reketlisiwa ke gobo a sa dumela Sakoma ka lerato: o mo go kgonagatseng kakanyo e e rileng fela, e bile re ka re o jelwe ke Sakoma ka loleme. Go ne go se kitla go thusa sepe go fedisa tlhaolele go se na lerato mo kgolaganong ya bona. Mmamotia o bolela fa a ila Sakoma, a bo a re "Go thusang fa lerato lo seyo?" (ts.19). Bagolo ba gagwe ga ba mo iletse thatano ka ntlha ya tlhaolele; ba ganana le boaka fela. Ka jalo tlhaolele ga se yona bothata mo leratong la Dintshontsho, e bile ga se yona e dirang gore

ba swele lerato.

Ditshele tsa lerato ke tsona di nang le seabe mo sebopegong sa morero wa terama e, bogolojang ka e feletsa ka dintsho. Elemente ya botlhokwa mo ditsheleng tsa lerato ke lefufa, le le tsalwang ke gore seratwa ga se oke motho a le mongwe fela, kgotsa ke gore seratwa le sona se a bo se na le ga sona go se go ithatelang. Mmamotia o dumetse Sakoma ka Sakoma e le setswerere sa puo le pina, tsona dilo tse di ka dirang gore a ratwe ke makgarebe a mangwe ntle le Mmamotia. Mmamotia le ena o montle mo a ka gogelang makau a mangwe ntle le Sakoma. Ka moo thatano ya bobedi jo bo nang le dineo tse di eletsegang ga e ka ke ya tlhoka ntwana. Fa botho bo ne bo letla motho go ratana le bontsi jo bo mmatlang, lefufa la go lwela go somarela moratwa a le mongwe, le "mowa wa kgakalo" o o bakang gore morati a bolae mosenyeletsi, di ka bo di sa gotele. Setso se Sakoma le Mmamotia ba leng mo go sona se ganana le boaka jaaka re bona ka rangwanaa Mmamotia; se tsaya phereo e tshwana le tsholofetso ya nyalo, e seng motlhakapholole.

Lefufa ke lona le fenyang thatano ya bona, e e ntseng e reketla ka fa go Mmamotia. Poitshego ya lona e bokete gonne le tsena fa Sakoma a ipega ka nyalo, mme le tlisiwa ke gore go motho yo o kgatlhanong le go nyalana ga bona, e bong Ponalo. Ponalo ga a fitlhe kilo ya gagwe mo gare ga batho ba ba akgolang boSakoma, gonne a tshoga gore go tsaya Sakoma mo go Mmamotia go sa batle tikatiko. Tsibogo ya ga Mmamotia le yona

e supa fa Ponalo a le montle, mme a le matshosetsimagolo mo tsaanong ya gagwe le Sakoma. Tsibogo ya ga Sakoma fa Mmamotia a mo lemosa medilolo ya ga Ponalo, e tiisetse Mmamotia gore go nnile le kgolagano ya lerato gareng ga gagwe le Ponalo. Mmuaesi wa gagwe mo tshimologong ya Kgaoalo II o bontsha fa Ponalo a kgonne go ba lotlhanya. Boemong jwa gore a lwantshe Ponalo, o tlhakanya le go itshomola mo go Sakoma. O a mo iphitlhelela, e bile o a mo ila:

Ponalo! Sakoma! maina a ga ke a rate (ts.24).

Lefufa ga le ba fe sebaka sa go sekaseka le go rarabolola bothata ka thitibalo. Le ba tlatse mafega. Mo go yona Kgaoalo II, Tema I, Sakoma o lemoga bosenyeletsi jwa ga Ponalo mo thatanong e a e gakeletseng le Mmamotia. O mo itlhotlhora ka go mmolaya. Mmamotia o mo utlwile a tlhasetse Ponalo mo mokgorong o ena Mmamotia a neng a sia mo go ona. Seno e ka nna motlhala o o bošwalo wa gore tota mmolai ke Sakoma:-

Go tsogile letlhatlhara mo teng ga ntlo,

Baratani ba tshwaraganetse lentlontlo

Ba bua puo ya bona e kete ba omana (ts.24).

Seno ga se fetse mathata, se a a thaolola. Polao ya ga Ponalo e pateletsega go amanngwa le Sakoma le Mmamotia, mme bona ba pateletsega go tshaba. Go tshaba ga ga Mmamotia go mo kopanya le Kalafi, yo o etegetsang bosenyeletsi ka tsela e e sa tlhamalalang. Ke "Kalafi" ya botlhoko jwa ga Mmamotia jwa go duwa ke Sakoma diatleng le jwa kilo ya ga Ponalo; e bile gape o

pholosa Mmamotia mo go Sakoma le letsholo le le mmatlelang polao ya ga Ponalo. Bonolo jwa gagwe jo bo se yong mo go Sakoma, bo dira gore Mmamotia a ikgomoletse mo go ena, le fa a ipata ka go re:

Khudu e nnyela morwadi (ts.72).

Ka tsela e, Kalafi o senola mfama wa boratani wa go tshabela mathata a thatano ka kwa ntle ga thatano, go ikgomoletsa mo morating yo o kwa thoko. Go oketsa mathata gonne motshabi e nna selwelwa sa barati ba babedi. Ke jaaka re bona Sakoma a ikanela Kalafi:-

Fa ke bona Kalafi re tla tlabana

.....

Re tlabanela Mmamotia, o mo ntseetse, (ts.44).

Kwa ntle ga fa a re konkonyeditse ka tlhaolele, Raditladi o kgonne go senola mfama wa lerato o o thaololang se batho ba ba setseng lerato morago ba se tshabang e leng botlhoko. Botlhe ba ba tsenyang botlhoko mo leratong, ba dirwa ke lerato. Botlhokwa jwa lerato mo go bona bo ba jwadisa peo ya botlhoko, e leng kilo ya basenyeletsi. Ponalo o rata Sakoma mme o ila Mmamotia; Sakoma o rata Mmamotia mme o ila Ponalo. Mmamotia o idisiwa Sakoma ke kilo ya ga Ponalo, mme o e phekola ka go rata Kalafi. Kamano ya gagwe le Kalafi ga e somarele botshelo jwa lerato gonne ba ikidisa ka Sakoma. Motheo wa tsona tsotlhe ke lerato, mme fa di kopane di nyeletsa lerato ka go tlhokofatsa barati botlhe. Matsapa a a tsewang go supa lerato, e nna dikgato tse di isang kwa botlhokong. Fa Sakoma a re o supa boipelo

ka go bega thatano ya bona phatlalatsa, o kopanya Mmamotia le Ponalo. Fa Ponalo a latela Sakoma go tsaya lerato la gagwe mo go Mmamotia, o fetlha polao mo diatleng tsa ga Sakoma. Fa Mmamotia a ineelela Kalafi ka tsholofelo ya go katoga marara a ga Sakoma le Ponalo, o oketsa go bela ga bobolai mo go Sakoma. Fa Kalafi a tshabisa Mmamotia gore ba ye go ratanela kgakala le boSakoma, o ikgogela megogoduma, e bile o aga serala sa dipolaano.

4.1.2 Ntsime

(a) Pelo e ja serati

Serati ke terama e e morero o maphatamabedi le fa setlhogo se gatelela lephata le le lengwe. Morero mongwe o senola tshokamo ya setso sa sebatlelwa; mongwe ke o re o konkonye-ditsweng ke Dintshontsho, e bong wa bosula jwa tlhaolele le kgethololo e e kgoreletsang lerato. Tota kwa tharabololong ya terama re fitlhela go tlhokomologilwe lephata la sebatlelwa, go sekametswe ka fa tlhaoleleng. Phenyo ya ga Nombini ke ya go kgopholola dikakanyo tsa Bakhudung tsa go iletsa nyalano ya Motswana le Motswakwa, e seng thata go gana Dithole a ipatlela mosadi. Setlhoa ke tsheko e mo go yona go lelwang ka ntlha ya fa morwakgosi a ratana le morwadia Letebele. Gore o ipatletse ke bothatanyana jo bo sukunyediwang ke gore thatano ya gagwe le Nombini e tllile ka a sa nta morafe wa mmatlalela.

Ke morero o o ikaegileng ka maitshetlego a go agelana ga di-
tšhaba, go thulana ga ditso le metlha ya dikakanyo tse di
fapaaneng. Lephata la sebatlelwa ke lona le bontshang gore
setso sa Setswana sa segologolo se ne se kopana le dikakanyo
tsa segompiono tsa bolokologi jwa bašwa:

... metlha e fetogile;

Bana ba gompiono ga ba laege,

.....

Gore morafe o tshwanetse go batlela kgosi mosadi

Ke molao wa maloba lefatshe le sa ntse le laega

Gompiono pelo e ja serati. (ts.23-24).

Go raya gore Dithole ga se Motswana wa lekgorokgoro,
ke yo go simologileng tlhotlheetso ya Sekgoa le sekeresete
ka ena. Sekgoa le sekeresete, gonne go tlhagelela mafoko mangwe
a a neng a se yo mo Motswaneng pele ga makapi a mabedi a a
tsena mo Aferika: "Lesira le bolomo" (ts.34) le kaya nyalo
ya Sekgoa le sekeresete; lekwalo (ts.3) le raya thutego ya
Sekgoa; "teye" (ts.22) le mokgwaro (ts.77) ke didiriswa tse
di kayang botshelo jo bo ka kwano ga segologolo jwa Setswana
se kopane le Sekgoa. Tiriso ya "Modimo" boemong jwa "badimo"
e ka ne e le thelelelo ya moterama, kgotsa e le lefoko le
le kayang tumedi nngwe le nngwe; fela gore le dirisiwe ke
ngaka ya Setswana e e amanang thata le tumedi ya Setswana
ya badimo, go supa fa setso sa Setswana ka motlha wa terama
se ne se setse se tsenwe ke diphokelelo disele. "Modimo" le

"badimo" di dirisiwa mmogo, le fa gantsi "badimo" a dirisiwa ke dingangatlele tsa setso jaaka bokgosi Serame. Tota le dipuo tse di ngongoregelang kapei ya bojalwa, "bodilanyana jo bo apeiwang ke basadi ba segompieno", (ts.27), di re fa maitshetlego a bokapi jwa magareng, jwa go thulana ga ditso le merafe. Sa ntlha, re itse gore 'tlhaolele' le 'pelo e ja serati' ga se mathata a segologolo, ke a segompieno. Sa bobedi, re na le go itse dironamotlha (anachronisms) tse di ka neng di dirisitswe mo tsamaong ya morero le sedirego. Sa boraro, re lemoga nepagalo ya motlha o Ntsime a o kgethetseng morero wa Setswana se kopana le Sekgoa, wa merafe e kopana. Ntlha ya bofelo e dira morero botlhokwa mo loagong lwa ditšhaba tse di agelaneng mme di tsaya nyalelano e le matshosetsi mo setsong sa tsona. E bile e baya Serati mo maemong a terama ya mathata, e e senolang matlhakore a mabedi a lebaka lengwe le le tshwenyang tlihabologo ya seloago.

Go ratantsha morwakgosi le morwadia "nkašele" go botlhokwa go gaisa fa Dithole a ka bo a ipatletse kgarebe ya Mokhudung gonne go oketsa mabaka a Bakhudung a go ema Dithole pele, e bile go gotetsa ntwā e Dithole a e lebileng. Pharologano ya maemo a baratani ba babedi e tlhophologile mo go bonalang mo re gogegang thata go bona ka mo e tla atlhogang ka teng. Fa e ka bo e se ka motlha o bašwa ba itherololang go ipatlela ka ona, kopano ya ga Dithole le Nombini e ka bo e akabatsa, gonne bagolo ba ne ba ka se ka ba mmatlela "nkašele". Gongwe

ke lona lebaka le le dirileng Ntsime go sukunyetsa morero wa sebatlelwa.

Le fa ngongorego nngwe e le gore fa Mokhudung a nyala Letebele setso sa Bakhudung se tla nyelela, mabaka a a utlwalang ke a a gatelelang gore mosadi wa ga Dithole ke yo o tshwanelwang ke bohmagadi. Ke nnete gore Dithole o na le boikarabelo jwa go nyala mosadi yo o ka kgonang go mo thusa pusomorafe, yo o kgonang go tshedisa le morafe ka dingwao le melao ya ona:

Mohumagadi wa kgosi ke mmamorafe,

Mme ga a tshwanela go nna mapapenyana (ts.23)

.... Ke mmabatho, ke moruamorafe (ts.11)

Ke sona se Serame a bonang go le bogole gore Dithole a re o a ipatlela, gonne ena a tlile go ya le mogote wa go rata:

Wena o tsile go kgetha o buduletse

O sirilwe ke lerato selonyana

O sa bone bokowa jwa moratiwanyana (ts.10)

A re Dithole ga a itse botshelo go le kalo go ka lepa ditlho-kego tsa bohmagadi mo kgarebeng, ka a laolwa ke maikutlo:

Jaanong ke tshwanelo gore rona ba re sa

laolweng ke maikutlo,

Re go batlele motho tota, mosadi wa legae: (ts.10)

Kganetso ya ga Dithole ya gore "ke nna ke tlileng go tshela nae" e botlhofo fa re lebile ntlha ya gore botshelo jwa gagwe le mogatse bo ama le morafe. Fa a ne a setse a lepile Nombini,

o ne a ka bo a kgonne go nametsa batsadi ka go re Nombini
ga a tlhaele gope mo go se ba se batlang mo mohumagading.
Batsadi ba ne ba nepile fa ba re o sirwa ke bontle, gonne
o bonya go tlhalosa Nombini jaaka MmaNkileng:

Ke Letebele mme bosadi jwa gagwe

Bo tshwana fela le jwa barwadi ba lona;

Gongwe e bile a ka ba gaisa kgakalagkagala

Ka botho le ka maitseo a setho (ts.24)

Kgotsa jaaka Itireleng: "Le Setswana o se itse sentle",

E bile a ka tshwanela bohmagadi

O na le seriti sa motho e le Motswana (ts.70)

Ke bonya jwa tlhaloganyo ya ga Dithole bo tlotlomatsang dika-
kanyo tsa batsadi ba gagwe, mme kwa pele re lemoga fa di sa
tlotlomala go le kalo. Ga ba na lebaka la go nyatsa Nombini;
ba tshoga fela. Ba mo go somareleng setso, le fa go sa supe
gore a se bogolo go lerato, kgotsa a lerato le ka se nyeletsa.
Bogolo morafe ona o mo go reng ke Letebele. (Fa re etse tlhoko
mo diterameng tsa boRaditladi le Modise, Batswana ba ne ba
bogisega ka ntlha ya Matebele, mo e leng gore le fa ba ka
agelana ga ba tshedisane sentle go ka nyalelana). Bakhudung
ba tlhakantse kilo ya Botebele le go tshoga isago ya setso
fa ba ka nyalelana. Go supa fa kilo le lenyatso la Botebele
di le dikgolo go gaisa matshosetsi mo setsong, botlhe ba gana
Nombini ba ise ba tlhotlhomise botho jwa gagwe. Le fa Mmalefufa
a begelela banna ka ga thatano ya ga Dithole le Nombini, o
dira jalo a ise a tlhotlhomise nnete. Ke gona a reng:-

Mme legale re tshwanetse go tlhotlhomisa

Bonnete jwa kgang e ka botlalo (ts.29)

Seno se nyenyefatsa mabaka a ga Kgosi le mohumagadi.

Ntlha nngwe e e tsalang kgaruru ke lefufa le go ipatla mo basading le basetsana ba Bakhudung, mme ba ipata ka setso. Go a kgatlhisa go lemoga gore gantsi fa ba bua, "bonoga" le go inanatha di kaega fa gaufi, go supa fa mabaka a bona e se a nnete, e le a bopelompe. Keoagile a re Mmalefufa

..... o menogela jaaka noga

E longwa ke mala a bonoga (ts.27)

Lefufa le itoma mala ka mabaka a bokoa kgatlhanong le nnete, mme bosula jwa lona bo tshwana le jwa noga. Ke jaaka Nombini le ena fa a le mo matsapeng a go busetsa Dithole go twe "O eta a tshosiwa ke dinoga" (ts.76). Di dintsi go feta sera sengwe le sengwe mo letsholong la gagwe la dipheko. Di kaya gore dira tsa gagwe tsa lefufa di dintsi go feta dikgoroletsisi tsa setso. Basadi ba batla kgosi e nyala barwadiabona:-

Re ka se ka ra dumela gore Letebele

Le tseele barwadi ba rona bohumagadi (ts.25)

Basetsana le bona ba ipatla bongwetsi kwa kgosing:-

Kana Dithole .....

..... ke morwa kgosi ....

Ke mang ene yo o sa batleng go nna mosadi wa gagwe

A nama maoto a direlwa? (ts.17).

Fela jaaka re bone ka borukhutlhi momorerong wa bogosi go jelwa ga bogosi go tsosa lefufa, mme bafufegi ba ithamaka ka go ipata ka mabaka a a etsang setso kgotsa tshomarelo ya

tolamo. Ba dirisa maaka le maano, ba tlolela seingaparelo sengwe le sengwe go reka kemonokeng. Ba dirisa boitimokanyi Basadi ba reta barwadiabona, barwadi ba tlola matlere mo go se se ka ekang borraabona go thibela nyalano ya ga Dithole le Nombini. Bogolobogolo bojalwa bo dirisiwa go eka banna. Bo nna sekai le sebetsa sa baipatli le bafufegi. Pele ba ka tsosa kgang, ba fa banna bojalwa, kgotsa ba ba lemosa gore bo apeilwe ke barwadiabona; bo ba paka diatla tse di ba tshwamedisang bohmagadi. Ke se se dirwang ke MmaLefufa fa a na le Keoagile le Gaotingwe (ts.26 - 31). Go feta foo, ga ba tshabe go tsaya dikgato tse di bosula le tse di ka bakang ditshenyegelo, fa fela maitlhomo a bona a ka kgonega. MmaLefufa a re fa a ka bo a na le meratiso o ne a tla ratisa Dithole morwadie, e bile o tswelela ka go tlhotlheletsa Gaotingwe go mo thusa:

A re ka se ntshe kgomo ra batla meratiso? (ts.31).

Ka dikgoreletsi tsa lefufa le tlhaolele e le mathata a boammaaruri mo go tshedisaneng ga batho ka kakaretso, le mo nyalelanong bogolobogolo, babogedi ba Serati ba ne ba kakgatlhegela dikakanyo tse di bontshang tsela ya go a rarabolola mo tsamaong ya morero. Sa ntlha ke matsapa a a tsewang ke Dithole go lemosa bakgoreletsi bogole jwa bona; le fa a ka palelwa o ne a tla bo a re lemositse poitshego ya mekgwa e ya batho, ya go emalerato pele. Le gale re mmona a swela mo go reng morafe ga o na seabe mo isagong ya nyalo ya gagwe. O lela ka go re "tlho-

phololo e tla fela leng" (ts.15) le gore:

Ke phoso molekane go nyatsa motho yo mongwe

Jaaka lona bagaetsho lo sa itsemeletse go dira.

Lo baba ba kgolagano le kutlwano. (ts.3)

O supa maitsetsepelo fa a re:

Fa go nyala Letebele e le phoso nka tlogela bogosi

(ts.41)

Go tloga foo e kete Ntsime o batla go re raya a re bothata jwa ga Dithole ga bo ka ke jwa rarabololwa ka matsapa a setho, kgotsa ke Bakhudung. O tshabisa Dithole a bo a mo phamodisa ka phologolo. O a mo tshereanya. Ke nnete gore mo boammaa-ruring re na le dikao tsa batho ba ba ngalang motse/naga ka ntlha ya go iletswa lerato ke setso sa batho. Fela fa Dithole a tshabiswa jalo ntle le Nombini e kete tsamano ya maikaelelo a gagwe le tsamaiso ya morero wa ga Ntsime di a tshereana. Bobedi ba tshabela maikarabelo. Ga ba tsee matsapa a go kgopolola babelompe ba ba kgoreletsang lerato.

**NWU
LIBRARY**

Babogedi ga ba tlhoke go itse gore Badimo le Modimo ba kgona ditsielego tsotlhe tsa setho; kgotsa gore mathata a a bakwang ke bogole jwa mekgwa ya setho ga se gantsi a rarabololega ka matsapa a setho. Fa morero o senola mathata a mofuta o, go na le go dirisa nonamodi-wa-motlholo fa tharabololo ya setho e pala, o ka mpa wa bontsha poitshego ya bogolo jwa mekgwa ya setho ka go o feleletsa ka matlhotlhapelo. Ke nnete gore matlhotlhapelo a botshelo a bakwa ke fa motho a tsetswe le makoa a go ipakela mathata mme a sa fiwa maatla a go a

rarabolola otlhe. Bothata jwa tlhaolele ke sekao se sentle. Ga go motho ope yo o kwenneng go bo rarabolola a le esi. Dithole o sirwa ke lerato le bongwana jwa gore o a inyalela; bagolo ba sirwa ke botlhogoethata le mabaka a go somarela setso; morafe o sirwa ke kilo ya Matebele, lefufa le go ipatla. Motho yo o sa sirwang ke yo o seng Mokhudung kgotsa Motswana. Le Letebele tota le sirilwe: bagolo ba ga Nombini ba sirwa ke letshogo la bobotlana; Nombini o sirwa ke go rata Dithole. Tharabololo ga e yo mo bathong. Boemong jwa gore e latlhelelwe badimo, e ne e tshwanetse gore e swelele; botlhe ba ne ba tla lemoga ka matlhotlhapele gore tlhaolele le lefufa di bolaya motho.

Gongwe go tsena ga badimo ka Thaba ya Badimo ke go dimofatsa boleng jwa lerato; go supa gore le "obamela molao wa Modimo", e bile:

Ga le kgoreletswe ke maparego a a dirilweng ke motho

(ts.35)

Bakgoreletsi ba mafufa le tlhaolele ga ba ka ke ba le tsaya mo go ba ba le filweng ke badimo. Fa mophato wa kgosi o lekeletsa Thaba ya Badimo, o lekeletsa go kgoreletsa lerato, mme mafoko a ga Itumeleng a tlhalosa gore ga ba a tshwanela:

...mmu o re leng mo go ona

Ke mmu wa badimo..... (ts.65).

Yo o ka namelang thaba e, o tla bo a na le botho jo bo ratwang ke badimo. Ke ka Mogale a re:

Fa (Dithole) a ka tlhaga a tshotswe ke Nombini

Badimo ba tla bo ba rata gore ba nyalane. (ts.67).

Ka mophato o batla fela go busetsa morwakgosi e seng go dumelela lerato la Motswana le Motswakwa, o a retelelwa. Matwetwe ka e le motswantle yo o sa amegeng mo ditsheleng tse di sirang ditlhaloganyo tsa Bakhudung, ke ena fela a newang thata ke badimo go lolamisa lerato leo.

Seno ga se ree gore go dirisiwe dipheko. Go tshwanetse ga dirisiwa bopelokgale jwa go itebaganya le dikgoreletsisi. Dipheko di a re aketsa gonne re ithaya re re Nombini o supile bopelokgale fa a busetsa Dithole mo motseng. Go ralala dinoga, dinkwe, ditshwene le manong ke bopelokgale jo a neng a tshwanetse go bo supa ka go lwantsha dinoga (bafufegi), dinkwe (dikgosi) le ditshwene (ditlaela) tsa Bakhudung. O ka bo a bo supile ka go ganana le go kobiwa ga bagolo. Ena le Dithole ba ne ba tshwanetse go itshokela dingalo tsa go itewa le go kgojwa ka ntlha ya lerato le le tlolang melelwane ya tlhaolele. Bopelokgale jwa go itebaganya le batho bo ka bo bo dimofaditse maitlhommo a bona go feta tiriso ya dipheko. Go ne go tla supa tlhaloganyo le maatla a a leng mo mothong a go lwela tolamo. Ke jaaka re re fa maiteko ao a palega go ne go tla supa matlhotlhapelo a botshelo a gore motho a sitwe ke go fenya bosula.

Ntsime o tebetse phenyo ya lerato la tlhaolele kwa bofelong mme a sa lebe boammaaruri mo matlhong. Ga a nte baanelwa ba ntsha bojotlhe. O ba omosa fela mo molelong wa morero mme a ba beele kwa thoko. Ga ba sugane le ona gore ba butswa,

gonne o nta badimo ba ba direla tiro eo. E kete a re fa mathata
ao a re tlela, re a tlogelele badimo. Le kwa bofelong Bakhudung
ga ba fenngwe ke maiteko a baratani. Ba tlaediwa ke go sunngwa
ga badimo. BoLefufa ga ba ise ba kgopologe mo bopelompeng
jwa bona jwa go kgoreletsa nyalano ya ga Dithole le Nombini,
le ka nako ya fa Nombini a folositse Dithole kwa Thabeng ya
Badimo. Ba sa ntse ba mo kgwa mathe:

Ke raya gore selo se, se makgakga jang!

Ke raya gore ke feroga dibete fa ke se bona!

(ts.92)

Morero ka boona ga o a tlhabolola mekgwa le ditlhaloganyo
tsa batho. Ka bobona ga ba lemoge lebaka la gore Motswana
le Motswakwa ba nyalane, fa fela e se go boifa dipheko le
badimo. Dithole le Nombini le bona ga ba ka ke ba ikgatlha
ka go re ba fentse babelompe ka matsapa a lerato. Ba tsositse
kgang ya tlhaolele mme ga se bona ba e rarabolotseng. Maatla
a lerato la bona ga a a tia go ka re bontsha bosula jwa tlhao-
lele; ke maatla a meka le metlholo ya badimo a tswetseng batho
melomo.

4.2 Morero wa tumedi

4.2.1 Ntsime le tumedi

Go amega ga tumedi mo ditlhangweng ga go sutšwe fela ke tiriso ya diteng tsa Beibele ya sekeresete, gonne tumedi mo bathong ga e simolole le go felela ka Bokeresete. Ka moo fa re tsaya Ntsime jaaka moterama wa sedumedi ga se ka gobo fela bontsi jwa ditlhangwa tsa gagwe (poko, dikhutshwe le diterama) bo buelela sekeresete. Motlhami wa sedumedi ke yo o dirisang ditlhangwa tsa gagwe

to reveal ..... a vision of life

springing from his religious perspective

(BATSON, 1968 : 7).

E ka nna tumedi nngwe le nngwe, e e dirang gore motho a boife kgotsa a obamele maatla a e seng a setho a a ka laolang kgotsa a fetola botshelo jwa gagwe. Sekeresete se fitlhela Batswana ba dumela mo badimong, mme tumedi ya bona le yona e farologanya molemo le bosula. Jaaka mo Bokereseteng go na le Saatane, mo Batswaneng go na le boloi, jo bo emelang maatla a bosula. Re bone mo go Serati gore Ntsime o kwala ka motlha wa thulano ya ditumedi tse pedi tse, e leng Sekeresete le Badimo. Le gale mo mererong ya gagwe ga a thulanye Bokeresete le Badimo; o ganetsa boloi ka Bokeresete. Baanelwa ba ba thulanang le Bokeresete ke baloi le babelompe ba mefuta e e farologaneng, mme ba amanngwa le bosula jwa lefufa, ditoi le dipolao. Bokeresete ba amanngwa le bonolo, thapelo le bopelontle. Mo

go dirisiwang dipheko teng go tlisa molemo (jaaka tsa ga Matwe-twe), di tsewa e le didiriswa tsa Modimo (e seng badimo) wa Sekeresete. Fa Nombini a sena go bona dipheko mo go Serati, a re:

Modimo ruri o nthusitse ke fa ke ya goroga

Ka tumelo ke ne ka tsamaya,

Ka tumelo ke fentse mathata a thaba (ts.78).

Dipheko di boa gape di dirisiwa ke baloi go tlhokofatsa mme gantsi di tlhalosiwa e le dipheko tse dintsho.

Ditumedi ka bobedi di na le seabe se sentsi mo mererong ya ditlhangwa tsa ga Ntsime ka bontsi. Ga a ke a tlhoka go bua ka Bokeresete, boloi le badimo. Le fa morero e le wa lerato (Pelo e ntsho, Pelo e ja serati), go na le fa nngwe ya ditumedi kgotsa tsona tsoopedi e amegang teng. Bokeresete bo tsaya sekgele mo go Kobo, Pelo le Ke batla go itse rre; boloi bo seolwa mo go Se se jeleng rre, le Pelo; mo go Serati ke badimo. Ntlha ya badimo ga e senolwe ka tlhomamo, mme go bonala lebaka e le ka ba emela molemo mo Batswaneng. Re ne re ka tseela gore ba tshwanetse go senolwa ba sa amanngwa le Modimo ka ba sa amogelege mo Sekereseteng. Fela Ntsime ga a kgone go ba tlhaola. Mo go Serati ga go bonale gore a ke Badimo kgotsa Modimo ba ba rarabololang bothata. Mo go Kobo Refeletswe o kaiwa e le Mokeresete wa ntlha le thwadi ya bokeresete, fela re utlwa a re "Badimo ba ribegile difatlhego" a be a re "Modimo o re lebetse" (ts.1). Tlhakatlhakano e, ga se ya ka bomo. E supa ketsaetsego le go sa tlhomamang ga maemo

a tumedi mo Batswaneng ba ga Ntsime le ena ka boena. E baka pelaelo ya gore a Ntsime le baanelwa ba ka kgona go senola tumedi ka tsela e e kgwedisang, ntle le gore a buelele nngwe kgotsa a seole nngwe ka kgobeletlo.

Se se botlhokwa ke gore mo go ena motho ga a ikgone, o laolwa ke tumedi nngwe mo botshelong. Motho ga a thata a le esi go kgonana le marara a botshelo; tota mathata a gagwe a kgonwa ke tlamedi nngwe ya bositamotho, ya semodimo, ya meka le metlholo ya boloi le dipoko le ditoro, ya badimo. Thulaganyo ya tlholego e e ka netetshwang ka tlhaloganyo ya setho, mmogo le botlhale le matsapa a setho ga di na seabe mo dikgotlhanyeng le ditsielego tsa diterama tsa gagwe. Ga a nyatse fela motho, o nyatsa le ditumedi dingwe tse e seng Bokeresete. O naya Modimo wa Bokeresete dithata tsotlhe, mme batho o a ba bifisa kgotsa o a ba tshereanya (dikao e ntse e le Dithole mo go Serati le Bolokang wa Kobo). O ikaega ka meka le metlholo go emelela kgotsa go seola tumedi. Ga a iphe sebaka kgotsa gona go naya baanelwa le bareetsi go sekaseka matlhakore a ditumedi tse di farologaneng ka tlhaloganyo ya setho. O dirisa bogoma jwa thero le kotlhao go fetola ditlhaloganyo tse di sa tsamaelaneng le tumedi e a e emelelang. Bolokang o otlhaega ka bosenyi le kgolegelo; o newa dithata tsa bodingwana go sokolola jaaka tsa go fodisa ka lefoko. Ka tlhamalalo re ka re ga go tumedi e Ntsime a e emelelang go gaisa Bokeresete.

Go le gantsi o iphitlha ka jona go tshabela maatlametlo a go tlhama le go tsamaisa sedirego se se amogelesegang sa boterama, se se tshwantshang dikgato tsa setho tsa go rarabolola kgotlhang. Re kaile mo go Serati gore o palelwa ke go tlogela baanelwa le bareetsi ka ditlhaloganyo tse di sugegileng mabapi le tlhao-lele, gonne a dirisa meka le metlholo.

Charles Glicksberg le Beatrice Batson ba kgalema mekgwa mengwe e e ka tlhofofatsang tshenolo ya tumedi mo mererong ya ditlhanguwa. Meka le metlholo, bogoma jwa thero, pheteletso ya maatla a bodumedi mo mothong le go emelela mfama mongwe wa tumedi ka kgobelelo, ga di kgwedise mo setlhangweng. Le fa mokwadi a ka re fora ka go re di sokolotse baanelwa, ga a ka ke a tlhomamisa gore di atlegile mo bathong ba nnete. Ga di fe motho maatla a go lebagana le boammaaruri jwa lefatshe gonne ke didia-barwaledi: "a flight from life, a denial of reality", Glicksberg a rialo. Go di dirisa o re bareetsi ba tla di kgotsafalela ka mo botshelong ba tlotla le go boifa tumedi (Bokeresete) ke go lebala gore ga ba amogele dilo ba sa di kanoka. Ga ba fekeediwe fela ka propaganda le bogoma jwa thero. Ba kgotsofalela motlhami yo o supang

.... vividness and depth of perception
presenting honestly and artistically
the conflicts, dilemmas and
experiences of life (BATSON, op.cit.)

Mo go bona

Direct statement...cannot take the place of the integrated series of actions and awareness, the objective correlatives, which produce a moving aesthetic effect (GLICKSBERG, 1960: 134).

Ka moo motlhami wa sedumedi ga a tlhofofalediwe maikarabelo ke maemo a tumedi ya gagwe mo lefatsheng la nnete. Tiriso le tshenolo ya tumedi mo ditlhangweng tsa gagwe e kopana le bareetsi ba ba sekasekang kgwediso le kgonagalo, ba ba sa feng motlhami sebaka sa go iphitlha ka Modimo go tshabela maikarabelo a botsweretshi.

4.2.2 Pelo e ntsho

Go botlhofo go dirisa Kobo boemong jwa Pelo mo tshekatshekong ya morero wa tumedi mo go Ntsime; le gale go dirisa Kobo, fela jaaka go dirisa Ke batla go itse rre, go re naya fela phatlha ya go supa tlotlomatso e Ntsime a e kgobelelang Bokeresete. Mo go Pelo ga se gore o fa tshenolo e e kgwedising ka ga Bokeresete, fela ga a dirise boreri le bogoma jwa thero go feta selekanyo jaaka no diterameng tse pedi tse re di kaileng. Ntlha nngwe e e ka amegang kgalantlheng ke gore Pelo e dirisa morero wa lerato go lekana le mo go Serati. Re tla sekamela ka fa tumeding ka re setse re fetile ka lerato. Mafoko a mmuaesi

o o bulang sedirego o kaya fa bothata e ya go nna jwa lerato, fela bokete jwa kgaratlho ya baanelwa bo letse mo ntweng ya baloi le Bakeresete. Nthite, e leng thwadi ya baloi, o kgatlhantsha mathata a ga morwae Keikepetse a lerato ka kakanyo ya go dirisa boloi le tsholofelo ya go tla ruta Tsholofelo boloi. Kilano ya gagwe le bana ba ga mogatse, e bong Kgomotso le Morule e mela mo go reng ba gana a ba ruta boloi, e bile ke Bakeresete. Bona ba amanya Nthite le lefifi le dinoga; ena o ba bitsa batho "ba tshereantswe ke kereke le baruti". Mafoko a bona a magolo ke:

Thapelo ke thebe ya mokeresete

Banaka lo ikanye Modimo...

Lo ikanye lefoko la Modimo, lobone lwa

mokeresete (ts.8).

Nthite le lekoko la gagwe ka fa ntlheng e nngwe ba gaketse ka go re ba tla dirisa dipheko go golafatsa batho ditlhaloganyo le go ba bolaya.

Lerato mo terameng ga se lona kgankgolo; ke sediriswa sa kang ya go thulana ga ditumedi. Le dira gore Keikepetse le Tsholofelo ba amege mo maitlhamong a boloi. Thatano ya bona mo go Nthite ke tshono ya go thiba phatlha ya bana ba a ka ba rutang boloi go ikokeletsa lekoko, phatlha e e butsweng ke go ganana ga ga Kgomotso le Morule. Morati Keikepetse ena o dirisetswa gore go ateloswe maatla a boloi ka go tsenya meratiso mo leratong. Go ganwa ke Tsholofelo ke fela go sukunyetsa kotlhao e Ntsime

a batlang go supa fa e lebane lekoko la boloi. Tsholofelo ga a mo gane ka lebaka la ga Nthite gonne a re

Boloi jwa kwa gabo ga ke bo itse (ts.33).

O mo ganisiwa ke ditshikaro tse a di bitsang "morongwa, tsebenlha yo o tlhaga." Ditlhagiso tsa batsadi le ditsala di tlile a setse bifetse Keikepetse. Go feta foo, kapelepele o setse a kopanngwa le morati yo mongwe yo o sa weleng mo boloing e leng Molefi morwakgosi. Le fa kwa morago Keikepetse a batla meratiso, ga se matsapa a lerato; ke ditiragalo tse di isang kwa tshenolong ya boloi. Jaaka go tlhalosa Lesego, tiriso ya meratiso e golafatsa moratiwa ka go mo tshereanya pelo, mme go itshwanela fela le go mmolaya (ts.52).

Tshenolo ya boloi ke yona kgankgolo, mme bo senolwa ka kgobelelo. Baanelwa botlhe ba ba bo emelang ba tshwantshiwa e le babelompe, e bile ba le kgatlhanong le tumedi e Ntsime a e bulelang ya bokeresete. Ditiro tsa jona ke tsa go lomeletsa basiami, ga se tsa go ipopa ka bojona. Baloi ga ba dirise malepa a bona go itshedisa, mme ba a dirisa go senya botshelo. Le fa Nthite a batla go thusa morwae go nyala Tsholofelo, maikaelelomagolo ga a mo thusong; a mo goreng a gapele Tsholofelo mo boloing mme ka jalo a fokotse basiami mo motseng. Ga a tshabe go re boloi bo amana le

.... Pelo e ntsho ....

... bopeloethata, botlhogoethata le letlhoo. ts.3)

Le fa a bo bitsa "bōswa" jwa "segarona", ga re kgone go duma-

lana nae gone setso sa Setswana ga se sa bopelompe jo a bo tlhalosang fa godimo. Kopano ya boloi e rera fela dipolao le go senya matshelo a batho:

Re tshwanetse go ba tlosa mabela

Fa a sa tsene ka lebitla le lentsho

O tshwanetse go fefeana mmele (ts.14).

Boloi ga bo senolwe ka go lwantshiwa go go ka bo fang tšhono ya go iphemela. Go a kgonega gore Ntsime a bo thulanye le Sekeresete se se emelwang ke Kgomotso le Morule, a boe a bo thulanye le tumedi ya setso Badimo, e le yona e ka nnang le baemedi mo Majwanatsiri. Sa ntlha, lekoko la Bokeresete ke la bana fela. Sa bobedi, go batho ba e seng baloi, mme e se Bakeresete. Ke bona ba ba ka bong ba thusa boKgomotso, fela ga ba a tlhomama. Sa bona ke go lela fela ka boloi. Ke morago fela ba tshwantshiwang ka dikai tsa sekeresete e tswe mo botshelong e ne e le Batswana ba dipheko. Neo fa a sena go swa o bua le Keikepetse ka mafoko a sebeibele. O bua ka Legodimo le Moatlhodi yo mogolo; o bua ka gotlhatswiwa dibe mo nokeng ya madi; o bua ka dihele:

Koo go nnang. Satane yo montsho.

Mo logageng loo go molelo o o bogale

Teng koo ba kwamisiwa ka bosakhutleng (ts.122)

E kete loso lwa gagwe ke lwa Mokeresete kgotsa lwa ngwana wa Bakeresete. Se se gakgamatsang ke fa rraagwe, Gabankitse, a palela baloi ka methao, e seng thapelo jaaka boMorule. Le morago

ga polao ya ga Neo, o ikana go dirisa dipheko go bolaya mmolai wa ga morwadie. Ga a bue ka gore morwadie o ile legodimong, mme o mmalela le badimo. O laela setopo ka go re:

Koo badimong lo tshegetse tsheko ya polao (ts.86).

Kgosi Gabonthone le ena e kete o dirisiwa go otlhaya Keikepetse, e seng go fedisa bosula. Ena le lekgotla ba dumela gore Letsipa ga a a lebanwa ke kotlhao, e tswe a rotloeditse polao, e bile a sa fitlhe gore a ka dirisa pelo ya motho go dira meratiso. Fa tsheko e ka bo e le ya boloi re ne re tla mo dumela fa a golola Letsipa ka e se moloi. Fela e tsetswe ke polao ya ga Neo. Keikepetse ke mmolai ga se moloi. Letsipa ke moloi le morotloetsi wa polao.

BooraGabankitse le Gabonthone ba tlhokisitse boloi lekokokganetso le le tiileng. Seno se etegetswa ke fa lekoko la bana ba Bakeresete le lona le sa newe maiteko a go lwantsha boloi ka mafolofolo. BoMorule ga ba a nonofa go kgopolola Nthite. Ga ba na maatla a go emelana le ditlhaselo tsa boloi. Ba falosiwa ke ditoro tsa batho ba tumedi ya badimo, jaaka Kgomotso:-

Ke lorile toro e e boifisang.

Ke lora mme a mpontsha phologolo e

e boitshegang (ts.23)

Ke ka nako ya fa a le gaufi le go tlhaselwa ke tshwene ya baloi. Ba nna gape le lesego la go utlwa boNthite ba ba rera, jaaka fa ba ne ba batla go bolaya Kgomotso:

Ke utlwile Nthite a go rera le morwae.

Ba batla go go bolaya ka diatla (ts.76).

Go bogolenyana gore boNthite ba rere polao mo ba kgonang go utlwiwa ke bareriwa teng. Ntsime o tsaya seno e le sekao sa tlamelo ya Modimo mo Bakereseteng. Ba tshela ka go tlamelwa le go femelwa ka dikgagamatso. Ga ba supe maitlhommo le matsapa ape a go lwantsha bosula le boloi. Ga ba supe fa ba ka gapela baloi le bapelompe kwa bokereseteng ka maiteko a bona. Ke tshwantsho e e nyenyefatsang sebopego sa Mokeresete. Ba dirwa diso le masiela a phemelo ya Modimo wa dikgagamatso fela. Ga ba kgakala thata le go tshereana ga ga Dithole. Fa re batla se se ka sokololang boNthite, re se fitlhela mo kotlhaong. Gore Nthite a latlhe boloi, ke fa a fosiwa ke katlholo ya loso, a longwa molomo, a be a sotlwa ke sepoko sa ga Keikepetse.

Ka Bokeresete le tumedi ya badimo di sa letlwa go lwantsha boloi, go ntiwa boloi bo iphetša ka bojona. Ke teng fa lerato la ga Keikepetse le supang seabe se segolo teng. Seabe sa ntlha ke go supa fa baloi ba sa tlotle boitshepo jwa lerato mme ba le rotloetsa go fitlhelela maikaelelo a a bosula. Sa bobedi ke go supa fa go leka go siamisa dilo ka malepa a boloi e le go ikganetsa. Meratiso ya go ratisa Tsholofelo Keikepetse e ka atlega fela fa e ka golafatsa Tsholofelo tlhaloganyo le maikutlo. Thatano ya bona ba ga e ne e nna le bontle bope gonne ke ya moloi a ratana le setlotlwane. Go tloga foo, lerato la ga Keikepetse le ba kopanya le Letsipa, yo o ba betlelang tsela ya kotlhao. Ga re a tshwanela go forwa ke mafoko a lekgotla

a go re Letsipa ga se moloi. Fa a ka bo a sa tsamaisane le boloi, boNthite ba ka bo ba sa kopa thuso ya meratiso mo go ena. E bile Nthite o mmolela fa a itse meratiso go gaisa Mere-mentsi. Mafoko a lekgotla ke seipato sa ga Ntsime sa go lebogela Letsipa go mo thusa go tsamaisa morero wa tshenolo ya boloi.

Tirisano ya ga Nthite, Letsipa le Keikepetse e senola maithamako a boloi. Ditaelo tsa ga Letsipa ga di supe maikaelelo a go thusa, jaaka le ena a tlhalosa morago mo diipatong tsa gagwe tsa go ipusolosetsa. O batla pelo ya motho yo o ratiwang ke Keikepetse, mme o setse a athola gore motho yoo ke Nthite. A re ke leano la gore ba tlhoboge go batla meratiso gonne e pateletsa Keikepetse go bolaya mmaagwe. Se se gakgamatsang ke gore o itlhophela mokgwa o o masisi wa go itsa baloi mekgwa e e maswe: o ba roma polao. Polao mo go ena e botlhofo go gaisa go gana nnang. O ka bo a itsitse gore Keikepetse o tlile go bolaya mongwe gone, e seng mmaagwe, gonne a batla meratiso. O iphile tetla ya go bolaya, le go otlhaya baloi. O eteletsa tuelo pele e tswe a re o ne a sa batle go thusa. Le fa Keikepetse a tlisa pelo, ga a tshoge, o a e ipeela. Ga a itlhaganelele go ba tshwarisa, o dira jalo fela ka go ipusolosetsa manokonoko a titeo ya ga Keikepetse.

Keikepetse ga a tsibogele taelo ya ga Letsipa ka botlhale. Fa a tota a dumela mo go reng meratiso ga e batle metswako ya tsietso, o ne a ka lemoga gore go batla pelo ke go baka botlhoko

jo bo gaisang go ganwa ke Tsholofelo. Motho yo amo ratang ga se mmaagwe (fela), gonne lerato le a lelang ka lona bogolobogolo ke la ga Tsholofelo. Ka a ka se bolae Tsholofelo yo a mmatlelang meratiso, ke gona a ka retologelang kwa go mmaagwe. Tsielego ke gore go bolaya mmaagwe go phimola boitumelo jwa go kgona Tsholofelo. Go lekeletsa Kgomotso yo a mo tlhoileng ke tharabololo e e fosagetseng gonne meratiso e a e batlang e tiile, e tla retela.

Go itlhophela Neo go supa bomatla le maithamako a a feteletseng a boloi bo tshwantshwang ka ona. Ga a ise a supe gore o rata Neo: o ipateletsa kakanyo eo gonne Neo a le montle, e bile a mo kgatlha:

Pelo ya motho a le montle e tla siamela dipheko

Gonne e tla bo e le motho ke mo rata

Ka gonne a le montle a nkgatlha (ts.80).

Ke go ikaketsa o ntse o itebeletse, mme o itsemeletsa go itemoga le go ikgogela morago. Go isa kwa mafokong a ga Nthite ka ga mesepelo ya boloi, mafoko a a ka bong a ikgalemelela boloi ka ona:

Re rwala masigo ka tlhogo o ka re

Re direla sengwe se se bonalang (ts.6).

Bomatla jo bongwe ke fa Keikepetse a sa latlhaganye kakanyo ya meratiso ka a kgatlhwa ke Neo. Fa a batla go ratiwa, o tshwanetse go lebala Tsholofelo le go bolaya. O kgaoseditse. Neo mafoko

a a supang gore ena a ka rata Keikepetse:-

Ba go ganela eng mogolole?

Gonne ke bona o le leka... (ts.81).

O fosisitswe sebaka sa go lemoga bomatla jwa letsholo la meratiso le go itse fa lerato le sa tlisiwe ke boloi.

Le fa baloi ba bangwe le bona ba sule go supa kotsi ya boloi, seabe sa bona mo tshenolong ya jona se botlhofo. Ga ba na mabaka a go bo dirisa a a ka tsewang tsia jaaka a ga Keikepetse. Ba bopelompe jo bo se nang tlhaloganyo. Nthite le ena ga a fe boloi seriti sepe, e bile le tshokologo ya gagwe ga e a nna bokete. O gobetse, o swetswe ke ngwana, mme tseo ga di kae gore o lwetse boloi ntwā e e bokete. Di tllile ntwā e simolola e bile e ela go fela. Pele ga tsheko o ne a ntse a ikgateletse ka bana. Jaaka re boletse, ga a fe le bokeresete seriti sa go fenya boloi.

Gongwe fa Ntsime a ka bo a sa lelefatsa ditlontloko tsa mekgaphe ya baloi pele ga tsheko, a simolotse morero morago ga polao ya ga Neo, o ka bo a o tsweditse gore maphata a mangwe a ditumedi a itshupe. Boloi, badimo le bokeresete di ne di tla aga mmogo morero o o marara o o bontshang mefama e e farologaneng ya tumedi mo bathong. Go ne go tla ngoka go bona boraro jwa tsona di lwela pelo ya motho. Ka go baya Bakeresete mo phemelong ya dikakabatso le go ba bofa matsogo; ka go ba lebaganya le baloi ba batona mme bona e le bana; ka go ba tima kemonokeng ya ba e seng baloi; ka go rialo o gabelela go kgoba boloi le

go fa bokeresete phenyo e bo sa e fufulelang.

4.3 Meono : Matlhotlhapelo, Manonapelo le Meloterama

4.3.1 Matlhwai

Mo dikarolwaneng tse di fetileng re sekasekile dikakanyo tse di akgelwang ka ditiragalo le baanelwa ba diterama tsa rona ka merero e e farologaneng. Go a tlhokega go sekaseka gape le maikutlo a di a tsosolosang mabapi le merero e, mme re dira jalo ka go tlhatlhoba meono ya tsona ka bokhutshwane le ka kakaretso.

Kelelelo ya matlhotlhapelo, manonapelo le meloterama jaaka re e tlhalositse mo go 2.2.1, ga e a ipala ka bousapelo mo diterameng tsa rona. Le fa mo papetleng (2.3.2) re fapologantse diterama tsa Setswana ka meono, ga re a ikgotsofatsa gore di wela sentle mo mofuteng o o rileng. Moono o ipala sentle fa moterema a senola morero ka baanelwa le ditiragalo tsa boammaaruri, a sa tsee maikutlo a baanelwa le babogedi botlhofo, e bile a sa dirise baanelwa le ditiragalo go pateletsa thero ya dikakanyo tsa gagwe. Mo matlhotlhapelong ga a a tshwanela go kakoba botlhoko, kgotsa go fitlha botlhoko jwa botshelo. Mo manonapelong ga a a tshwanela go nna le ditlhong tsa go thabuetša baanelwa mo ditiragalong tse di supang monate wa botshelo. Mo go tsona ka bobedi ga a a tshwanela go fatlhwa ke megagaru ya go tlhama kotlhao ya bosula le phenyo ya molemo,

ka maitlhomō a go sunya babogedi molaetsa. Megagaru ya go bega molaetsa ka ga molemo le bosula e tima terama tšhono ya go tsosolosa maikutlo mo babogeding gonne e ba bofelela mo go akanyeng fela. Ke jona bokoa jo bo tlhofofatsang meono ya merero ya diterama tsa boRaditladi le tsa Setswana ka kakaretso. Ga go kgathalesege gore a moterama o tshwenngwa ke go tlhama terama ya moonō o o rileng kgotsa nnyaa; fa terama e na le morero e tlamega go ama maikutlo a batho, gonne e bua ka botshelo jwa batho ba ba nang le dikakanyo le maikutlo mmogo. Le babogedi ga ba ye terameng go sela dikakanyo fela; ba kgatlhega fa ba amega.

4.3.2 Raditladi, Modise le Ntsime

Mo go Metswi le Motswasele dithwadi di a bolawa kwa pheletsong. Seemo le Motswasele ba bolawa ke batsuolodi e bong Photo le Moruakgomo, e le tsela ya go alafa makoa a dipuso tsa bona. Dintsho tsa dithwadi tse ga di kgone go re tlhomola pelo le fa go le jalo. Motswasele fa a le gaufi le go fenngwa, o leka go itlhomola pelo ka go sekaseka botlhoko jwa loso le bomadimabe jwa go tlogela botshelo le bogosi. E kete ke motho a siamolo-letswe, kgotsa a kile a di bona. Fela fa re sekaseka botshelo le botho jwa gagwe pele ga foo, re fitlhela bo se na seriti se se ka re gwetlhang go mo utlwela botlhoko fa a fenngwa. Lebaka ke gore Raditladi o mo tshwantshitse bokoa.

Bokgopo le bosilo jwa gagwe bo feteleditswe mme ga bo a tswakwa ka tlhase epe ya botho jo bo babatshegang. Ga a na maitlhomo ape a a re pateletsang go mo ema nokeng. O a bolaya, o a thukhutha, o a patika. Ka fa letlhakoreng le lengwe balwantshi ba gagwe ba tshwantshiwa ka kgobelelo: ba dipelontle, ba botlhale, ke bagale. Mo hisetoring e e tsetseng terama e, go ne go kgonega go dira Motswasele thwadi ya matlhotlhapelo. Go bolelwa fa a ne a sa siama, mme ntlha nngwe ke gore o ne a etegediwa ke Moruakgomo. Moruakgomo re lemogile fa a na le botswapelonyana jo bo fitlhegileng mo bogosing. Hisetori ya re seno se ne sa dira gore a rotloetse Motswasele go dira bosilo; maikaelelo e le gore morago a tle a ilwe ke morafe. Teng foo Moruakgomo o ne a tla itlhatswa a be a tlhotlheletsa menolo ya ga Motswasele, gore morafe o tlhome ena Moruakgomo (SCHAPER, 1940:43).

Maikaelelo a go senola bogosi jwa bogagapa ka Motswasele a dirile gore Raditladi a tlhokomologe Motswasele le Moruakgomo wa hisetori. Seno ga se phoso mo botlhaming, fa fela maitlhamelo mo terameng a atlega go fetlha maikutlo a boammaaruri, kgotsa maitlhamelo a gaisa nnete ya hisetori mo tshwantshong ya morero. Maitlhamelo a ga Raditladi a dira Motswasele kemedi ya bosula, mme go tloga kwa tshimologong re mo eleletsa kotlhao. Moruakgomo ke kemedi ya molemo, mme ga re gakgamatswe ke phenyo ya gagwe. Motswasele ga a patelediwe ke lebaka lepe la botlhokwa go dira diphoso. Go ka bo go le jalo re ne re tla ipaya mo maemong a gagwe ka le rona re a tle re pateletsege go dira diphoso.

Go swa ga gagwe go ne go tla re tshosa, ka a tla bo a bolailwe ke bokoa jo le rona re nang najo. Re ne re tla ithuta botlhoko jwa botshelo, jwa gore re swe ka ntlha ya bokoa jo re sa kgoneng go bo efoga. Re ne re tla tshwenyega le ena mo tsamaong ya morero, re rapela gore a fenye bokoa jo bo mo pateletsang diphoso tse di ka mmolayang. Motswasele ena ga a tsee matsapa a go lwantsha bokoa joo. Ga a a pitlaganngwa ke botshelo, gonne balwantshi ba gagwe ba mo thusa go tokafatsa mekgwa ya gagwe; ga ba mo kgaramoletse kwa diphosong. Ke ena a itshotlang ka go nna segagapa ka bomo.

Bokoa jono bo bonala le mo go Seemo. Modise o mo dirile kemedi ya boeleele le botlhaswa. Fale le fale o supa fa a tshwenngwa ke batsuolodi, mme ga a tshwantshe go atlafa ga bona ka kgatelelo. O ba ganeledisetsa kwa tshiamong. Fa Seemo a ne a ka ipata ka go re o mošwa, o na le maitlhomō a mašwa a a gaisang a sego-logolo a batsuolodi, fa a ne a ka supa gore matona a mo pateletsang go atlafa mo pusong, fa a ne a ka bontsha gore maitlhomō a gagwe a mantle a ka atlega fa a itsalanya le bašwa; fa a ne a ka paka gore o na le lebaka la go latlhaganya maikarabelo ka ntlha ya go digelwa dingalo ke bopelompe jwa morafe; foo o ne a ka ngoka maikutlo a matlhomola mo go rona. Ditiro tsa gagwe tsotlhe ke tsa boeleele le go tlhoka maikarabelo. Ke ka Modise a gabeletse go mo dira Jeroboame wa Beibele jaaka toro ya ga Moatswi e supa.

Dipolaano tse dingwe mo go Metswi le Motswasele le tsona di tsitsibanya mmele fela mme ga di re tsenye letshogo le matlho-tlhapelo. Ga di supe fa botshelo bo le mo kotsing gonne ke tsa botlaela. Tshobotsi e e feteleditsweng ya ga Seemo le Motswasele e dira gore re se ka ra di gakgamalela. E dira gore re digalale gonne ga se ya boammaaruri. Bapatiki mo botshelong ba na le go supa botho le seriti mo re ka ba tlhomogelang pelo fa re ka ipha sebaka.

Diphenyo tsa ga Moruakgomo le Photo ga di fetole diterama tse go nna manonapelo. Ga di re tlatse boipelo, e bile ga di pake monate wa botshelo. Sa ntlha, di etilwe pele ke dintsho tse re di kaileng. Sa bobedi ga di tlise thuno e e tlišwang ke khomedi. Di supa kotlhao ya bobelompe le go fenywa ga molemo o Raditladi le Modise ba o emelelang. Le fa mo go Raditladi fale le fale go tlhagelela ditshegiso tsa ga Molotlhanyi le tsa magatlapa fa a lebagane le loso, ga di a lekana go fekeetsa dipolao tsa ga Mma-Moilwa, Maleke le Motswasele. Manonapelo ga a otlhae basenyi ka botlhoko; a ba ruanya le basiami gore ba itshokelane. Photo le Moruakgomo ga ba tshege kwa bofelong, ba kgwa mowa wa go bolaya bopatiki fela. Ba rata go re raya ba re bosula bo fedile, re wele makgwafo. Ga ba re bontshe monate wa botshelo ka go sotla diphosonyana tsa setho tse di bo sulafatsang.

Mo go Maragana motho o ne a ka tlhomogela Lerothodi pelo fa

a bolawa ke sesinyi, fela ena Lerothodi ga a a fiwa seriti se se gaisang sa ga Mosila. Loso lwa gagwe ga lo tshose, lo re tlatse ngongorego le kakabalo. Maitlhommo a gagwe le ona ga re a eme nokeng bokalo. O batla se e seng sa gagwe. Bogosi jo a bo lwelang ke jwa ga Mojabeng le morwae. Ke ena a buletseng Mosila phatlha ya go rukhutlha ka a mo rotloeditse go bolaya mong wa jona. Ga a na bonatla jo bo ka dirang gore a lelelwe fa a sule. Setswana se mo ganetsa go nna thwadi ya matlhotlhapelo fa se re: "Moipolai ga a lelelwe". Bokoa jwa go romeletsa le go kakoba mopatiki wa gagwe di supa gore loso lwa gagwe ke lwa sekopa se se sa tlogeleng phatlha mo botshelong e e ka hutsafatsang batho. E bile fa e ka bo e le la bomadimabe go ne go tla utlwala. Jaanong Modise o nta a bolawa ka nxanxa. Gongwe fa a ka bo a feleditse ka go ba bolaya boobabedi, re ne re tla lemoga matlhotlhapelo a a baketsweng morafe. Go ne go tla supa gore polao ya ga Mojabeng go fokotsa mathata a morafe, e okeleditse morafe matlhomola ka e dirilwe ka bopelompe.

Magagana o batlile a siamisa bokoa jo jwa Maragana. Ka pheletso ya ga Molaodi, Moilantwa le Manketso re bona matlhotlhapelo a megagaru le mafega a go lwela maemo. Bagogagogani ba swa botlhe, go supa gore Modise ga a pateletse yo mongwe go fenya jaaka a dirile ka Mosila wa Maragana. Kwa ntle ga sedirego se se tletseng dipono tse di se nang mosola, terama eno e na le dielemente kgotsa dibopedi tsa matlhotlhapelo. Loso lwa ga Letsholo lo bakela morafe tsielego ya gore mojaboswa ke

mang. Makolwane a bontlhopheng a lekalekana ka mabaka a go ronwa le go tshwanelwa ke bogosi. Tsielego ya go tlhopha, mo botshelong, e tsamaelana le diphoso tse di ka bakang matlhotlhapelo a kgweelediwa pele ke fa dithwadi di na le makoa a setho. Molaodi le Moilantwa ke makolwane a a iseng a butswa, mme tshoganyetso ya loso lwa kgosi e ba tlhokisa sebaka sa go rarabolola bothata le morafe ka boiketlo. Mo godimo ga moo ba sa ntse ba tshwenngwa ke go batla lerato. Ka bomadimabe ba gogelwa ke kgarebe e le nngwe. Go ne go se ka tsela e nngwe gonne Manketso o ipatla mo mojabosweng, mme ke sona se dirang gore a pataganye Molaodi le Moilantwa. O gotetsa mafega a bona gonne ba batla bogosi gore ba mo gape. Go mo lwela ga bona go ba lotlhanya le go feta mo ba pateletsegang go bolaana. Go ba dirisa diphoso le go feta. Molaodi o pateletsega go ntsha sephiri sa magagana ka a batla Manketso. Go rialo o fularelwa ke phemelo ya badimo. E re babogedi ba ne ba goga le ena go le pele, ba simolola go mo tenegela. Ka fa ntlheng e nngwe ga ba kgone go ya le Moilantwa, ka a supile bopelompe jwa go itatola ngwana le go omana le rraagwe a ntse a le serepa. Se segolo ke gore morafe o tlhoka kgosi; kgosi re rata e nna mang. Re tshosiwa ke gore gongwe go tla fenya Molaodi a ntse a re tenne, kgotsa Moilantwa a ntse a le bosilo. Makoa a makolwane a, ga a a fetelediwa gonne le mo go rona a teng. Lerato le mafega a go rata maemo di na le go re faposa thulaganyo.

Botlhoko jo bogolo bo gatelelwa ke mokgwa le sebopego sa dintsho tsa bona. Ba bolawa ke dira tsa morafe, Matebele. Ka e le bona baeteledipele ba botlhabani ba morafe, seno se raya gore loso lwa bona lo koafatsa phemelo ya morafe. Ka ntlha ya gore ke baeteledipele ba ba sa utlwaneng, ga ba a kgona go femela morafe ba le seoposengwe. Kilano e dira gore yo mongwe a eleletse yo mongwe loso. Mafega le botlhaswa jwa bona di baka gore pheletso ya bona e tlhoke bothijo. Go na le gore bakgoseng ba dire dithulaganyo tsa go fenya Matebele, ba loga digonogono tsa go bolaisa Molaodi ka Matebele. Molaodi le ena ka go ipatla, ga a lemoge serai. Boemong jwa gore le ena a itlhamaganye, o diiwa ke Manketso gore a be a tle go bileliwa ntwana. Moilantwa le ena o tlhokomologa ditaello tsa ntwana tsa gore e etelelwe ke Molaodi pele. Ga a rate go fa Molaodi tlotlo eo. Seno se tlhakanya balatedi ba bona tlhogo, mme ka jalo se tlhofofaletsa Matebele tiro ya go fenya Bakwena. Molaodi ena o swa e le sekao sa kotsi ya mafega le botlhaswa. Maaka a ga Manketso a mo tsenya mowa wa go tlhaga a bolaile Moilantwa. O wela ntwana godimo ka dimpa di tuka molelo. Selepe ga se tlhole se na le maatla a go mo sireletsa gonne o senotse sephiri. Ena ga a lemoge gore o se kalotse maatla, le gore badimo ba mo fularetse. Ka moo ena le Moilantwa ga go ka mo ba ka phologang ka teng. Botlhoko bo fetelela kwa morafeng ka tsela tse pedi. Makolwane a sule a se na bana ba morafe o ka ikgomotsang ka bona. Morwa Moilantwa o swetse boseeng. Morwa Molaodi o sule a

ise a belegwe. Botlhe e ne e le bana ba mpa ya ga Manketso, mme loso lwa bona lo ka tsewa e le petso ya badimo: mmaabona ke seaka, e bile le borraabona ke diatlafatsi tse di bole-tsweng ke mmaago Manketso. Sa bobedi, go swa ga bona go raya gore kgotlhang ya boeteledipele le tsielego ya go tlhopha mojaboswa ga e a fela; ke gona fa o tla simolola sešwa. Go swelela ga boMolaodi ga go a feela mathata otlhe, gonne re tshogetse gore ba ba tla salang ba baka bogosi le bona ba ka atlafala ka go dirisa mafega le ntwā. Seno se a tshosa e bile se dira gore re tlhomoge le morafe pelo gonne o ka boelwa ke mahutsana gape. .

Mo go Dintshontsho le teng baanelwabagolo ba swa ka boraro mme ga ba tlhomole pelo go le kalo. Mabaka a a ba pateletsang diphoso tse di bakang loso ga a bokete. Tsela ya loso lwa bona le yona ke ya maitirelo, e tshwana le ya Maragana. Sakoma o bolailwe ke Kalafi yo o neng a setse a neela mowa. Le fa go ka twe e swa e ragaraga, kgotsa ga twe Sakoma o ne a itebala ka go tseela gore Kalafi o sule, ga go kgwedise gore maatla a serepa a ka tlhaba senatla ka lerumo sa be sa swa. Mmamotia le ena ga a na lebaka la go ipolaya. O ka bo a itshokile, a tshabela kwa mophatong wa Bangwato. Fa Kalafi e ka bo e se moanelwa wa tlaleletso yo o tlileng morago, re ne re tla re o bolailwe ke bopelotlhomogi. O thusa Mmamotia mme o a mo rata ka a le montle, mme ka fa o ipiletsa mabifi a ga Sakoma. Jaanong ga se moanelwamogolo

yo o theileng morero. Mmamotia le Sakoma bona ga re kgotsofadiwe ke se se bakileng mathata a bona. Ba tlhobogane fela go sa re sepe. Ba ne ba ise ba lwantshe bosenyeletsi jwa ga Ponalo, e bile tlhaolele e ba neng ba e tshogile ga e a bonala. Ka jalo Dintshontsho ke meloterama o o dirisang dintsho ka mabaka a a bokoa. Fa go ka bo go ntilwe baanelwa ba lwa le mathata a a masisi jaaka lefufa le tlhaolele, ba ka bo ba supile seriti le maitlhommo a lerato. Foo dintsho tsa bona di ne di tla re tlhomola pelo.

Pelo e ntsho o na le moanelwa yo o ka bong a betlilwe go nna thwadi ya matlhotlhapelo, fela Ntsime o mo tlhokomologile. Keikepetse o rata go nyala Tsholofelo, mme o boi. Bomadimabe jwa gagwe ke gore bathusi ba gagwe ba mo rotloetsa go dirisa boloi; e bile ka mmaagwe e le moloi, maitlhommo a gagwe a mantle a nyatsega mo go ba ba mo itseng. Boloi jwa ga mmaagwe bo a mo lomeletsa. Fa ena a rata go dira Tsholofelo moratiwa, mmaagwe o batla go mo ruta boloi le go mo tshereanya. Kgato nngwe le nngwe e a e tsayang go tlosa se se mo kgoreletsang go ratana le Tsholofelo, e mmulela tsela e ntšhwa ya matlhotlhapelo. Phisego ya lerato le maswabi a go ganwa di mo fekeetsa gore a batle meratiso, mme letsholo la meratiso ke lona kgato ya bofelo e e mo wetsang mo kotsing. O sirega go ka lemoga kotsi ya taelo ya ga Letsipa e e mo dirang mmolai. Lerato le le bonwang ka polao le kotsi go gaisa botlhoko jwa go ganwa, mme ga a lemoge. O feletsa a atlho-

letswe loso le fa molato o thaolotswe ke lerato le dikgakololo tsa ga mmaagwe. Fa o mmapisa le Nthite le Letsipa, o lemoga maikaelelo a gagwe e le a a tlotlegang. Nthite o pelompe, Letsipa ke leferefere, Keikepetse ke morati. Fa morero o ka be o theilwe mo maiphitlhelong a gagwe ka botlalo, e bile lefoko la bofelo le lebagantswe se se mo diragaletseng, Pelo e ka bo e le terama ya matlhotlhapelo a morati yo o tsaletsweng mo lapeng la tumedi e e bosula.

Dikoma le meepelwane e e kwa bofelong jwa Sekgoma ga se ya boipelo jwa manonapelo. Ga go na thuano le poelano ya batho ba ba neng ba tlhobogane. Mophato wa ga Motsomi o a ineela, o fentswe, e bile o swetswe ke baeteledipele. Sekgoma o ruana le bona ka ba mo ikobela. Pelenyana ga foo o ne a setse a ba tsholeletsa dibetsa. Motheo wa tlhobogano ya gagwe ke o o masisi wa botsuolodi, mme tharabololo ya gagwe e nnile ntwala le polao. Manonapelo re rile ga a reke boipelo ka polao. Diteng tsa manonapelo ga se tsa tšhakgalo, ke tsa tshotlo le tshegiso. Baanelwa ba senolana makoa ka maikaelelo a go ruana; ga ba a fedise ka go utlwisana botlhoko. Ke jaaka re bona Mohumagadi a sa kgone go ipela ka botlalo fa mogatse a fentse; o kopantse le go lelela Phetlhu le Bathoeng.

Mo go Serati le têng pheletso ke ya boipelo jwa lenyalo, fela ga e supe thuano. Bagolo ba ga Dithole le morafe wa

Bakhudung ba fentswe ke maatla a badimo. Ga ba a gamolwa botlhogoethata le botlaela ke maiteko a baratani. Mo godimo ga moo boLefufa bona ga ba ise ba fetoge gotlhelele, le fa go se na se ba ka se dirang. Lenyalo la baratani le lona le dirisiwa jaaka kotlhao ya dingangatlalela tsa setso. Ke ka lebaka leo le tlogelang kilo mo dipelong tsa boLefufa. Fa re lebelela puo ya baanelwa, re fitlhela e le kgakala thata le metlae, ditshotlo le ditlaopo tsa sekhomedi. Ga e bonolo. Tota le fa Dithole a bua ka lerato, o umaka merubisi le baloi, ka ditlhwane le ditau. Basadi le basetsana ba a tlhapatsa, ba a omana, ba losetsa ntwana. Ke puo e e sa farologaneng thata le ya Pelo e ntsho. Seno se raya gore bothata jwa Serati ga bo dumelele maikutlo le maitsholo a baanelwa ba khomedi. Le fa go se na dintsho, ga go ditiragalo tse di supang motho a le mo tetlologong. Tsotlhe di supa fa e ne e tshwanetse go nna terama ya matlhotlhapelo. Boemong jwa seo, ke meloterama o mo go ona baanelwa ba thusi-wang ke moterama le meka ya badimo go tšhomoga mo tlalelong ya matlhotlhapelo. Moterama jaaka Dithole, o tshabetse maikarabelo a go senola matlhotlhapelo a tlhaolele ka go siela kwa Thabeng ya Badimo. O itshereantse, a ikidibatsa jaaka legatlapa le tshaba go emelana le thupa.

SEDIREGO LE KGOTLHANG

5.1 Matlhwai

Mareo a mabedi a setlhogo sa kgaolo e, re a tlhalositse mo go Kgaolo 2, mme fano re tlhalosa go se kae ka mo re tla a dirisang ka teng go sekaseka boleng le thulaganyo ya ditiragalo tsa diterama jaaka re di kgethile. Lefoko "sedirego" re le tsaya jaaka "poloto" mo tera-meng, e bong tlhatlhamano le kgolagano ya ditiragalo, mabaka a tsona le ditlamorago, ga mmogo le gore a di tsamaelana le baanelwa le mai-tshetlego. Re itse gore fa dintlha tse, di sa kgwedise, maikaelelo a tsona a go senola morero o o rileng le ona ga a kitla a kgwedisa. Bogolobogolo re tla tlhokomela gore a ditiragalo ke tse di tlhokegang, tse di dumelegang (kgwedising), ga mmogo le gore a konoseditswe sentle kwa bofelong.

Fa re sekaseka kgotlhang re tla lebelela gore a moterama o senola morero matlhakore oomabedi ka go rulaganya baanelwa le ditiragalo tsa bona ka ditlhopha tse pedi tse di gogagoganang mabapi le morero o. Kgogakgogano e thusa go fetlha ditiragalo jaaka setlhopha sengwe le sengwe se tla aga se tsaya matsapa a mašwa go leka go fekeetsa se sengwe. E thusa le go gogela mmogedi go kgatlhegela pheletso ya ditiragalo, bogolobogolo fa ditlhopha ka bobedi di sa rekegelane, sengwe le sengwe se bonala se ka fenywa. Gape bothata jo bo rileng bo gapa tlhaloganyo fa bo thulanya batho ditlhogo, ba akantshana, kgotsa ba ganetsana.

Fa go se na kgogakgogano, morero o nna ntlhanngwe, mme babogedi ba tingwa sebaka sa go o kanoka matlhakoreng otlhe. Ga go nne le tlhoba-elo epe mo go bona ka ga isagwe ya baanelwa, gonne ba a itse gore ba a dumelana, ga ba lwe. Gape ba tla tsaya gore moterama o tlile go ba bolelela megopolo ya gagwe gore ba e amogele, e seng go e seka-seka le ena mo tsamaong ya ditiragalo. Re tla ela ntlha e tlhoko, re bapile le dikgato tse di farologaneng tsa kgotlhang, e bong:

- (i) Tshenolo
- (ii) Thalogo
- (iii) Tharaano
- (iv) Setlhoa
- (v) Tharabologo
- (vi) Katlhogo.

Mareo a mabedi a, a kaya mefama e e bapileng thata mo go seng botlhofo go a farologanya. Bobedi a ama ditiragalo tsa terama. Re a kgaogantse fela gore re kgone go bua ka ga boleng jwa ditiragalo le thulaganyo ya tsona go bopa kgotlhang. Mo godimo ga moo ke mefama e e golaganeng thata le mefama e mengwe jaaka boanedi le morero, mo e leng gore re ka boeletsa dintlha dingwe tsa tshekatsheko tse re setseng re di kaile mo kgaolong ya morero. Ga se diterama tsotlhe tse di tla re letlang go tlhagisa dintlha tsa botlhokwa mabapi le mfama wa kgaolo e, mme re tla dirisa tse re bonang di re letla jalo. Mo mfameng wa sedirego re tla dirisa di le thataro fela (re tlogela Sekgoma le Motswasele). Mo mfameng wa kgotlhang re tla dirisa di le tlhano fela (re tlogela Maragana le Sekgoma I). Metswi le fa re mo dirisa, e tla nna ka bokhu-tshwane fela.

5.2 Sedirego

5.2.1 Raditladi: (Dintshontsho)

Bogole jwa sedirego sa Dintshontsho ga bo farologane thata le jo re bo lemogileng mo tsamaisong ya morero wa terama e. Bo tsalwa ke gore se re se solofediwang ke setlhogo le tshimologo ya ditiragalo ga se tswelediwe go nna motheo wa sedirego se se bopaganeng. Go ya ka dipono tse pedi tsa ntlha ditiragalo di tshwanetse go amana le tharabololo ya bothata jwa tlhaolele jo bo ka kgoreletsang thatano le nyalano ya ga Sakoma le Mmamotia. Matshwenyego le maikemisetso a a buiwang ke baanelwabagolo kwa tshimologong, Sakoma le Mmamotia, a tlhomamisa gore ba tlile go lwantshana le Bangwato ba ba sa batleng nyalano ya ~~Mongwato~~ le mofaladi.

Felafela mo ponong ya boraro go tlhagelela moanelwa yo mošwa, Ponalo, yo ka ena Raditladi a simololang go latlhaganya motheo wa tlhaolele. Ponalo o tsenya tshele ya lefufa mo thatanong, e seng ya tlhaolele. Ka tshoganyetso Sakoma le Mmamotia ba a fetoga. Sakoma ga e tlhole e le morati yo o bonolo wa mai-tlhommo a a babatsegang a go nyala Mmamotia. Mmamotia le ena ga e tlhole e le kgarebe e e lorato le e e sebetse, ya go ka emelelana le dikgoreletsi tsa tlhaolele mo thatanong. Ga se fela phetogo e e akabatsang ya baanelwa kgotsa tatlhaganyo ya merero. Ke motheo o mošwa wa ditiragalo o o kayang gore se se tlhagisitsweng kwa tshimologong e nnile modiadia fela o o sa tlhokegeng mo sediregong. E kete fa Raditladi a ne

a simolola Dintshontsho o ne a ise a itse gore o batla motheo ofe wa ditiragalo go senola ka moo lerato le ka bakang dintsho ka teng.

Fa re simolola ka pheletso, re fitlhela polaano ya ga Kalafi le Sakoma e thaegile ka polao ya ga Ponalo. Ponalo o ne a rata go senyeletsa Mmamotia mo go Sakoma ka "bogoma." Le yona ke polao e e bofitlha e e se nang bopaki le motlhala ope fa e se setopo ka bosona le maipolelo a ga Sakoma. Fa a tshoswa ke ditau mo sekgweng a re:

Kgotsa ditau tse ke sepoko sa ga Ponalo
Yo nna ke mmolaileng ke mmona a le
bogoma, (ts.69).

Polao e, ka bofitlha jwa yona, e bakile matsholo le dikgotla. E dirile gore go belaelwe Mmamotia, ya be ya tsenya le Kalafi, ka Mmamotia a ne a iphitlhela a tshabetse kwa ga gagwe. Ka go kgatlhwa ke kgarebe e, o ne a mo tshabisa. Go ngwega ga bona go ne ga belaetsa Sakoma gore ba ile go nyalana. Ke sona se a neng a tsoma Kalafi gonne a mo lomeleditse Mmamotia:-

Fa ke bona Kalafi re tla tlhabana

- - - - -

Re tlhabanela Mmamotia, o mo ntseetse, (ts.44)

Ka bokhutshwane dikgotla le matsholo le dipolaano ga di tsalege ka ntlha ya fa baratani ba tlotse tlhaolele. Go rialo terama e ne e tshwanetse go simolola fa thatano ya ga Sakoma le Mmamotia e tshosediswa ke go tsena ga ga Ponalo; kgotsa ya nna gore Ponalo o ba raraanyetsa mathata mo godimo ga matshosetsi a tlhaolele. Kumako ya tlhaolele le maikemisetso a go e lwan-tsha e fokodisa tshobotsi ya baratani le ditiragalo tsa morago ga polao, tse e leng tsona bokete jwa terama. Phetsophetsogo ya sedirego ga e amogelesege mo ntlheng e. Ga go utlwale sentle gore Mmamotia a rate Sakoma a be a boe a mo ile ka sebaka se sekhutshwane. Go bile go a akabatsa go bona Sakoma yo o pelonolo a fetoga mmelompe le mmolai mo sebakeng sa dipono tse tharo.

Ditiragalo tse dingwe tse di sa tlhaloganyegeng ke polao ya ga Ponalo le maitsholo a ga Kalafi le Mmamotia. Fa Sakoma a ka bo a bolaetse Ponalo kwa ga gagwe mme setopo sa fitlhelwa koo go ka bo go utlwala. Gore setopo se fitlha jang kwa ga Kalafi ke ntlha e e bofitlha. A re re Sakoma o ne a sedisisa motlhala wa ga Mmamotia kwa ga Kalafi; ya re a mo latelela Ponalo a mo sala morago go tla a bolaelwa koo: Potso e nne gore Kalafi le Mmamotia ba ne ba le kae. Le fa go twe go swa ka boroko, petapetano ya motho a bolaya yo mongwe e ne e tshwanetse go ba tsosa. Fa e ka bo e se maipolelo a ga Sakoma, re ka bo re re mmolai ke Mmamotia, gonne e bile o supa go itshoga ka go tshaba. Sengwe gape se se gakgamatsang ke gore Kalafi

ga a tshosiwe ke go bona Mmamotia, e tswe a tseetse gore ke ena a bolailweng. O ne a itse a le gaufi le go tshwarelwa polao ya ga Mmamotia, mme e ka bo e rile a bona Mmamotia a ipotsa gore yo o bolailweng ke ofe. Kgotsa a itse gore o latofalediwa polao e e se yong. Boemong jwa go ipotsa dipotso tse le go tshoga, o raya Mmamotia a re:

Lesilo ke wena, fetoga o tsamae!

Batho ba ba batla wena; tsamaya! (ts:35).

Ga ba ise ba re ba batla Mmamotia! Le gone ga go ise go umakege gore ke ena mmolai. Mo godimo ga moo Pule o itlhokomolosa tlhagiso ya ga Kalafi ya gore mmolai e ka nna Sakoma ka ba kile ba ja mmogo. E ka bo e nnile lebaka le le golotseng Kalafi le Mmamotia, ka Sakoma a ne a tla tshwarwa. Go bile go ka bo go sa tlhokega gore ba siele Mokwena, gona go sia go go dirileng gore ba bolaane.

Tiragalo ya polaano le yona e a fokola. Ke mantlwane gore Sakoma a dumele go thusa Kalafi ka thobane e tswe ba se mo metshamekong. O tllile ka go bolaya Kalafi, mme a ke se ka a mo thusa ka a ka nna a mo fenywa. Go ntseng jalo, loso e ka bo e nnile lwa ga Kalafi fela. Gore Kalafi a kgone go bolaya Sakoma ka ka lerumo le a le phamotseng mo go ena Sakoma ka mmele o o setseng o koafala, ke motlholo. O paletswe ka thobane a sa ntse a itekanetse, mme ga go utlwale gore motho a ritlha a ka nna le maatla a go phamolela mmolai lerumo a be a mo tlhaba ka lona. Tota le fa Sakoma a ne a lekanwe ke loso, o ne a tla

le amogela fa mophato o sena go mo tshwara. O ne a tla otlhaelwa polao ya ga Ponalo le Kalafi ka ntlha ya go fokola go ya ditiragalo, re tlhaela boammaaruri mo terameng.

5.2.2 Diterama tsa ga Modise

(a) Maragana

Ditiragalo tsa terama di na le motswako o o neng o ka e fa kgogedi le mogaragatshego wa seterama. Motheo wa tsona le ona o tsosa kgatlhego: Motho o roma malomaagwe go bolaya mogoloe wa kgosi gore a tle a itseele bogosi, mme morago ga go diragatsa thomo, ke malomaagwe a iphang bogosi. Ke tshwanelo gore Lerothodi wa moromeletsi a kgaratlhele go boelwa ke bogosi joo, e bile Mosila le ena ga a kitla a bo mo naya fela. Seno se re solofetsa ntwana e masisi, e bile re šwegašwegela go bona gore go tla fenyana mang ka mabaka afe. Go tsenngwa ga thatano ya bana ba balwani le gona go oketsa kgogedi. Fa thatano e tshwanetse go tswelela, batsadi ba ga Keiphe le ba ga Molaodi ba tshwanetse go ruana. Gongwe jaaka mo go Romeo and Juliet, e tla re batlhoani ba sale ba tla ruana, baratani ba swelele ka matlhotlhapelo. Tsuololo le phalalo ya boora-Metsana, e oketsa maatla a ga Lerothodi a go ka ipusolo-setsa. Gore e diragalele segongwe le go ngwe ga baratani, go gakatsa Mosila, mme seo se dira gore ntwana ya gagwe le Lerothodi e loelele. Go sa ntse gape go tshosa gore a phaladi eno e tla dira gore Keiphe a ipolae, ka e tla

bo e mo tseetse Molaedi. A re:

Fa a ntatlhile a kgaogane le lorato lwa me,

Ke tla ipega ka kgole, go swela lorato lwa me

(ts.44).

Kgonagalo ya sedirego se se masisi le se se kgogedi e simolola go phutlhama fa re bona Molaodi a boela Keiphe mme mmogo ba thoba jaaka ba solofetsane. Phaladi ga e nne le seabe sepe mo thatanong ya bona, kgotsa thatano ya bona mo phalading. Bona ga mmogo le moterama Modise, ba boa gape ba tshabela seabe sa totlhano ya borraabona mo thatanong ya bona, le thatano mo totlhanong. Fa ba ka bo ba kgaratlhile felo gongwe mme ba tlholwa, re ne re tla re thatano ya bona e bontsha boswele jwa totlhano ya borraabona. Kgaratlho ya bona e ne e tla tlotlomotsa lerato, mme fa borraabona ba ne ba ka nna le seabe mo thatanong ya bona ka go e senya, go ne go tla totobala gore Modise ga a a ba tsenya mo sediregong sa ntwaga ya bogosi ka phoso. Le fa re bona Mosila a onadiwa matlhaga-tlhaga morago ke go timela ga ga Keiphe, ga go nne le phokelelo epe mo pheletsong ya sedirego. Re mmona kwa bofelong a itšhwina ka go bolaya Lerothodi. Ga go kaiwe sepe ka matsapa a go busetsa Keiphe, ka Molaodi ena e le matshwenyego a booraMetsana, e seng Mosila.

Polao ya ga Lerothodi le yona fela jaaka ya ga Sakoma, ke ya nxanxa. Gonne re ne re setse re ka tlhoboga gore

éna le Mosila ba ka ruanngwa ke bana: go ne go tla raya gore mongwe wa bona a ineele. Mosila o ne a ka se ka a latlha bogosi ka ntlha ya bana. Lerothodi o ne a ka se ka a tsaya matsapa a tsuololo mme a tloga a ineela. Mme gone, botsofe le go koafadiwa ke matshwenyego ga ga Mosila, go ne go re kaetsa gore Lerothodi o mo maemong a go fenya. Le fa a dirile bosula ka go bolaya Mojabeng, fa go dirisiwa maatla a tllhabano go kgaola kgang, o ne a tshwanetse go fekeetsa Mosila. Ke tseela gore Modise o dirisitse kgogedi ya tsietso le leano le le bokoa gore kwa bofelong a re:

(Ka leodi la thatanyana ya bofelo le

ka go bo Lerothodi a gadimile go sele,

(Mosila) a kolopa lerumo, a tllhaba

Lerothodi mo pelong) (ts.68).

Ga re lemoge gore o rata go supa eng ka ga Mosila le Lerothodi, fela re bona a nyaditse kgonagalo ya sedirego sa mogaratshego o o masisi ka go se konosetsa ka mela e mebedi.

(b) Magagana

Potso ya ntlha ka sedirego sa terama e, ke gore a ke tatedi ya Maragana. Bobedi di bua dikgotlhang tsa segosi tsa Bakwena ba Lophephe e bile di dirisa maina le ditiragalo tse di amaneng jaaka Lerothodi, Molaodi, Mojabeng,

lebaka la gore Lerothodi o ne a latlhegelwa ke bogosi, le gore e ne ya re ka ona motlha oo morwae Molaodi a tshaba. Kgotlhang ya Magagana e fetlha ke gore mabaka a ga Molaodi a go batla bogosi a tsewa mo ditiragalong tsa Magagana, tse ka ntlha ya tsona a bidiwang "lesilwana la go leswe-fatsa sediba".

Bothata jwa ntlha ke tsamano ya nako. Mosila yo o neng a busa mo go Maragana, le fa a sa umakege mo go Magagana, go supa gore o ne a swa mme ga tsena Letsholo mo bogosing jwa Bakwena. Letsholo ke rangwanaa Lerothodi, ka mafoko a mangwe o tsetswele Lekaba, rraagomogolo Molaodi. Molaodi a ka nna a bitsa Letsholo rraagwemogolo, boemong jwa go re "rraangwanearre". Go ya ka Maragana, Moilantwa le Molaodi ke makolwane a a sa siasianeng thata ka bogolo. A go raya gore Lerothodi o na le morwa yo o lekanang le morwa rangwanaagwe ka bogolo? Go a belaela. Kgotsa Molaodi, gee, ka a ne a le lekolwane ka nako ya Maragana, go raya gore o ntse a sa gole mo nakong yotlhe go tloga ka Mosila go fitlha ka Letsholo. Le teng foo ga go dumelesege. Molaodi yo o neng a setse a ferea ka nako ya ga Mosila ga se ena yo o ka bong a lwela kgarebe le Moilantwa.

Bothata jwa bobedi ke gore baanelwabagolo ba botlhokwa mo diterameng tsoopedi ga ba umakwe ka go tlohlomama mo go nngwe le nngwe ya tsona. Mo go Maragana Letsholo le Moilantwa ga ba yo, e tswe e le ba bogosing, ba morago

ba balelwang mo pusong ya Bakwena. Mohurutshe yo o ikayang a tshetse le borraagomogolo Molaodi, ga a tlhagelele mo dikgarurung tsa boMosila jaaka tlhogoputswa wa morafe. Mo godimo ga moo a re rraagomogolo Molaodi ke Makaba, boemong jwa go re Lekaba. Mo go Magagana ga go bolelwe sepe ka ga Keiphe, moratwa wa ga Molaodi wa Maragana. Fa a swetse kwa ba neng ba sietse teng go ka bo go kailwe, e se ka ya ne e kete Molaodi o simolola go ferea ka Manketso. Le ena ga a bontshe a na le botlhoko jwa go latlhegelwa kgotsa go swelwa ke kgarebe e a neng a e rata mo a bileng a tlhokomologa kilano ya ga rraagwe le rraago Keiphe. Ke ntlha e nngwe gape e e dirang Molaodi wa Maragana le wa Magagana batho ba babedi ba sa supeng kamano.

Go a tlhomamisego gore Modise o ne a rata go dira Magagana tatedi ya Maragana ka go nna a umaka ditiragalo le baanelwa ba ba amaneng mo diterameng tsoopedi, mme a eta a fosa malotle mangwe. Le fa go le jalo nngwe le nngwe ya diterama tse e ikemetse ka boyona, - e ka buiswa le go tlhalo-ganngwa ntle le e nngwe. Ga se jaaka A.T. Malepe a re motho o tshwanetse go buisa Maragana gore a tle a tlhalo-ganye Magagana (Unisa Guide 3, Course II, 1977-1980). Nngwe le nngwe e tlhalosa lemorago ka motlotlo wa baanelwa : Mosila o tlhalosa lemorago la ntwaga gagwe le Lerothodi (Maragana, ts.10). Mo go Magagana Mohurutshe, Molaodi, boRakhumo le Mompoti ba tlhalosa dingwe tsa dintlha tsa puso ya ga Makaba, Mojabeng le Mosila

tse di ka sedifatsang motheo wa sedirego sa terama. Mo godimo ga moo, Magagana ga a kabe diphatlha dipe le fa e le go araba dipotso dipe tse di tlhagelelang kwa bofe-long jwa Maragana, jaaka go bolela kwa Keiphe a feletseng teng ka Molaodi ena re a mmona o boile.

Ngongorego nngwe ka sedirego sa Magagana e mabapi le tiro ya selepe sa magagana. Mogapi mo tshekatshekong ya gagwe ya terama (MOGAPI, 1985:) a re ga se a supa mosola wa sona wa go fenyisa Molaodi jaaka go tshepi-sitswe. Ke nnete gore tiro ya sona e tshwanetse go bonala, jaaka e bile terama e bidiwa ka sona. Le gale ka mo re tlhaloganyang terama ka teng, re fitlhela ngongorego ya ga Mogapi e sa utlwale. Mo go ena, le fa Molaodi a ka dira diphoso kgotsa a supa bokoa jwa tllhabano, o ne a tshwanetse go ripitla Matebele ka selepe a le esi a bo a a fetse. Ke go tsaya bokao jwa sona botlhofo. Re rata gore se dire metlholo jaaka lofofa lwa ga Matwetwe mo go Pelo e ntsho. Seo se ne se tla tlhofofatsa sedirego e bile se ne sa tla supa gore Modise o tshabela tharabololo ya kgotlhang ka go dirisa meka le metlholo jaaka Ntsime.

Re tshwanetse go gopola gore selepe se filwe Molaodi e se pheko fela. Se ne se kopantswe le ditaelo tse di rileng. E ne e le sebetsa e bile e le teko. Go ne go se na gore se ka fentsha Molaodi e tswe a tlotse taolo ka go senolela Manketso sephiri sa sona kgatllhanong le

le tšelo ya badimo le Mohurutshe. Go fenngwa ga gagwe ke kotlhao ya boatla jwa gagwe. Kwa ntle ga moo; tiro ya sona e kgolo e nnile go senola bokoa jwa ga Molaodi jo bo mo rontshitseng bogosi : go laolwa ke lerato mo a bileng a nyatsa thato ya badimo. Fa Modise a ka bo a rata monamodi-wa-motlholo jaaka Ntsime, a ka bo a dirile gore Molaodi a fekeetse Moilantwa fa ba ne ba lwela Manketso. A ka bo a dirile gore a fenye Matebele mme a dirwe kgosi. Foo o ne a tla bo a tlhokomologile makoa a setho, a go a senola e leng maitlhommo a terama e, jaaka re supile mo kgaolong ya morero wa Magagana.

Sa bofelo mabapi le sedirego, ke ditiragalo tse di sa tlhokegeng le tse di sa kitlanang. Dipuo tse di mabapi le botlhodi mo go Kgaolo 1, Pono 2, ga di amane thata le ntwaga ya bogosi, kwa ntle fela ga go gaodisa Molaodi kwa bofelong. Fela jalo le Pono 4, mo Diraditsile a tlisang kopo ya ga Moilantwa morago ga mediadia ya dipuo tsa ga Sefudi; Kgaolo 2, Pono 1, mo maithamako a ga Raphoto a sa oketseng ditiragalo; Kgaolo 4, Pono 4, mo mmoki a bokang loso lo e seng karolo ya morero kgotsa kgotlhang; ga mmogo le lenyalo la ga morwadia Lerumo mo go Kgaolo 5, Pono 1. Ke ditiragalo tse di ka ntshiwang mme tsa se ka tsa tlogela phatlha epe mo sediregong. Bogolo mo boemong jwa tsona re ka bo re bona dikgotla di tsena go rarabolola mathata a loso lwa ga Letsholo le a moja-boswa wa nnete fa gare ga Molaodi le Moilantwa. Go bogole gore kgotlhang ya bogosi e tlhoke go nnelwa kgotla. Ke

ka ntlha eo Letsholo le Mohurutshe ba sa fiweng sebaka sa go bolela mafoko a sepoko le kgang ya selepe, gore ka jalo ba thibele matlhotlhapelo a go lwa ga makolwane.

Ntlha e Magagana a gaisang Maragana ka yona ke tiriso ya polotwana ya lerato. Seabe sa lerato mo ntweng ya bogosi se a bonala, e bile mfama wa lerato le wa bogosi mo sediregong o kopana sentle kwa bokhutlong. Se se sa dumelesegeng sentle ke go bona Manketso a latelela Molaodi kwa ntweng e e masisi ya Matebele, mme e bile a le moimana. Ke leano fela la gore a swe mmogo le barati ba gagwe jaaka Mmamotia mo go Dintshontsho.

(c) Metswi

Mo kgaolong ya morero wa bogosi re boletse gore terama eno e tletse dipolaano tse di e itsang go nna ya manonapelo le fa Photo a goeletsa phenyo kwa pheletsong ya ditiragalo. E ntse e le tsona dipolaano tse, re fitlhela bontsi jwa tsona di sa thuse tsweletso ya poloto, e bile mabaka a tsona a sa bonale. Gone tlhakatlhakano e e bakwang ke polao ya ga morwadia Kopong kwa tshimologong ya terama, e mosola mo mererong. E supa go tlhoka tolamo mo GaMma-naana le boitaolo jo bo bakwang ke puso ya ga Seemo. E tsosa ntwaga magareng a ga Kopong le Lebutle, e bile e tsala kgotla e mo go yona re bonang Seemo a palelwa ke go tsamaisa tsheko. Mo go yona kgotla eo, mokgwa o Seemo a nyadiwang ka ona o pakiwa ke fa Kopong a bolaya Matshake fa pele ga gagwe. Dilo tsotlhe tse, di dira

gore Seemo a rerise go tloshiwa mo bogosing.

Go tloga foo, ke dintshontsho fela tse e leng pheteletso ya go tlhoka taofo ga motse. Totlhano ya bahumi ga e amane le bokoa jwa puso ya ga Seemo, mme e baka gore mogatsa Lebutle, Kopong le Mhaposi ba bolawe. Kopong le Kaelelo go bonala ba bolailwe ke Mhaposi ka taelo ya ga Seemo, mme ga re itse gore Seemo o ba bolaelang. Kaelelo ke maisa wa gagwe. Boemong jwa gore a bolae Kopong, a ka bo a bolaile Lebutle le Photo ba ba neng ba rera go mo folosa. Go tlhakanya tlhogo gape go bona Lebutle le Seemo ba batla go bolaya Kopong, e tswe ba se seoposengwe. Ka fa Mosweu o bolaya Lebutle go busolosetsa Mhaposi, yo a reng ke tsala ya gagwe, e tswe mekgaphe ya ga Mosweu le ya ga Mhaposi e ne e fapaana. Mhaposi o ne a thusa Seemo, mme Mosweu a thusa Photo. Dintsho tse dintsi jaana fa di sa tsamaelane le diphoso le ditshwetso tse di masisi, di dira moterama mmolai yo o sa siseleng seriti sa batho ba a ba tlhophileng go nna baanelwa. Di fetola terama motlhakapholole o o lehang go gotetsa maikutlo a babogedi ka ditsitsibanyammele.

Seate le ena ke moanelwa yo o diriswang thata mme a sa tlhagelele ka sebele. Ga go kgwedise go bona batho ba lwela gore a buse mme ena a tsigame, a sa itshupe gore o botoka mo go Seemo. Ka tshwanelo ke ena a ka bong a gakolola Seemo kgotsa a eme Photo nokeng. Ka fa ntlheng

e nngwe re bona tota le Lebutle a batla gore e nne ena kgosi. Ga go bonale gore Seate ka boena o tsamaisana le letlhakore lefe fa e le la babelontle booPhoto le babelompe booLebutle. Fa e le gore polao ya ga Seemo e raya gore Seate o tllile go busa, foo mafoko a ga Photo a go re Ga-Mmanaana o tla busiwa botoka, ga a na bokao. A ntlhe Seate a ka bo a itlantlile diteme jaaka Morua-kgomo mo go Motswasele!

5.2.3 Diterama tsa ga Ntsime

Le fa Raditladi le Modise ba dirisa dingaka, baloi, ditoro, dipheko tsa badimo le dipoko, ditiragalo tsa diterama tsa bona ga di ronane le ditiro tsa batho ba lefatshe. Ga di a ikaega ka masitatlhaloganyo. Ke teng fa ba farologanang le Ntsime teng. Tiriso ya gagwe ya baloi, badimo, dingaka le Modimo, e dira gore sengwe le sengwe se kgonege. Mo gongwe ditiragalo ga di akabatse fa a supile ka botlalo gore maitshetlego ke meka le metlholo. Fa gongwe maitshetlego ke a metlha ya segompieno, mme a dira gore kgonego ya meka le metlholo e belaetsege.

(a) Serati

Ga go kgwedise gore a dithata tse di fiwang badimo le ngaka Matwetwe di a kgonega mo metlheng ya dilo tsa segompieno tse di kaegang mo terameng, e bong "teye", "lekwalo" le "lesira le bolomo". Fa ditiragalo di simolola,

ke tsa batho ba boammaaruri, ba ditiro tse re ka di dume-
lang. Fela fa Dithole a phamolwa ke phologolo e re sa
kgoneng go e akanyetsa ya Thaba ya Badimo, maitshetlego
le boammaaruri di simolola go kgweleana. Nombini fa a
timela, go diragala gore ntlo e a welang mo go yona e
nne ya ngaka e e gaisang dingaka tsa Bakhudung tse di
palelwang ke Thaba ya Badimo. Mo godimo ga moo, Matwetwe
o setse a kgona go upolola nnete yotlhe ka ditaola mabapi
le Nombini le Dithole. A go ne go sa lekana gore a bole-
lelwe ke Nombini, mme ena a dire dipheko? Ke thata e
e tshwanang le ya ga Daniele wa Beibele, yo o kgonang
go senola toro e le mong wa yona a e lebetseng. Maatla
a metlholo le ona a fiwa Nombini ka lofofa le pitse,
ga mmogo le dipheko tse di mo kgonisang go upa dinoga
le dibata mo thabeng e e boitshegang. Ke dilo tse di
fitlhelwang mo dinaaneng tsa bana, mme mo ditiragalong
tse di lekang go senola morero wa segolwane ga di letle-
lesege. Ga re kgone go di tsaya tsia, bogolo ka di diri-
siwa kwa tharabololong. Ke tsona tse Archer a reng mokwadi
o di itlhamela gore di mo ntshe mo sepitleng sa go kono-
setsa ditiragalo ka tsela e e dumelesegang, "substituting
for normal and probable development an irrelevant plunge
into the merely marvellous." (ARCHER, 1960 : 188).

(b) Pelo

Maitshetlego a boloi le Bokeresete mo terameng ea letla tiriso ya metlholo le ditiragalo tsa masitatlhaloganyo, le fa e se tsotlhe mo go tsona tse di amogelesegang. Sekao ke mokgwa o boKgomotso ba femelwang ke thapelo ka teng fa ba tlhaselwa ke baloi. Fa ba romelelwa tshwene ya baloi, ba lorisiwa moswi mmaabona, yo o ba tlhagisang ka phologolo eo. Fa Nthite a itsheba mabapi le go ba ruta boloi, Morule o nopola mafoko a gagwe. Fa Nthite le Keikepetse ba itsheba go bolaya Kgomotso, Morule go tla gore a ba utlwe. Tsotlhe tse di tsewa e le thata ya thapelo le sesupo sa nonofo e e babatshegang ya Bokeresete.

Bogole ke gore dithata tse tsa metlholo di dirisiwa go sa tlhokege, mme di fetola baanelwa diso tse re ka se keng ra tsaya dikao mo go tsona. Maatla a Modimo mo matha-teng a setho go batla a tsenngwa fa maiteko a motho a paletswe. BoMorule ba ne ba sa tshwanela go boifa tshwene ka e le Bokeresete. Ba ne ba ntse ba ka e koba ka modumo fela.

Ke dikgakgamatso gape gore Morule a kgone go utlwa Nthite le Keikepetse ba seba merero e e kotsi. Batho ba go rera bosula ba a go katoga, e bile ba iphapha mo matlhong le mo ditsebeng tsa batho ba ba itseng mekgwa ya bona. Godimo ga moo, ba buela kwa tlase, e bile fa e le motho a le mongwe, o buela fela mo pelong.

Ntsime ke ena a buisetsang boNthite kwa godimo, le gona o baya bareriwa fa gaufi gore ba utlwe mme ba nne podimatseba. Ke ena a tlhamang toro ya ga Kgomotso. Ga se dilo tse re ka di tsayang tsia, kgotsa tsa boammaaruri.

Meka le metlholo kgotsa masitatlhaloganyo a ka dirisiwa e se ka tsela ya gore re a dumela, mme e le go re tshwantshetsa sengwe se se tebileng. Thaba ya dipelo, sepoko sa ga Neo le sa ga Keikepetse ke metlholo e gone go sa tlhokegeng gore re e dumele. Ga e a tsenngwa ka pateletso go thusa moterama mo tharabololong ya mathata a baanelwa kgotsa go tsamaisa sedirego. Ke dilo tse di ka ranolwang jaaka dikai le dipapiso. Le fa di le thata go diragatsega mo seraleng, re ka di tsaya e le puo ya terama ya go tlhalosa disatlhalosegeng. Ka thaba ya dipelo re lemoga pogisego e e boitshegang ya ga Keikepetse ka ntata ya go gopela Nelo pelo. Botlhoko jo a bo utlwisitseng Neo, bo mmoela bo intsifaditse, gonne ena o swa loso lwa matlhabisaditlhong. Sepoko se supa pogisego ya mowa, e e ka bontshiwang babogedi fela ka papiso. Go bonala ga baswi ba mo dibopegong tse, ga go tshwane le fa go ka twe ba tsogile mo baswing go tla go ipusolosetsa mo batsheding. Tota le baanelwa ba a itse gore ga se dilo tsa nnete, ke dipono fela. Fa e le gore Ntsime o batla re di dumela e le nnete e seng dipapiso, o tla bo a nyatsa ditlhaloganyo tsa rona.

5.3 Kgotlhang

5.3.1 Diterama tsa ga Raditladi

(a) Motswasele

Kgotlhang ya terama e, e bakwa ke maemo a bogosi le mofuta wa puso. E fa gare ga Motswasele, yo re ka mmitsang thwadi ya puso ya patiko, le Moruakgomo, yo e leng moganetsi wa ga Motswasele le yo o kayang maitlhommo a gagwe e le go lolamisa bogosi, go busetsa bonolo le bonatla mo pusong. Tolamo le bogosi ke dilwelwa fa gare ga lekoko la ga Motswasele le la ga Moruakgomo. Ke kgotlhang e e ikae-gileng ka totlhanyi mo godimo ga gore e nne le selwelwa se se boitshegang jaaka tolamo ya bogosi. Molotlhanyi ke ena tlhogo ya letlhakore le le thulanyang thwadi le moganetsi, le le itsang matlhakore go rerisana ka ga bothata jwa bogosi.

Kgaolo I yotlhe ke kgato ya tshenolo ya motheo wa kgotlhang. Mo go Pono 1, moganetsi o na le molotlhanyi, mme ba rera thwadi. Pono 2 e bontsha lekoko la balopedi, le le tla tshegetsang thwadi, le tsenya thwadi mo moweng wa go atlafala. Batlhotlheletsi ba moganetsi bona ba ipega mo go Pono 3 ba sekaseka seemo sa bogosi, e bile ba simolola go bua ka ditiro tsa puso tsa patiko. Pono 4 yona e kopanya thwadi le moganetsi gore mongwe le mongwe a kae megopolo ya gagwe tebang le yo mongwe.

Puisano ya ga Moruakgomo le Molotlhanyi le fa e ama maikaelelo a go menola Motswasele, e bile e supa seabe sa ga Molotlhanyi mo kgotlhanyeng, ga e gatelele makoa a ga Motswasele kgotsa bonatla jwa ga Moruakgomo. E kete motheo wa ntwana ya go menola Motswasele ga se wa goba a le bofatlha; e kete ke wa go mo fufegela le go ipatla ga ga Moruakgomo. Re tlhalositse mo kgaolong ya morero gore o tswela bogosi pelo e bile o dumelane le Molotlhanyi gore bogosi bo ikgapelwa ke yo o thata, a bo beela bana ba gagwe. Ke mo go Pono 2 mo re utlwang Sejo a tlhagisa dingongorego mabapi le Motswasele. Teng foo re lemoga gore Motswasele o ila kgakololo le kganetso. Go tlhagelela ga ga Molotlhanyi kwa ga Motswasele, e tswe a ne a mo seba le Moruakgomo, go setse go bontsha gore kgotlhang ga e ye go bakwa fela ke bokoa jwa ga Motswasele le bonatla jwa ga Moruakgomo. E ya go godiwa ke totlhanyi e maikaelelo a yona e leng go itopela ka go losa batho.

Pego ya ga Segokotlo ya gore Motswasele o tlihasetse boo-Ramodi e tlosa dipelaelo mabapi le se Moruakgomo a tla se lwantshetsang Motswasele. Go bontsha gore go tllile go tlhakatlhakana mo pusong, jaaka le maemo a tlholego a a kaiwang ke Senese le Maleke le ona a supa. Motswasele le ena ka go ikopela bopelompe le go ikanela boo-Ramodi ga a solofetse go boela morago. Tsotlhe tse, di re baakanyetsa ntwana e e ka feletsang ka botlhoko. Re tlhoboga botho jwa gagwe fa a sa sekegele maiteko a ntlha a ga Moruakgomo le Sejo a go mo gakolola.

Thaologo ya ditiragalo tsa kgotlhang re ka re e simolotse fa go begwa tlhaselo ya booRamodi, gonne e bakile gore lekoko la boMaleka le ntshetse ntle mafatlha a botsuolodi. Tiro ya ntlha ya ga Motswasele e bosula jwa yona bo amileng moganetsi wa gagwe ke polao ya ga Mogatsa-Moilwe. E se-tlhogo gonne ke polao e e se nang lebaka ya motlholagadi, ga e tshwane le tlhaselo ya batho ba Motswasele a reng ba a mo ikepela. Ke tiragalo e ka yona go senolwang bopelonolo le bopelontle jwa ga Moruakgomo, mme e mo gogela kwa botsuoloding. Thaologo e ka bo e kgotsofatsa le go feta fa e ka bo e supa se se thaolotseng bosula jo bokalokalo mo go Motswasele. Tlhaselo ya booRamodi e a utlwala, le fa e se ga sepe; fa e le polao ya motlholagadi yona e fetola Motswasele moanelwa wa mmopa yo o sunngwang bopelompe jo bo feteletseng. Kgotlhang e e tiileng fa gare ga thwadi le moganetsi e simologa ka thaologo e mo go yona mosenyi a nnang le mabaka a a tiileng a go dira bosula; seo se dira gore moganetsi a kgaratlhele go mo kganela ka mabaka a a tiileng mme phenyo ya gagwe e nne le seriti.

Tharaano ya kgotlhang le yona e theilwe mo bothong jo bo feteleditsweng jwa thwadi le moganetsi. Motswasele o senyegela pele ka mabaka a a botlhofo; Moruakgomo o molemolemo thata fa a bapiswa nae. Ka moo go setse go itlhalosa gore ditiro tsa ga Motswasele di ya go nna bosula tsotlhe. O setse a roma barongwa go ya go bolaya Moruakgomo. Boganetsi jwa ga Moruakgomo bo ne bo tla

fela ka pele fa barongwa ba ka bo ba sa ithera mo sephi-ring go mo leseletsa. Ba supa fa ba lapisitswe ke boganka jwa kgosi mo e bileng ba akanyetsa Moruakgomo gore a ba tsenye mo lekokong la go lwantsha Motswasele:

Rona re ba ga lona jaanong, Mokwena,

Se lo se dirang re tla lo sala morago (ts.33).

Ke teng fa Moruakgomo a simolotseng go tia mooko go menola Motswasele.

Molotlhanyi yo o simolotseng a seba kgosi le Moruakgomo a tloga a seba Moruakgomo le kgosi, o bonala gape mo lekokong la boMaleke le le ngongoregang ka Motswasele. Ba nnetse go sotla ka ena ba sa lemoge gore o ya go ba tlalea. Le teng fa, fa bolotlhanyi jwa gagwe bo ne bo sa tlhamaladiwa thata, tharaano e ne e tla nna le kgogedi e e tshosang babogedi. Go a tshosa go bona Maleke a bua kgosi maswe fa pele ga Molotlhanyi, e bile a sotla Molotlhanyi. E le ruri re bona Molotlhanyi a ba tlalea mme Motswasele a ba umakela kotlhao. Go sa ntse go ngongorisa gape go bona Motswasele a raelesega bonolo jaaka o ka re ga se kgosi ga a na tlhaloganyo. Ga go na nako e a ikakanyang ka yona fa e se fela go rera bosula. Fa balopedi ba mo tsenya letlhoo mo matoneng, o setse a bitsa pitso go sekisa le go kgwathisa boMoruakgomo, e bile o rera go bolaya Maleke.

Setlhoa sa kgotlhang se betlega gona mo tshekong e.
Mokgwathiso o Moruakgomo a o kgwathisitsweng o supa boatla
jo bo feteletseng jwa ga Motswasele. Ga go jaaka a ka
tlhola a ruana le Moruakgomo.

Ga go jaaka Moruakgomo a ka mo itshwarela; o tllile go
tsena mo ~~bats~~uoloding, ba ga Maleke ba ba sa bolong go mo
epa. O tshepisa Maleke gore :

... ke tla dira maikaelelo a gago

Le fa a ka tlhola a le bokete bo kae

(ts.50).

Pelaelo yotlhe ya gore botsuolodi kgotsa bogagapa jwa
kgosi bo ka katela morago mme ga nna tetlano, e tloga
fa Motswasele a roma boDiratsagae go bolaya Maleke. Seno
se kgotsofaditse Motswasele gore o fenywa batsuolodi,
fela nnete ke gore o ba gakaditse le go feta. Morago
ga kgato e ya kgotelo ya kgotlhang, ga re solofele sepe
fa e se go bona matlhakore a mabedi a bolotsa ntwana
e tla isang kwa phenyong ya mongwe wa bona.

Go fitlha mo setlhoeng, kgotlhang ke ya ditiro tsa semmele
fela gareng ga batho ba matlhakore a mabedi. Re tlhabela
kgotlhang ya semowa e e tlogelang thwadi le moganetsi
ba le pelopedi mongwe le mongwe. Le fa Moruakgomo a re
Motswasele o kabilwe metswedi ya tshiamo ke bosula jo bo-
golo, go a tlhokega gore re mmone a itlhatlhoba. Ke kgosi
e e lwang le morafe, mme e tshwanetse ya etsaetsega ka
ntlha ya ditiro tsa yona. Moruakgomo le ena o simolotse
a suna go tswela bogosi nelo. go eletsa menolo va ga

NWU
LIBRARY

Motswasele ka maikaelelo a go busa ka a re "Morafe wa gagwe ga o nthone". Go ne go ka kgatlhisa go mmona a le fa gare ga maikaelelo ao a sephiri le maikaelelo a go namola morafe mo bogankeng jwa ga Motswasele. Boemong jwa dikgotlhang tsa mewa e e pelopedi, re bona Motswasele a kologanya masula, Moruakgomo a kologanya bonatla.

Setlhoa le sona ga se tle ka ditshwetso dingwe tse di masisi. Se tla ka polao e e se nang lebaka ya monnamogolo. Ga se gore Motswasele o ne a le mo kotsing ya botshelo fa a tla mmolaya. Ga go rone fa tharabololo le yona e tla ka ntwana e e se nang mooko wa dikakanyo. Go pala tota le fa boSegokotlo le Moruakgomo ba latela Motswasele go mmolelela dingongorego le maikemisetso a bona. Ga a bontshane le bona botlhale, kgotsa go ba tlhalosetsa mabaka a gagwe a go patika morafe. Boemong jwa go dira jalo,

Motswasele a ema a tlogela letsholo le ntse,

A timela ka ditlhatshana tsa mafudiri:

(ts.76)

Mo ditiragalong tsa tharabologo go bolodiwa ntwana ka fa le ka fa. Batlhotlheletsi ba thwadi ba fekeediwa ke letshogo ka ntlha ya kgakalo ya batsuolodi. Molotlhanyiyo batsuolodi ba simolotseng go sekaseka seabe sa gagwe mo kgotlhanyeng; boDiratsagae ba ba simololang go lemoga gore masula a ga Motswasele yo o hutsafadiwang ke go

phatlalalelwa ke batho ba a . reng "ba nkidisitse lefa-
tshe" (ts.92); botlhe ba supa go nyaragana ga lekoko
la thwadi. Seno se bulela batsuolodi tsela ya phenyo.
Boemong jwa go ineela, Motswasele oitlhomodisa pelo ka
dipuo tse a ka bong a di buile fa a sa ntse a le mo bogos-
sing jwa patiko. Katlhogo, e leng polao ya gagwe ka lerumo
la ga Moruakgomo, ga e gakgamatse. Ke phediso ya bogosi
jwa patiko ka bonatla jwa moganetsi yo o lehang go busetsa
tolamo le bonolo mo bogosing.

(b) Dintshontsho

Tshenolo e e mo go Kgaolo I Tema 1-2 ya terama e, e ba-
tlile go re raya e re kgotlhang mo go Dintshontsho e
fa gare ga baratani le morafe o o ba iletsang go ratana
ka ntlha ya tlhaolele. Go ka bo go le jalo, e ne e tla
bo e le tshenolo e khutshwane bontle le e e maleba go
gaisa mo diterameng tsa Setswana. E ne e tla bo e se
telele jaaka ya Motswasele. Le gale mo dikgaolong tse di
latelang phereo ya ga Mmamotia ke Sakoma, bothata jono
jwa lerato le tlhaolele ga bo tseelediwe. Ga se jona
bo thaololang ditiragalo go fitlha kwa dintshontshong
tsa lerato. Se se teng ga go bonale seabe sa thwadi le
moganetsi; ga go na kgotlhang epe fa e se go sia ga baane-
lwa, go tlhobogana le go batla go bolaana.

/.....

Fa re batla motheo wa dintshontsho tse di kwa phele-
tsong ya terama, re ka lebala ka mafoko a tlhaolele a
Tema 1-2. Ponalo ya ga Ponalo e simolola motheo mo go
Tema 3, gonne e kete ke ena a sentseng thatano ya ga
Sakoma le Mmamotia. Ke ka ena re tla bonang mathata a
lerato a a ka bakang dintsho. Le gale seabe sa gagwe
se umakiwa fela, mme ena ga a tlhagelele ka botlalo.
Re bona fela a setse a omana le Sakoma le Mmamotia ka
bokhutshwane, a be a bolawa. Sakoma le Mmamotia ga ba
a kgaratlha thata go fenya bosenyeletsi jwa lefufa la
gagwe. "Bogoma" jo Sakoma a reng o bo mmolaetse ga bo
a bonala go le kalo go baka polao e e fetlhang bontsi
jwa ditiragalo morago.

Bofitlha jwa polao ya ga Ponalo ke jwa maitirelo mme
bo nnile motheo wa se re ka reng ke mathata a baanelwa-
bagolo. Ga go bonale gore Sakoma o mmolaile leng le gore
o tsene jang mo ntlong ya ga Kalafi. Masuputso a supa
gore Ponalo o bolaetswe mo ga Kalafi, bosigo. Mme ka
boKalafi ba ne ba robetse mo ntlong eo, ga go ka mo ba
ka bong ba sa lemoga. Fa Sakoma a ka bo a sa ipolela,
re ka bo re belaela Mmamotia, mme ra utlwisisa lebaka
le le dirang gore ena le Kalafi ba sie. Gongwe ba sia
ka ba ratana, mme ba sa rate gore Sakoma a ba tsene gare.
Seo gape se golaganya Kalafi le Sakoma. Sakoma o tla
belaela gore Kalafi o mo tseetse mosadi, mme a ba tsome

/.....

ka bobedi. Mmamotia o fetoga selwelwa, mme Kalafi le Sakoma e nna balotlhani. Fa ba ka bo ba le felo go le gongwe, ba lebagane, re ne re tla ba bitsa thwadi le moganetsi. Ga ba mo maamong a kgotlhang, gone ba tebelane. Kalafi o siile mo motseng, o siisa Mmamotia, mme bobedi bo sianetse go ya go ratanela kwa Mokwena. Sakoma o tshabile mophato o o mmatlelang polao, mme e bile o sia jalo a tebetse boKalafi. Ke mogaragatshego wa diti-ragalo fela, o o sa supeng go thulana ga megopolo gare ga matlhakore a mabedi. Go raraana ga tsona jaaka re boletse, ga go amane le bothata jo bo bolelwang mo tshenolong. Thaologo kgotsa motheo wa tharaano eo o reketlisiwa ke mabaka a mabedi: Bosenyeletsi jwa lefufa la ga Ponalo ga bo a kgaratlhelwa, e bile bofitlha jwa polao ya gagwe ke jwa maitirelo jwa mabaka a a sa kgwediseng.

Setlhoa sa mogaragatshego, e bong go kopana ga ga Kalafi, Sakoma le Mmamotia, se bapile thata le katlhogo. Kopano e isa ka dipolaanong le maipolao a ga Mmamotia. Ka tshwanelo e ka bo e le thulano fa gare ga Sakoma le Mmamotia mo letlhakoreng le le lengwe, le tlhaolele ka fa go lesele; kgotsa fa gare ga boSakoma le Ponalo. Gore balotlhani ba kopane la ntlha ka nako ya fatotlhano ya bona e le gaufi le go fela, ga go kgotsofatse. Go timile terama sebaka sa kgogakgogano le katlhogo e e atologileng. Ga ba ise ba akanye sentle gore ba lwelang.

5.3.2 Diterama tsa ga Ntsime

(a) Pelo e ntsho

Fela jaaka mo go Dintshontsho, ga go bonale kagego ya kgotlhang mo sediregong sa terama e. Gone go teng ditlhopha tsa baanelwa le mefuta ya maitlhommo, e le dilo tse di ka bopang maemo a kgotlhang. Go Keikepetse yo o mo tlalelong ya go ferea Tsholofelo, a thusiwa ke Ntlolane. Go Nthite, yo ka fa ntlheng e nngwe a eteletseng baloi pele go sula-faletsa batho matshelo, mme gape a ratang gore Keikepetse a kgone Tsholofelo gore a tle a dirwe ngwetsi ya baloi.

Go Tsholofelo le ditsala tsa gagwe, ba ba sa beeng phereo ya ga Keikepetse sebetse, ba bile ba etegediwa ke phereo ya ga Molefi. Go Letsipa yo o ikayang a rata go nyeletsa lekoko la ga Nthite. Go Morule le Kgomotso, bana ba Bakeresete ba Nthite a leng kgatlhanong nabo. Go Bakhudung ba ga Kgosi Gabonthone, ba ba ilang baloi, mme ba sa wele mo letlhakoreng la Bakeresete. Mo godimo ga moo lerato, boloi le bokeresete di na le seabe mo maitlhomong le maitsholong a baanelwa.

Le fa go le jalo batho ba ba tshwanetseng go mekamekana ga ba dire jalo. Bothata jwa ga Keikepetse jo a bo onaonang mo mmuaesing ga bo fetoge kgangkgolo. Pele a isana makwatleng le Tsholofelo, Ntsime o nta Molefi a phamola kgarebe. Nthite o tsena bothata jo gore a gapele Tsholofelo ka fa boloing. Go tsena ga gagwe go tsenya mekgaphe ya baloi ya go rera matshelo a bangwe jaaka

Gabankitse le boKgomotso. Fa re re lekoko la baloi le la Bakeresete le tla thulana, re fitlhela boKgomotso e le bana fela ba ba sa lweleng tumelo ya bona. Sa bona ke go rapela le go sia, fa baloi bona ba le matlhagatlhaga a go ba feretlha le go ba kgoba. Bakhudung ba e seng baloi e bile e se Bakeresete, le bona ga ba setlhopha mo go ka tweng ke baganetsi ba baloi. Ke baipheledi fela ba mongwe le mongwe wa bona a ikemeletseng a le esi. Gabankitse o fenya baloi ka mereo. Gabonthone o tsena ntwala fela ka tsheko ya ga Letsipa, e le yona e sa fediseng baloi.

Tota baloi fa e le bona dithwadi tsa bopelompe mo terameng e, ga ba fenngwe ke matlhagatlhaga a baganetsi bape. Ba iphetša ka bobona. Dipheko tsa ga Gabankitse tse di bolaileng Merementsi le Lefitlhile ga se maatla a bosiami a go lwantsha boloi, gonne le tsona ke ditira tse di nang le bopelompe. Letsipa le ena ga se mmelontle yo o fedisitseng boloi. Tota go fenya kgetsi kwa kgotla kgatlhanong le Keikepetse go tllile ka gore Bakhudung ba sa sekaseka mabaka sentle. Le ena ke moloi, yo o lwantshang Nthite fela ka go batla go ipusolosetsa titeo ya ga Keikepetse. Fa baloi e le dithwadi, Letsipa e ka nna moganetsi fela fa a le moanelwamogolo. Jaanong o tlhagelela fela ka bokhutshwane ka seabe se se belaetsang.

/.....

Ntwa ya lerato ya ga Keikepetse e sale e fela fa Nthite a kopa go mo thusa. Re ne re tshwanetse ra bona a meka-mekana le Tsholofelo, go fitlha a mo lwela le Molefi. Ka e le ena moanelwamogolo, ditiragalo tsa gagwe le Tsholofelo di ne di tshwanetse go nna mooko wa kgotlhang, mme mathata a a isang kwa setlhoeng le tharabololo a ba ama boobabedi. Ka nako ya fa a bolaya Neo, Tsholofelo o ne a sa bolo go tswa mo go ena. Go ne go setse go bonala gore maiteko a gagwe ga a ise kwa goreng ba nyalane. Tota ke maiteko a a dirisediawang gore ena Keikepetse a otlhaiwe boemong jwa baloi, Nthite le Letsipa. Loso lwa gagwe le lona ga lo amane le kampano ya lerato go le kalo, ka lo tlisiwa ke maitlhommo a boloi jwa ga mmaagwe, botsipa jwa ga Letsipa, le go tlhoka botlhale ga kgotla.

Go se nne teng ga kagego ya kgotlhang ga go ree gore Pelo ga a na ditiragalo tse di kgatlhang babogedi. Fela ntle le yona babogedi ga ba kgone go tsepega dikakanyo le maikutlo mo bothateng jo bo rileng, jo kwa pheletsong ya terama ba ka reng bo rarabolotswe kgotsa bo ikatlhotse. Fa bothata e le boloi, morero e le bosula jwa baloi, baganetsi ba jona ga ba a tlhonama. Bokeresete jo bo babadiwang ka Kgomotso,, Morule le sepoko sa ga Neo, ga bo a ka jwa rulaganyediwa setlhopha se se ka bo lwelang kgatlhanong le boloi. Fa Ntsime a batla go re bontsha gore Modimo o phala baloi, a ka bo a re senoletse maiteko a Bakeresete ka botlalo, ba lwela sengwe le baloi. Foo

e ne e tla re ba feletsa ka go se gapa, baloi ba tswa ka tsupamolomo le botlhoko, re dumelane nae. Boemong jwa gore Bakeresete ba fenye, go fenya Letsipa, e bile go iphetša baloi ka bobona. Nthite ga a a sokololwa ke setlhopha sa Bakeresete. O tshabetse kwa ga Kgomotso morago ga go longwa, go phatlalalelwa, le go tebelwa ke sepoko. Gore Ntsime a re Bokeresete bo maatla ke gona fela gore a nyadise Kgomotso ka nako e khutshwane a be a mo tsenye mo ntlong e go tla swabisetswang Nthite mo go yona. Gore a re boloi bo fentswe ke gore a tsee moloi yo mongwe a mo dire mosiami ka tshoganyetso (Letsipa), mme a mo sunye tšhono ya go obetsa baloi molato. Kwa bofelong o tsaya sepoko sa ngwana yo rraagwe a dirisang ditira tsa boloi (Neo), a se dire mowa wa motho a tswa legodimong la Sekeresete, a tle go atlhola ditsela tsa ga Keikepetse. Mathata a baanelwa a phatlaletse thata mme ditharabololo le dikatlhogo tsa ona di pateleditswe gore di buelele letlhakore la Bokeresete. Ga a bope kgotlhang, setlhoa le katlhogo e le nngwe. Jaaka mo go Dintshontsho, ke mogaragatshego wa ditiragalo fela o o sa agegang sekgotlhang.

(a) Pelo e ja Serati

Mo go Pelo re paletswe ke go supa gore thwadi ke mang, moganetsi ke mang. Mo go Serati re kgona go supa gore ntwā e fa gare lerato la ga Dithole mo go Nombini, le

tlhaolele le diphufa tsa Bakhudung, kgotsa le batsadi ba ga Dithole ba ba reng sebatlelwa se gaisa serati. Nombini le Dithole ke dithwadi tsa gore "pelo e ja serati", thatano e se ka ya kgorelediwa ke melelwane ya ditso le melao. Baemeledi ba tlhaolele le sebatlelwa ke Bakhudung. Ba eteletswe ke kgosi Serame pele, mme ba tlhotlhelediwa ke basadi le basetsana ka mafufa le go ipatla. Ke kgotlhang e e batlileng go tshwana le ya Dintshontsho, e Raditladi a e latlhagantseng. Le yona e ne e umakelwa tlhaolele ya Bangwato, thatano ya ga Sakoma le Mmamotia, le botsenelela jwa ga Ponalo le Kalafi. Pharologanyo e e totobetseng ke gore Serati o tsweletsa kgotlhang jaaka e kaiwa mo puisanong ya ga Dithole le Batshipile mo go Tema 1.

Karolo e e senolang bothata jo kgotlhang e theilweng mo go jona e simolola ka mmuaesi fa Dithole a bua gore o rata "ngwana wa motswakwa." Mafoko a a tlhalosang gore o kgorolediwa ke eng go ratana le motswakwa ona a tsaya Kgaolo 1 yotlhe, Kgaolo 2 le karolwana ya Kgaolo 3. Ke tshenolo e telele thata mme e bakwa ke mokgwa o baanelwa ba dikolosang puo ka ona. Boemong jwa gore Dithole a bolele gore o thibelwa ke tlhaolele mo mmuaesing, o boka matshwenyego a lerato. Ke fela fa Batshipile a mmotsa re utlwang a re:

Go leokariba magareng a me le mosetsana,

Leo le agilweng ke mekgwa le ditso;

.....

Melao e e sireletsang katamelano ya merafe (ts.3).

Fa Dithole a ka bo a bua jaana a setse a ratana le Nombini kgotsa morafe o setse o mo kgoreleditse, re ka bo re re tshenolo e felela mo go Tema 2 fa Batšhipile a mo rotloetsa go ipeta sebete. Le pele re tla re kgato ya tshenolo e wetse, re tshwanetse ra bona go tsena kgato ya thaologo, mo kgotlhang e simologang teng. Thaologo mo go Serati e tla fa Nombini a amogela lekwalo le lerato la ga Dithole mme a bonwa ke Lefufa. Pele ga foo re bona morafe le bagolo ba ga Dithole ba kgala thatano ya morwakgosi le motswakwa, e tswe thatano eo e ise e nne teng, e bile "baratani" ba ise ba kopane. Go simolotse ka bagolo, ba kganela Dithole go ka ipatiela mosadi. Ga tla basetsana ba ba neng ba tshoga gore bontle le botho jwa ga Nombini bo ka gapa morwakgosi. Ba ngangisana ka gore a morwakgosi a nyale Letebele, le teng go ise go diragale jalo. Mo godimo ba supa Lefufa la go ipatla mo bohumagading. Go ise go ye kae bommaabona ba tseeletsa kgang ba e isa godimo ba se na bopaki. Ba bile ba setse ba e isa kwa banneng gore le bona ba e begelele kgosi. Go fitlha fa, e sa ntse e le karolo ya tshenolo gonne ga go ise go diragale sepe ka kgang e ba e tšhotlhang e, fa e se dikganetsano fela. Ke kgato e mo go yona re begelelwang mathata a a tla emang Dithole le Nombini pele, fa ba ka ratana! Kgosi e tla rata go mmatlala, morafe o tla gana motswakwa, basetsana ba tla leka go senyeletsa Nombini, mme bommaabona jaaka Mmalefufa a ikaya, ba tla leka Dithole ka meratiso gore a nyale barwadiabona.

Thaologo ya ditiragalo tsa kgotlhang e diegisiwa go fitlha mo go Kgaolo 3, Tema 1, mo phereo ya ga Dithole e simologang teng. Lekwalo le Batšhipile a le nayang Nombini le bonwa ke Lefufa yo o neng a ntse a bataletse gaufi. Go supa gore Nombini o rata Dithole, gonne go ka be go se jalo, a ka bo a ganne lekwalo morago ga dikgobo tsa basetsana, e bile ga a rate Lefufa a mmotsabotsa ka ga lona. Mo go Tema 2 o amogela Dithole ka kitso ya gore thatano ya bona e tla kgorelediwa. Teng fa re itse gore kgotlhang e thaegile. Morafe o setse o supile maikutlo a ona, mme le baratani ba ikanne gore ba tla lwela thatano ya bona. Dithole a re "Fa go nyala Letebele e le phoso nka tlogela bogosi" (ts.41). Nombini o mo rotloetsa gore ba nne le "maikaelelo a go tlabana ntwaga ya botshelo." (ts.40). Kwa gae basetsana ba tlhomamisetša bommaabona gore morwakgosi o ratana le motswakwa, mme MmaLefufa a re:

Banaka ke ntse ke tlhoka mafoko a a

tshwanang le a (ts.46).

Sa rona ke go leta go bona gore o ya go dira eng ka ona, le gore boDithole baya go tlabana ntwaga ya bona jang ba bo ba feletsa kae. Go fitlha fa, Ntsime o re file kgotlhang e e leng boammaaruri mo matshelong a batho ba ba agisaneng mme ba se lotsolongwe; ga mmogo le mathata a motho wa maemo a go tlhopha mosadi gare ga yo a mo ithatelang, le yo a mmatlelwang, yo o ipatlang mo go ena ka ntlha ya maemo a gagwe. Dithole le ena o fetoga sekao sa moesi

yo botshelo jwa gagwe bo amang setšhaba, mme a sa kgone
go bo ithulaganyetsa ka boena. Fa a re kgato e a e tsayang
fa e ka mo roba molala,

Go siame, gone go robega wa me

E seng wa ga mme kgotsa wa ga rre (ts.8)

o itlhokomolosa nnete e e buiwang ke Serame fa a re mosadi
wa morwakgosi ke "mmabatho, moruamorafe." Ga se kgang
e e botlhofo e Dithole a ka e fenyang bonolo kgotsa a
e loba bonolo.

Le fa kgato ya tharaano e se marara go le kalo, e supa
kgakalo le kgotelo ya bothata jwa boDithole. Bafufegi
le dingangatilele tsa tlhalele bobedi ba diragatsa maikae-
lelo a go ba kgoreletsa. Basadi ba pota banna ka fa boja-
lweng. Ba boka basetsana mo go borraabo mabapi le kapeo
ya bojalwa. Ba fepa banna ka bojalwa mme e re ba sa ntse
ba itumetse ba pomoge ka go ba lemosa fa barwaabona ba
itlhophela batswakwa go na le barwadiabona:

Ga ke re lo ba nyadisa Matebele a a

se nang tiro!

Barwa ba lona ba ya Tebeleng go batla basadi;

Ba tlogela barwadi ba motse ono e le mafetwa

(ts.47).

O bua a akaretsa, MmaLefufa, a dirisa "barwa" jaaka e
kete ga se Dithole fela a ratang Letebele. O batla gore
banna ba tsee Dithole bokete, le gore kgang ya go nyala

motswakwa e nne masisi thata. Go nna jalo, ka ke foo
Keoagile o bifela kgato ya ga Dithole, e bile o ikana
gore o tla "isa mafoko kwa kgosing".

Go senyegela pele fa re bona Nteseng a umakela Dithole
ka mo motse o bifelang thatano ya gagwe ka teng. Go bontsha
gore mafoko a a simolotseng kwa bojalweng ka motlhodi
wa lefufa le go ipatla, a setse a fitlhile mo ditsebeng
tsa mošate le pele Keoagile a ya go begelela kgosi Serame.
Nteseng ka boena o bua le Dithole a eta a lela e bile
a amanya maitsholo a ga Dithole le go leofela badimo ka
e le beng ba bogosi. Ke sona se se dirang gore Dithole
a ikganetse mabapi le go ratana le Nombini. Go ganela
ga gagwe ga go tshose go le kalo, gone o eta a emelela
nyalano ya Mokhudung le motswakwa, e bile o babatsa le
botho jwa ga Nombini:

A mme Letebele ga se motho yo o botho?

Bontsi jwa methepa ya motse ono wa ga rre

(Nombini) O ba gaisa kgakala ka bothepa le botho

(ts.52)

Seno se lemosa Nteseng gore Dithole o ratana le Nombini,
mme o tshosa Dithole ka gore fa banna ba lekgotla ba tlisa
ngongorego kwa kgosing "o tla tshwanela ke go di arabela"
(ts.52)

Go tsena ga boKeoagile go atametsa kgotlhang kwa setlhoeng.
Go kopanya Dithole le borraagwe. Go tsenya lelapa la gaabo
Nombini mo kotsing. Go tsenya ena Dithole mo bothateng

jwa go itlhophela: A ke a tswelele go ikganetsa, go kgao-
gana le Nombini, go latlhegelwa ke bogosi ka go gagapa-
lela thatano? A o tla kgona go fekeetsa kgotla ka dikakanyo?
A ga e ne e ba kgaoganya ka patiko? Dithole o araba di-
potso tseno ka pele fa a dumela gore o rata Nombini:-

Fa ke sa mo nyale ke swa le ene

Ga ke boife sepe mabapi le ditshiamelo tsa bogosi

Fa lo bo batla lo ka nna lwa bo tsaya.

(ts.55)

Morago ga fa, ga go sa na poelemorago. Dithole o ikanne.
Kgotla e galefile, bogolobogolo rraagwe:

Tloga fa, ntšwa ke wena!

Sesupo sa gore go senyegile ke fa a mo konopa ka thobane,
mme Dithole a be a inaya naga. Nombini le ena o lebagana
le bothata jwa gore lelapa la gaabo le ya go ntshiwa ka
motse. Kwa pelenyana mo terameng re lemoga gore Nombini
o ne a ngwegela batsadi mo nageng. Ka moo go ntshiwa ka
motse ga se gona fela go mo kgaoganyang le Dithole. Go
ne go ka nna botoka a sa ngwega, ka re solofela gore
Dithole o ne a tla mo latelela ka go tsaya lelapa laabo
ka motlhala. Go feta foo, Dithole le ena re utlwela gore
o phamotswe ke senonnori sa Thaba ya Badimo. Baratani
ba kgoreleditswe ke maitsholo a morafe, ba kgaoganngwe
ke go kobiwa, mo godimo ga moo ga go motlhala o ba ka
batlanang ka ona.

Re batla go itse gore a tharabololo ya bothata jo e tla tswa mo go buseng dipelo ga Bakhudung, kgotsa mo matsapeng a baratani a go batlana go boela mo motseng. Le gale ke tshwanelo ya gore fa maikaelelo e le gore lerato le fenye tlhaolele le lefufa, matlhakore a mabedi a nne le seabe mo tharabololong. Keletso ke gore matsapa a baratani a kgone go bontsha Bakhudung lesedi, go ba ntsha mo bokgopong jwa lefufa le tlhaolele, ga mmogo le go ngangatlela mokgwa wa sebatlelwa. Ga go jaaka re ka eletsa Dithole go ikobela dithato tsa morafe. Ke dithato tse di theilweng mo maikutlong a a bosula le a a seng botlhale. Gape thatano ya gagwe le Nombini e a eletsega; go ka nna maswe fa Dithole a ka mo latlhaganya. Se se re tshosang ke fa gongwe maikaelelo a moterama e ka nna go re bontsha matlhotlhapelo a lefufa, tlhaolele le sebatlelwa. Go ka raya gore Dithole le Nombini ba swelelele, mme morafe o ithute ka dintsho kgotsa dipogisego tsa baratani gore lerato la nnete ga le a tshwanela go beelwa melelwane. Sengwe le sengwe se a kgonega fa kgotlhang e fitlhile mo setlhoeng jalo. Gore babogedi ba etsaetsega ka ga tharabololo ya bothata, go supa gore ke jwa boammaaruri e bile bo thae-gile mo go kgotsofatsang. Bo masisi e bile bo tseega tsia.

Kwa ntle ga gore tshenolo e nnile telele thata pele kgotlhang e thaologa, kgotlhang ya Serati e bopetswe sentle go fitlha kwa setlhoeng. Se se swabisang ke tsela e e rarabololwang ka yona. Ka tshwanelo, maatla a lerato la

boDithole ke ona a ka tlisang tharabololo ka go pateletsa Bakhudung go akanya seswa. Fa maatla a lerato a palelwa go ka supa botlhogoethata, jwa Bakhudung kgotsa bokoa jwa matsapa a baratani. Sa botlhokwa ke gore megopolo le ditiro tsa lengwe la matlhakore di tshwanetse go nna le seabe mo tharabololong. Go ka nna botoka le go feta fa a nna le seabe oomabedi ka a na le maikarabelo a a tshwanang mo thaegong le katlhogong ya kgotlhang.

Ntsime ga a letle lepe la matlhakore ano go rarabolola bothata. Dithole mong wa dilo, o tloswa go sa le gale mo tharabololong, mo e bileng e nna ena bothata. O phamolwa ke senonori, se mo isa kwa Thabeng ya Badimo, mme koo o fetoga seso se se kgaetseng. Ga a na maatla a go "tlhabana ntwana ya botshelo" ya go femela nyalano ya Motswana le Motswakwa. Morafe le ona ga o sekaseke thatano ya bana seswa, wa leka go ipatla diphoso morwakgosi a ise nyaraganye motse le bogosi. O maatla ka dingaka. Morafe o na le dingaka tse di ka dupelelang mayo a motho, mme ga o na botlhale jwa go lemoga diphoso tsa ona. Go ntseng jalo, le ona o itshomola mo tharabololong go ise go ye kgakala. Mophato o palelwa ke go folosa Dithole, le fa re sa itse gore go mo foloseng ga bona ba tla swetsa jang ka maikaelelo a gagwe. Itumeleng o tlhobosetsa mophato ka go re:

...mmu o re leng mo go ona

Ke mmu wa badimo (ts.65)

e bile

Ga go motho wa nama yo o ka-lwang le badimo (ts.64).

Ga go bonale gore a morago ga go itlhoboga ga mophato, morafe le mošate o ne wa tsaya mangwe matsapa go rarabolola tsielego e. Bona le Dithole ba bakile bothata, mme morago ba bo tlogelela badimo. Go kgaela ga ga Dithole go kaya go koafala ga botlhami jwa moterama. Go tshabisediwa kwa Thabeng le gona go supa gore Ntsime o tshabetse maikarabelo a gagwe a go tlhama tharabololo ya boammaaruri. Go itlhoboga ga morafe go kaya gore baanelwa ba gagwe ba timilwe nonofo ya go rarabolola se ba se raraantseng. Ke seipato sa go tsenya badimo, dingaka le dipheko mo bothateng jo bo simolotsweng ke megopolo ya setho.

Re ka bo re re go setse Nombini fela go ka tlhabana nwa ka matsapa a setho le maatla a lerato. O solofetse go ka boela mo motseng le go leka go sokolola Bakhudung. Ke ena fela a sa kgaelang mo barataning, e bile ga a a itlhoboga jaaka morafe. Fela le ena o timiwa sebaka sa go nna le seabe se e ka reng morago a ipela ka sona. Go ngwegeng ga gagwe, go diragala gore a wele ntlo ya ngaka e morago e supang nonofo e e fetang ya dingaka tsa Bakhudung. Ke yona e kgonang go folosa Dithole go mo alafa le go pateletsa Bakhudung go amogela nyalano ya gagwe le Nombimi. Gone ke Nombini a nang le sebete sa go palama thaba e e boifisang. Fela ga se nnete e e tletseng gore go supa fa a tla nna "mosadiyo o sebete". O direlwa tiro

yotlhe ke dipheko tsa ga Matwetwe. Seo se gaisiwa ke fa
a ka bo a rile go ngwegela batsadi, a ya go lwa le Bakhudung.
O ya kwa ga Serame ka Dithole go se matshosetsi a gore ba tla kobiwa gape. Tsela ya bona ya go rarabolola e borethe thata. Ga e a lekeletsa maatla a lerato la bona ka gope. Ga se bona ka lerato ba fentseng Bakhudung. Maikano a ga Dithole a gore

... ka lerato la nnete ke tla fenyha (ts.41)

a akisiwa ke go tsena ga badimo. Go fentse dipheko.

Ka re setse re bone badimo le dingaka ba tsenngwa mo tharabololong, re setse re itse gore ga ba ne ba palelwa. Bona ga ba ka ke ba kgorelediwa jaaka boDithole. Go raya gore re solofela katlhogo e mo go yona Motswana le Motswakwa ba nyalanang. Ke tharabololo le katlhogo e e tswapolang masisi le boammaaruri jwa bothata jwa sebatlelwa, lefufa le tlhaolele. Ga re a ithuta sepe ka letlhakore la baratani, gone motho o itshupa seriti ka go kgaratlha kgatlhanong le dikgoreletsi, a lwela go siamisa. Bakhudung le bona ga ba a emelela megopolo ya bona ka botlalo. Tharabololo ya badimo ga e re tiise mooko le go re rotloetsa go lwela nnete gone ga re badimo. Ga re ka ke ra tsaya malebela mo badimong.

5.3.3 Diterama tsa ga Modise

(a) Metswi

Kgotlhang ya Metswi ke ya sebopego se se batlileng go tshwana le sa ya Motswasele. E fa gare ga mmusi yo o bokoa le letona le le batlang tolamo e boela mo bogosing. Seemo o kaiwa bokoa mo tlhabanong, o botlhaswa mo tsamaisong ya pusomorafe, o tsamaisana le baloi le babolai. Photo o na le dikgakololo tse dintle mme morafe o mo roma go kgopolola Seemo.

Mo tshenolong re setse re utlwa a tlhalosiwa ka bokoa, bomatla le bokgopo. O "tlhahuna ka tlhaa lo le losi; o tshwana le morolwana o ikgaotse dikala; o ikanya dikalana tsa mothunyo o moša". Ga a rerisane le bagolwane ba motse jaaka Photo, mme o bonwa thata le ditsala tsa bašwa tsa matagwa. Go bolawa ga ga morwadia Kopong le ntwā ya makoko a ga Lebutle le Kopong di supa gore GaMmanaana ga a na molao. Gore dilo tse di diragale Seemo a jele nala, di bontsha gore ga a na maikarabelo. Seemo se se jalo sa dilo se re baakanyetsa go bona matona a a maikarabelo a sokasokana le kgosi go busetsa tolamo. Kgotlhang ya matlhakore a mabedi a, jaaka ya Motswasele, le yona e tlhosediswa ke totlhanyi le bomaisa ba balopedi. Bolotlhanyi jwa ga Mhaposi ga bo gake. Fa Mosweu a bolela lenyatso la gagwe mo go Seemo mme a kopa Mhaposi gore a se ka a mo tlalea, Mhaposi ga a mo solofetse ka tlhamalalo gore ga a ne a mo tlalea.

Tlhagala ya kgotlhang e phunyega mo tshekong. Bomatla le go nyatsega ga ga Seemo go senoga ka botlalo mme go kgopisa ba ba amegang. O gana go sekisa boLebutle ka tlhaloganyo ya gagwe e re ba dirwa ke boloi. Lebutle o mo akaretsa ka tshotlo mo lesikeng la "malalantle". Kopong o bolaya Matshake fa pele ga kgotla. Ga se se Seemo a ka se emelang fela. Matona le ona a gwetlhega go lwantsha tshenyego e e feteletseng e. Ke sona se e reng pele ga Kgaolo II re bo re setse re bona ba ithulaganya go tsuolola le go bolaya Seemo:

Bakgatla ba re ba kgotshe Seemo, a a bolawe

(ts.14).

Seemo le ena jaaka Motswasele, o koafatsa boleng jwa tharaano ya kgotlhang ka gore bokoa jwa gagwe bo a fetelediwa. O dirisiwa dilo tsotlhe tse di supang bomatla le botlhaswa. O bifela dikgakololo, o tsamaya le balotlhanyi, o tsamaya le baloi, o roma batho go bogisa le go bolaya ba bangwe. Le fa go twe o moswa, ga a na setshwano sa kgosi. Ke pheteletso e e dirang kgotlhang go sekamela letlhakoreng le le lengwe. Ga go fa babogedi ba emang nae teng. BoPhoto ga ba etsaetsege fa ba mo ema kgatlhanong gonne bosula jwa gagwe bo mo lebaleng. Ga go na kgogedi e e re gakisang gore tharabololo le katlhogo di ya go wela kae. Modise o timile Seemo letlhakore le le tiileng. Ga se thwadi e e tsayang matsapa go tlhalosa mabaka a a e pateletsang go dira diphoso. Seno se dira tiro ya bolwantshi jwa

batsuolodi bonolo. Se tlhokisa phenyo ya bona seriti sa go rarabolola bothata jo bo masisi.

(b) Magagana

Terama eno e itlhaotse mo diterameng tse dingwe tsa Setswana ka go pataganya dilwelwa di le pedi mo kgotlhang e le nngwe mme e kgona go di tswelletsa mmogo go fitlha kwa bofelong. Ke dilwelwa tse Tsala I ya ga Mohurutshe e di rayang fa e re "Ditlhwatlhwa di pedi mono Lophephe", e bong bogosi le lerato. Molaodi le Moilantwa ga ba lwele bogosi fela; ba lwela le Manketso. Ntwa ya lerato e gakatsa ya bogosi, mme ya bogosi e rotloetsa ya lerato. Moilantwa ga a bone gore a ka fenya jang ntwa ya bogosi mme a palelwa ke go gapa Manketso. Molaodi le ena o ipolelela gore a ka gapa Manketso fela fa a ka gapa bogosi. Go golagana ga dintwa le dilwelwa tse, go tlhatlhosa maemo a Magagana go gaisa a Maragana; mo bogosi le lerato di sa kgonang go nna mefama ya kgotlhang e le nngwe.

Motheo wa kgotlhang re o senolelwa morago ga motlotlo o moleele mo go Pono 1-3. Sa ntlha re utlwa gore Kgosi Letsholo o lwala la go swa mme ga a ise a kgethe mojaboswa. Morwae ke letlaleanya le gantsi le ronwang ke bogosi. Molaodi o dirisa lebaka leo go ipatla, a tlhakantse le go re bogosi jwa Lophephe bo mo lebane ka bo ne jwa gapiwa mo go rraagwe (Lerothodi wa Maragana). Ke bothata jo

bo pateletsegang go rarabololwa ka bonako gonne loso lo
lo gaufi lwa ga Letsholo lo tllile go tlogela phatlha mo
setilong sa bogosi. Kgotlhang ka boyona e tsenngwa kgogedi
ke gore balwelabogosi ba lekalekana ka mabaka. Tekatekano
ya bagogagogani ke lengwe la matshwao a kgotlhang ya motia
mme le laletsa babogedi go bona se pheletso e yang go
nna sona. Ka Molaodi e le ena a simololang go iphakela
bogosi ka go botsa Mohurutshe, e kete ke ena thwadi mme
Moilantwa ena ke moganetsi. Le fa go le jalo, bobedi ba
na le seabe se se tshwanang, e bile ga go yo re ka reng
maitlhomo le maikarabelo a gagwe a gaisa a yo mongwe.
Ke bokoa gore Modise a se ka a totomatsa gore moeteledipele
wa kgotlhang ke mang. Gongwe re ka sosobanya maemo a mako-
lwane a ka mafoko a Monna I fa a re:

E a re o lelala magodi o utlwe a opela pina;

E re o lelala magakabe o utlwe a opela yona
pina eo!

(ts.14).

Ke Molaodi le Moilantwa.

Mompoti o tlhalosa maemo a ga Molaodi e le a motho a nnye-
tse didiba, a raya ka a ne a tshaba fa rraagwe a ne a
gapelwa bogosi. Seno se raya gore losika lwa gaabo ga
lo na bonatla jwa go tshola puso. Ka fa Lerumo le Mphaila
ba galala botho le lotsalo lwa ga Moilantwa. Ba re "o
a tle a botologe a omane le rraagwe". Ba umaka gore ke
letlaleanya le le ka se kang la amogelesega sentle mo

bogosing, mme Lerumo o mo fa sebaka fa a re mmaago Moilantwa o ntsheditswe bogadi. Ka mafoko a mangwe ke ngwana wa mogatsa kgosi e e busang; fa e swa go tsena ena mo setilong. Sengwe gape se se ka senyang Moilantwa leina go ka lwela bogosi ke tsheko e a e tsenyediwang Manketso. O ne a roba Manketso leoto mme a tloga a mo itatola. Ga go mmue sentle jaaka motho a batla bogosi, ka e bile go twe o ne a sutlhi-siwa dikgora masigo.

**NWU
LIBRARY**

Tiragalo e e thaololang ntwaga ya makolwane e tlhagisiwa mo go Pono 4 ya Kgaolo 2, fa motshegetsi le motlhotlheletsi wa ga Moilantwa a bolaya modisa yo o emang Molaodi nokeng. Ke yona e ntsheditseng kilano ya makolwane kwa ntle. E senotse le lebaka la gore mephato ya motse e maphata, e kgaogane ka lekoko la ga Moilantwa le la Molaodi. Go setse go bontsha gore kgotlhang e mo diatleng tsa basimane, e seng bagolo. Go bogolenyana teng foo, gore bogosi bo sekwe ntle le seabe sa bagolo.

Le fa polao ya modisa ka Diraditsile e thaolola thulano, e tla morago ga ditiragalo dingwe tse di ka welang mo tharaanong, gone ke matsapa a bagogagogani a a gakatsang kgotlhang. Kwa tshenolong Molaodi o setse a batla kemonokeng mo go monnamogolo Mohurutshe, e bile o tia mooko go lwela bogosi. Moilantwa le ena o batla thuso ya dipheko mo go ngaka Sefudi, e le sesupo sa gore ga a ye go dumelana ope osele go ja Letsholo boswa. Sepoko sa ga Lerothodi

le sona se laela Letsholo gore bogosi bo newe Molaodi. Maswabi ke gore mafoko a sona ga a a fitlha mo bathong. Ka moo taelo eo ga e a nna le seabe mo katlholong ya kgo-tlhang. Go itse babogedi fela gore fa Letsholo a ka bo a tshetse o ka bo a neile Molaodi bogosi, e seng Moilantwa. Foo ntwā e ne e tla fela go ise goye kgakala ka lefoko la badimo le tlotlwa. Se se akabatsang ke fa Lerothodi a umaka selepe sa magagana, se morago re bonang Mohurutshe a se abela Molaodi. Gongwe Letsholo o ne a amela Mohurutshe ka mafoko a sepoko, ga re itse.

Re bone Sefudi a naya Moilantwa megato ya segosi go mo thusa mo tlhabanong, mme fela morago ga polao ya modisa Mohurutshe le ena o naya Molaodi magagana, a le ona e leng pheko ya mofuta mongwe. Ka bobedi makolwane ga a a ikanya marumo le mabaka fela, a ikokeditse le ka dithata tse di fetang tsa setho. Pharologanyo ke gore pheko ya ga Molaodi e tsamaelana le ditaelo tsa badimo tse e reng fa a ka di tlola pheko eo e se ke e bereke. Re ipotsa gape le gore a Moilantwa ka thuso ya ga Sefudi a ka fenyā Molaodi ka pheko ya badimo. Mo go Ntsime re ne re tla itse pele ga nako gore wa badimo ke ena o tla fenyang. Jaanong Modise ena o tsentse sekgwage se se reng maatla a pheko a ka bereka fa motshodi wa yona a tshola ditaelo.

Le fa re utlwile bošwalo ka ga Manketso go le pele, ke mo go Kgaoalo 3 mo a begelwang babogedi e le selwelwa sa

bobedi mo kgotlhanyeng ya makolwane. Mo go Pono 1 re bona kgetsi ya gagwe e tlhakanya bagolo ditlhogo. A re Moilantwa o mo robile leoto. Moilantwa o a mo itatola, le fa a bolela gore o a mo rata; mo godimo ga moo Manketso o ratana gape le Molaodi. (Ga re utlwisise gore ke eng bagolo ba tshwenyegela thatano ya makolwane le Manketso e tswe ba sa tsene thata mo ntweng ya bona ya bogosi jwa morafe. Ba kgotsa ba feta fela fa ba utlwa gore mephato ya boMolaodi e tlhase-lane). Ditiragalo tsa kgotlhang di garagatshega le go raraanela pele mo kgaolong eno le Kgaolo 4. Letsholo o tlhokafala ka nako ya fa "morwae" Moilantwa a tebelane le Molaodi ka ntwana ya mephato go tla Molaodi a mo feke-etsa. Phenyio ya ga Molaodi fano e re akantsha gore magagana a simolotse tiro ya ona, mo go ka nnang gore o tla gapa bogosi. Kakanyo eno e tia fa Manketso a re o itlhophela Molaodi go na le Moilantwa. Le gale ga go bontshe fa Moilantwa a tlhotswe. Batho ba ba bolayang Mohurutshe go bonala ba rometswe ke ena, ka e bile keletso ya bona e ne e le go bolaya Molaodi. Mo tshimologong ya Kgaolo 4, Pono 1 le 2, re mmona a fapaanela maitiso le Molaodi kwa go Manketso, mme Manketso a mo tshola botoka go na le jaaka a ne a tshola Molaodi. Ga go botlhofo go bonela pele kwa pheletso e lebileng teng.

Pono 5 ya Kgaolo 4 e tlisa se re ntseng re se tshogetse. Manketso ga a ise a swetse gore o wa ga mang, mme mafoko

/.....

a gagwe a tlhosetsa ntwā ya makolwane sešwa fa a re:

lorato lwa me ke tla lo neela

Ena yo o tla tsayang bogosi jwa Bakwena (ts.43).

Dilwelwa tse pedi, bogosi le lerato, di simolola go pataganngwa ka mafoko a. Ga go na gore Molaodi a ka tlogela bogosi a ikgomotsa ka lerato la ga Manketso. Moilantwa le ena ga ka ke a tlhoboga Manketso mme a lebelela bogosi fela. Manketso o tlhalosa pila gore ga a nyalwe ke motho e se kgosi. Maikaelelo a mangwe ke gore kgosi ya Lophephe ga e ye go nyala opē fa e se ena. Ka jalo makolwane a patelesega go lwantshana ba gabile go gapa ditlhotlhwa ka bobedi. Ke teng fa thwadi ya rona Molaodi e thelelelwang teng mabapi le ditaelo tsa ga Mohurutshe. Ka a batla go raka Moilantwa mo kgarebeng, o patelesega go e tlhomamisetša gore ke ena a tlileng go gapa bogosi. Seo se tla dira gore Manketso a mo amogele pele ntwā ya gagwe le Moilantwa e fela. Go goga babogedi mowa, Modise ga a konosetse ka pele gore Molaodi o ya go netefaletša Manketso jang. O nta a mo umakela sephiri mme a sa se totobatse. Re sala re le fa gare. Molaodi o boletse gore sephiri se teng le fa re ka re Manketso ga a se itse. Fela go se umaka go dira gore Manketso a kgatlhegele go se utlwa ka botlalo. Leano la gagwe la go ntshisa Molaodi sephiri le tshosetsa go tlhokisa Molaodi maitsetsepelo. O mo tla ka fa leratong:

Molaodi ke tla go atlhamololela pelo ya me,

Fa o ka nkitsise se Mohurutshe a se go

boleletseng (ts.44).

A Molaodi a ka itomeletsa go atlhamololelwa pelo? Gone a go itsise khumagadi ya morafe ya isago sephiri go ka thibela lebaka la gore o tla gapa bogosi ka magagana? Go ya ka Mohurutshe "motshwara-phuka ya lenong ga se morua-lenong "(ts.25). Go a kgonega gore Molaodi a retelelwe ke bogosi a ntse a tshotse pheko ya go bo gapa. Taolo ya sona e kgolo ke sephiri, se Mohurutshe a reng ke "thato ya badimo" go se bipa.

Kgetsi e tlhakana le go feta fa Moilantwa a ba tshwara ba le mmogo teng foo. O mo moweng wa gore Manketso o mo tshotse sentle bosigo maloba, ka jalo o rata ena e seng Molaodi. Molaodi le ena o gogetse Manketso ka go umaka sephiri, e bile o bolela gore ba atamelane le go feta, mo maitisong a bona. O ikgantshetsa Moilantwa:-

... ke gapile pelo ya ga Manketso;

Melope e e fofelang kwa ele, e ka go pakela

(ts.44)

Ke la ntlha ba rakanela mo go Manketso, mme ba rakana jalo ba sa tswa go lwa ntwaga ya mephato. Mongwe le mongwe o pateletsega go itshupa bogaka mo matlhong a kgarebe. Molaodi o gakadiwa ke gore o itse a gapile Manketso; Moilantwa o tenwa ke gore ba ntse ba itisitse ka botlalo jaaka baratani. Boemong jwa gore Manketso a gatisetse maikgantsho a ga Molaodi, kgotsa a ikgogele morago ka go inaya Moilantwa, o ba tlogela ba lwa ka mafoko a a ba lotlhanyang le go feta:

Nna, tsa banna ga ke di tsene;

E tla re lo feditse ditiro tsa lona,

Mongwe a ntshwara mo tseleng, a mpuledisa

(ts.45)

Ka mafoko a, o loisa ntwā ya bona. O re busetsa morago ka re ne re re o sweditse go itlhophela. O reketlisa maitsetsepelo a ga Molaodi a go loba sephiri. Molaodi ga a a dira sepe ka go umaka sephiri seo. O tshwanetse go se phantsha fa a batla Manketso. Foo o tla bo a tsere kgato e e masisi e e tla re lebisang kwa katlhogong.

Go losalosana ga makolwane le go sa tlhomamang ga ga Manketso go isa kgotlhang godimo le tlatse gore e tshameke ka makgwafo a babogedi. Morago ga gore Moilantwa a ithee a re o fentse Molaodi, o utlwa go twe o tsongwa ke Majatsie. Ke ena a neng a fenya ntwā mme a felegetsa Manketso. Mo go ka bong go twe Molaodi o sweletse, re bona a na le Manketso e bile ba bua jaaka baratani mo go Pono 4 ya Kgaolo 5. Ke mo go yona pono e, mo a ntshang sephiri sa magagana ka botlalo go gapa Manketso gotlhelele. Teng fa, kgotlhang e fitlhelela setlhoa. Sephiri se dule, e bile go tla pego e e reng Matebele a tlhasetse Lophephe. Ga re ka ke ra akabadiwa ke go tsena ga Matebele mo kgatong eno ya sedirego gonne mo botshelong jwa Batswana tlhaselo ya ona e nna e ntse e solofetswe. Boemong jwa go akabala, re a tshoga. Mephato ya bafemedi ba Lophephe ga e utlwane ka ntlha ya go lwa ga baeteledipele ba yona. Go gabedi: Sa ntlha, Matebele a ka ba pateletsa go boelana gore ba femele motse

ba le seoposengwe. Sa bobedi, ba ka palelwa ke go ruana mme Matebele a tlhokofatsa morafe otlhe. Seo e tla bo e le matlhotlhapelo a go se utlwane. Kwa ntle ga foo, go ka nna le tsholofelo ya gore ka magagana Molaodi ke ena fela a ka kgonang Matebele mme phenyo ya gagwe ya dira gore morafe o mo dire kgosi. Ke tsholofelo e e nyelediwang ke gore sephiri sa selepe se dule, mme maatla a sona a kalogile. Ka ntlha ya mararaane ano setlhoa sa Magagana se logagana mo go se nang ponelopele ya katlhogo.

Setlhoa se atamelane thata le kgato e mo go yona matlhakore a thwadi le moganetsi a lekang ditharabololo. Kgato ya tharabologo le yona ga e tsee sebaka go bo go tsena katlhogo. Batshegetsii ba ga Moilantwa ba ba emetsweng ke Sau ba dirisa tlhaselo ya Matebele go mo thusa go fenya Molaodi. Ba rera go etelelsa Majatsie pele mo ntweng gore ba a bolaise Matebele. Go raya gore mephato ya Bakwena ga e thusane. Molaodi le ena ka fa o tlhotlhelediwa ke Manketso go ya ntweng ka maikaelelo a go bolaya Moilantwa. Ke tshwetso e e oke-tsang boleo jwa gagwe jwa go ntsha sephiri sa badimo. Go tswana ga mephato le maikaelelo a bopelompe, fa di kopana le go dimola "Thato ya badimo" di fokotsa maatla a a feme-tseng matshelo a makolwane, e bile di oketsa kgonego ya gore Matebele a ba gaile botlhe. Ke tharabololo e e bosilo le e e boifisang ya bothata jwa bogosi le lerato. Ga go tlhole go le moanelwa yo babogedi ba ka mo eleletsang katlego, mme re ipotsa gore fa go ka nna mofenyi mo go Molaodi le Moilantwa, e tla bo e le ka mabaka afe a tshiamo. Mo

go bona ga go sa le ope yo o nang le seriti sa bogosi. Mo godimo ga moo, go raya gore mofenyi yo o pelompe o tla nyala seaka Manketso, a se dira mohumagadi wa morafe. Seno se ka kgotlhela seriti le tlotlo tse di lebaneng bogosi le lerato. Re gakologelwe gape gore Manketso o mo mmeleng wa ga Molaodi. A fa Moilantwa a ka fenyi, o tla bitsa ngwana yoo wa gagwe? Fa Molaodi a ka fenyi, a e tla nna kgosi e tswe a siamololetse badimo e bile a laolwa ke lerato la maaka? Katlhogo e araba dipotso tseno ka bokhutshwane mme e le ka tsela e e tlisang botlhoko jo bo sa lebaesegeng. Mafega, megagaru le go ipatla di dira gore Moilantwa a senye leano la ga Sau la gore go tlhasele Majatsie pele. Phoso eno e dira gore a bolawe. Molaodi le ena ga a ike-tleetse, o itisa le Manketso. Ga a lemoge gore selepe se a se ikantseng se kalotswe ke go phunngwa ga sephiri. O wela ntwi godimo mme le ena o bolawa ke Matebele. Ga go na mofenyi mo kgotlhanyeng. Lesalela la kgotlhang le lona le swa fa Manketso a ipolaya ka go itatlhela mo marumong a Matebele.

Modise ga a a pateletsa gore mongwe wa makolwane a fenye, jaaka e le tlwaelo mme seno se dira gore katlhogo e tsama-elane le se re se lemogileng ka bagogagogani go tswa kwa tshimologong le fa go ipolaya ga ga Manketso go pateleditswe, boraro jo bo ntseng bo tlhakatlhakanya motse bo sule. Ba ka bo ba sa otlhaega jalo botlhe, ba ne ba tlile go senya bogosi jwa Bakwena le go feta ka mekgwa ya bona.

Jaaka re tlhalositse mo go Kgaolo 4.3.3, katlhogo ya mofuta o, ke sekao se sentle sa matlhotlhapelo a diphoso tsa setho.

Motheo wa kgotlhang, go lekalekana ga bagogagogani, dilwelwa tse pedi tse di tsamaisanang, setlhoa se se malogaloga, tharabololo e e boifisang le katlhogo e e sa patelediwang, di file Magagana kagego ya kgotlhang ya maemo a a kwa godimo, e e gaisang bontsi jwa diterama tsa Setswana ka kgogedi le masisi.

KGAOLO 6

MMUISANO

6.1 Matlhwai

Maikaelelo a kgaolo e ga se go lokolola puo kgotsa mafoko a mmuisano wa diterama ka boleele, gonne seo se sa kgonege ka diterama di le mmalwa mo kgaolong e le nngwe. Maikaelelo ke go kgetha le go sekaseka dintlhakgolo tse di ka senolang boleng, sebopego le katlego ya mmuisano mo diterameng tsa Setswana, re dirisa diterama di se kae go fa dikao. Diterama tse re tla di dirisang ke Motswasele, Serati, Pelo, Metswi, le Magagana fela. Go botlhokwa go lemoga gore diterama tse, le tse dingwe tsa baterama ba rona ba bararo, di tlhamilwe ka mmuisano wa mmopo o morago re tla tlhalosang gore ke wa poko; ka mafoko a mangwe ke diteramapoko. Go diterama tse dingwe mo Setswaneng tse e leng diteramaporouse, jaaka Faro, Ngwanaka, Molato le Lobisa ka Moroke, Ditiragalo ka Rantao, le Monna Motlhoki ka Metsileng. Gongwe potso e ka nna gore diteramapoko di ka buelela jang diterama tsotlhe, mmogo le diteramaporouse; kgotsa gore a go dirisa diteramapoko go supa gore di tloga di tseelwa kwa godimo go na le diteramaporouse. Re tseela gore mmopo wa puo ya mmuisano (poko kgotsa porouse) ga se ona fela o fang terama boleng. Poko le porouse ga se seelo sa botlhokwa go gaisa maikarabelo a mmuisano a go nna mfama o o mosola wa sedirego le go nna sefetisetsi (medium) sa ditereng tsa terama. Bobedi di patheletsega go buega mo melomong ya badiragatsi ba ba tshwantshang maemo a baanelwa, ga mmogo le go tlhaloganyega mo ditsebeng tsa babogedi.

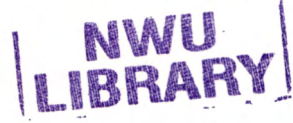
Di tshwanetse go rulaganyega ka tsela e e di kgontshang go utlwatsa ditiragalo (go di lotlega le go di fetlha), dimelo tsa baanelwa, morero le moonono wa terama, molaetsa le maitlhommo a moterama, go re tshwan-tshetsa le go re tsenya mo maamong le mo tikologong (maitshetlegong) e baanelwa ba sedirego ba iphitlhelang mo go ona. Tsotlhe ke mafoko a terama a a tshwanetseng go nna maleba le go tlhokega, e seng mekgabisa le mediadia e e repisang sedirego kgotsa e itaya babogedi tsebe. Moteramapoko le moteramaporouse bobedi ba lebanwe ke go tila makoa ao ka botsweretshi le bonetetshi. Ga go yo o ka reng mmopo wa gagwe wa puo o mo fokoletsa dikgoreletsi tse di ka koafatsang mmuisano, kgotsa o mo tlhofofaletsa go atlega go gaisa yo mongwe. Fa re naya sekao re ka paka gore Moroke mo go Faro, Rantao mo go Ditiragalo, Gaetsewe mo tlhanolelong Botsang Rre, le Plaatje mo phetolelong Diphosoposo, ba tlhamile mmuisano wa porouse o o buegang, o o elelang, le o o matlhagatlhaga go gaisa wa diterama dingwe tsa poko jaaka tsa dithwadi dingwe tsa rona. Ba kgethile mafoko, ba a betla, ba a rulaganya ka matsapa le botsweretshi jo bo sa gaisiweng ke jwa ga Modise kgotsa Raditladi kgotsa Ntsime.

Dintlha tse re di kaileng tse, ke tsona bogolo di dirang thulaganyo ya mafoko mmuisano wa seterama. Ke tsona re tla di tlhokomelang thata fa re batla go supa ka fa bothakga le bokoa jwa boRaditladi bo ka emelelang baterama ba Setswana ka kakaretso ka teng.

/.....

6.2 Mmuisanano wa poko mo go Raditladi, Ntsime le Modise

6.2.1 Matshwao le mabaka

Fa re lebelela diterama tsa dithwadi tse ka matlho fela, re lemoga gore mela ya mmuisano ga e a golaganngwa jaaka porouse; e makgaokgao, mongwe le mongwe o ikemetse o le osi jaaka wa maboko a re a tlwaetseng. Poko ga e atholwe ka matlho, fela thulaganyo ya mela e e jalo, e dirisiwa ke baboki thata. E tsamaelana le maikaelelo a baboki ba, a go gatelela moribo wa dipolelo, gore mowa o tsewa fa kae mo dipolelong fa di buiwa. Mo go Motswasele sengwe gape se re ka se lepana ka matlho mme se re raya se re moterama o rulaganya mmuisano jaaka poko, ke tiriso ya morumo. Ditema dingwe tsa mmuisano di rulagane ka mela e e tsamaelanang (gantsi e patagane) mme e felela ka ditlhaka tse di tshwanang. Ra re 'ditlhaka' e seng 'medumo', gonne re santse re athola ka matlho. Thulaganyo e e jalo ga e fitlhelwe mo porouseng. Ntsime ena, bogolobogolo mo go Pelo, ga a gake ope ka dipoapoeletso tse gantsi e leng matshwao a poko ya segologolo. Mo go Modise re fitlhela maboko a a rorisang le a a buisang bola, mme fa re a bapisa le dikarolo tse dingwe tsa mmuisano, re fitlhela bobedi di kwadilwe ka go tshwana. Poko le porouse ka tlwaelo ga di kwadiwe ka go tshwana. Ka moo re ka re go simolola fela mo katlholong ya rona ka matlho, baterama ba rona ba dirisa mmuisano wa mmopo wa poko.

Kwa ntle ga malepa a go kwala, mmuisano wa diterama tseno o lepega ka botshwantshi le dikapuo, thulaganyo ya medumopuo, mafoko le dipolelo, tse di fitlhelwang gantsi mo pokong kgotsa mo porouseng e e betlilweng se-poko. Le fa mo porouseng re fitlhela puo ya dika, botshwantshi jwa mafoko le medumo, popegopolelo e e seng ya mmuogale, mo diterameng tse, malepa ano a dirisiwa motlele le ka go tlopelwa. Ke mokgwa wa poko. Go a kgonega gore malepa ano a puo le a go e gatisa a ka tshwana le a poko mme a sa dire mmuisano poko ya nnete. Motlhami o kgona go dirisa dipoapoeletso tsa medumo le mafoko, go kgao-ganya mela, go dirisa dikapuo le puo e e sa tlhamalalang, e tswe boleng jwa se a se kwadileng bo se na mooko wa poko. Le gale ke se re tla se atlholang fa re sekaseka dinopolo go tswa mo diterameng tsa rona. Re ikgotsofatsa fela ka go re maikaelelo a baterama e ne e le go tlhama mmuisano wa poko.

Raditladi le Ntsime ba simolotse botlhami ka terama, mme morago ba itshupa mo botlhaming jwa poko. Ga go gakgamatse go bona ba sekametse mo go yona mo mmuisanong wa diterama tsa bona. Modise le fa a ise a phasalatse poko, o itshupa fa a kgatlhegela poko thata ka tiriso ya gagwe ya maboko mo mmuisanong. Ntlha e boraro jo bo ka neng bo e tlhakanetse ke ya phokelelo ya diterama tsa ga Shakespeare. Shakespeare o kwadile diteramapoko tse gone di nang le porouse fale le fale. Ga re fosetse kgakala fa re ka re ke tsona di tlhotlheleditseng boRaditladi go itlhophela mmopo wa poko, bogolo ka gobo poko mo Setswaneng e ne e ntse e atile.

Maitshetlego a Setswana sa segologolo le baanelwa ba dikgoro tsa mošate a a fitlhelwang mo diterameng tsa merero ya bogosi, tsa ga Raditladi le Modise, ga a di rontshe puo ya boboki e ba e dirisang. Gantsi e bile o fitlhela mo Batswaneng ba ba goletseng mo metseng e e nang le maitshetlego a, puo e, e re reng ke ya poko e, mo go bona e le mmuogale, bogolo-bogolo fa e utlwala setlhago, e sa lomegwa ka dipoapoeletso tse di motlele thata tsa medumo, mafoko le dipolelo. Mo go bona go ka ronega go utlwa baanelwa ba lekgorokgoro ba lepolosa le go tlhamalatsa puo. Mabaka ano ga se a re ka a buang thata ka Ntsime. Maitshetlego a Pelo le Serati ga se a lekgorokgoro, le fa e le a pele segompieno se ipha maatla. Gape o sa ntse a dirisa poko mo diterameng tsa segompieno thoothoo, jaaka mo go Lerato ke eng? le Ke batla go itse rre. Ga a patelediwe ke maitshetlego bokalo. Gongwe merero e a e tlhomereng thata ya tumedi le lerato, e batho ba yona ba buang dikakanyo tse di masisi le go tsholola maikutlo a a tebileng, ke yona e gwetlhang puo ya boboki mo baanelweng ba gagwe. Le gale go diterama tsa merero e jaaka tsa ga Morohe le Metsileng, tse di dirisang porouse. Tota le dipadi go na le tsa morero wa lerato, tse baanelwa ba tsona ba dirisang porouse. Mabaka a a utlwalang go gaisa a a tlhotlheleditseng mmuisano wa poko e ka nna phokelelo ya ga Shakespeare le bopaki jwa gore kwa ntle ga terama, Raditladi le Modise le Ntsime ba na le kgatlhego mo pokong ka boyona.

/.....

6.2.2 Poko mo go Raditladi

Motswasele

(a) Thulaganyo ya mela

Ga se ka gale thulaganyo ya mela e e kgaoganeng e nna le mosola wa baboki wa go tshwaya moribo le tigelo ya kakanyo ya botlhokwa mo terameng e. Fa gongwe bofelo jwa mola e a bo e le bofelo jwa polelo le kakanyo; fa gongwe e a bo e le kgaoganyo ya pateletso, jaaka mo sekaong se:

Fa a ka feta a bolela jaaka

Lo mo ipoleletse (ts.70)

Ka mmuisano o ya go buiwa mme o 'bogelwa' ka tsebe, go ka nna bogale go putla kelelo ya polelo eno mo go 'jaaka'. Ke thulaganyo e e koafatsang puego ya tlhago ya mmuisano fa terama e diragadiwa. Go na le mela e e putlilweng e se bofelo jwa kakanyo kgotsa polelo, mme go na le lebaka le le fitlhegileng le le amang bokao jwa mafoko a a buiwang kgotsa le senola mowa o a buiwang ka ona. Fa puo ya ga Leapeetswe e ne e le ya motho a batla mafoko kgotsa a supa pelaelo ya se a se buang, go ne go tla tlhaloga-nyega fa a dieganyana mo go 'jaaka', pele a ka tla ka mafoko a mangwe. Re ka bapisa mela eno le e e latelang go supa putlaganyo e e nang le bokao ya mela. Senese o tshwentswe ke pheretlhago ya loapi e e keteng ke botubi jwa pheretlhago ya semorafe. Ke mogolo, mme o iketlela mafoko, e bile o bua ka mowa o o nyemileng:

Ke lepile dilo tse di ntseng jalo

Mo dingwageng tse dintsi tse di fetileng

(ts.10)

Mowa o a buang ka ona o re lemosa gore lefoko la bofelo
la mola wa ntlha, le a taolosiwa; jaana:

.... dilo tse di ntseng jaalo

NWU
LIBRARY

Mafoko a a tlang morago ga lona ga a monate ka moo pele
a tsena mo go ona, o bofega loleme. Kgaoganyo ya mela
ka tsela e, e tla utlwala le mo tiragatsong ya mmuisano
fa maikaelelo e le go tshwantsha Sešese a bua a nyonyo-
bela mafoko, a supa tlhobaelo mo go se a se buang.

Ga se fela kgaoganyo ya mela. Nako nngwe go nna le dipolelo
di le mmalwa mo moleng o le mongwe, tse go ya ka
mmopo wa poko di ka bong di kgaogantswe go dira mela
e mešwa. Sekaonyana ke se, fa Motswasele a omanyana Sejo:

Didimala, Sejo! Bakwena, mpoletsang batho ba

(ts.47)

Go a ikutlwatsa gore mo puong ga se dipolelo tse di ele-
lanang. Polelo ya ntlha ke ya kgalemo, kgalefo le mafega,
e bile morago ga yona go pateletsa sebui go hupelwa mowa
go se kae. Morago ga moo go tle polelo e e buiwang ka
mowa o mošwa. Motswasele o bua le ditlhopho tse pedi
tsa batho tse a sa di tseeng ka go tshwana. O bifela
Sejo, mme o ikanya 'Bakwena', o lelela mo go bona gore
ba mo thuse lekoko la ga Sejo. O bua le bona a digile
makgwafo go se kae. Ka moo dipolelo tse pedi tse, di
kopantswe ka phoso.

Fa re tsaya mela e meraro ya ntlha ya terama e, (Kgaolo I, Temana I), re fitlhela le yona e kopantse dipolelwana tse di neng di ntse di ka bopa mela e e ikemetseng. Mo dinopolong tse di latelang re tshwaile ka // mo mela e ka putlwang teng. Ke Moruakgomo o na le Molotlhanyi:

Mor: Setilo ke seo, Molotlhanyi// nna fatshe o ikhutse.

Mosadi wa me ga a yo mo gae// o ile masimo maloba.

Mol: Ke a itumela, morena// ke tla itapolosa, ke lapile.

(ts.1).

Ka mo mela e e kopantseng dipolelo ka teng, e kaya gore di buiwe ntle le go kgwa mowa sebaka, e tswe ka tlwaelo re ne re ka kgwa mowa fa go tshwailweng teng. Morago fela ga mela e, go latela puo ya ga Molotlhanyi e e amang morero wa gagwe le Moruakgomo. Mo go yona mela e mekhu-tshwane, ga e a pataganya dipolelo thata. E fa motho sebaka sa go eta a kgwa mowa. Seno se tlhalosa sebopego sa mela e re e nopotseng. Moruakgomo le Molotlhanyi ba buela mafoko a mela e ka pele jaaka batho ba itlhagane-letse go tsena mo kgannyeng ya botlhokwa. Puo ya botlhokwa ke yona e e buiwang ke Molotlhanyi ka iketlo ka mela ya dipolelonolo, e e mo letlang go kgwa mowa le gore a utlwale sentle mo go Moruakgomo. Go supa fa pataganyo ya dipolelo mo meleng ya ntlha e atlegile e bile e le mosola, e fa mmuo wa ga Moruakgomo jaaka wa motho a šwegašwegela gore Molotlhanyi a tswelele ka kang e a e simolotseng ba le mo tseleng. Gongwe ba ne ba na le bangwe, mme Moruakgomo

a laleletsa Molotlhanyi ka fa lapeng gore ba buele mo sephiring.

(b) Morumo

Morumo jaaka go tshwana ga medumo e e digelang mela e e tsamaelanang, o tshwanetse go utlwala mo tsebeng ya mmogedi fa o dirisitswe mo terameng. Go tshwanetse ga nna le lebaka la go o dirisa, bogolo fa go na le mo o etang o sa dirisiwe teng. Go natefa ga ona go ka gogela tsebe go ela tlhoko mafoko a o dirisitsweng mo go ona. Gape mafoko a a rumisanang a a bitsabitsana; le lengwe le go gakolola le le tlileng pele ga lona, mme seno se dire gore a se lebalege. O ka golaganya mafoko a a bopelelang mo kakanyong e le nngwe. O ka thusa go tsepega tlhaloganyong ya mmogedi mo mafokong a botlhokwa. Mo dinatleng tse di tshwanang le Shakespeare, ditema tsa mafoko a a botlhokwa mo morerong, boanedi le kgotlhang, di tlhaolwa ke morumo. Fa gongwe o diriswa go tshwaya mafoko a a khutlisang pono mme a sobokanya puo e e buegileng mo go yona. Nako nngwe o dirisiwa ke baanelwa ba ba kgethegileng jaaka morati, rametlae le ramaele. Ga se gantsi e le makgabisa kgotsa maiteko a go supa kgono ya go rumisa mafoko go se na bokao. Sengwe sa botlhokwa ka morumo mo mmuisanong wa seterama ke gore o se ke wa bofa modiragatsi loleme, wa mmuisa mafoko a maitirelo a a tlhofofatsang boleng jwa puo ya gagwe kgotsa o e sokamisa. Le fa morumo o se yo mo mmuagaleng, e le malepa a tlaleletso a botlhami a go betla puo, o kgona go dirisiwa ka tsela e e sa

kgoreletseng mafoko go nna le kelelo ya tlhago le bokao. Fa o patelediwa, o tlhokisa mmuisano puego e bile o sira tlhaloganyo ya mafoko.

Ditema tsa Motswasele tse di supang thulaganyo e e tlhomameng ya morumo di robongwe. Di le supa tsa tsona di tla pele ga setlhoa, mme di le pedi tsa bofelo di tla gaufi le katlhogo le bokhutlo jwa kgotlhang. Go raya gore botswerere jwa puo ya morumo bo kgonega fa baanelwa ba sa ntse ba na le tsholofelo ya tshiamo, mme mafega, tshisibalo le letshogo le le tlang morago ga tharaano le setlhoa, di letla fela puo e e se nang makgabisa. Ditema tse pedi tse di kwa bofelong go tlhokegile e bile go kgonegile go di rumisa ka e le mafoko a bofelo a thwadi ya terama fa e tlhoboga botshelo, le a bofelo a moganetsi a a lebaganyang thwadi, a ikgatlha go bona a e fekeetsa. Fa re leba ditema ka borobongwe jwa tsona, re fitlhela diteng tsa tsona di le botlhokwa mo morerong le mo boanending; ke ka di tlhaotswe ka morumo.

Molotlhanyi o o dirisa go toutela Moruakgomo mafoko a gagwe a thaelo (ts.1) le go mo tlhotlheletsa go gapa bogosi ntle le tiego ka nako e sa batle go senngwa (ts.3). Moruakgomo o ipolelela gore ke nako ya gagwe ya go tlosa lefifi la puso ya ga Motswasele jaaka ngwedi (ts.3), e bile o ntsha dikeletso tsa sephiri tsa bogosi mo mmuaesing (ts.4). Sejo o o dirisa go kgalema le go gakolola

Motswasele (dts 8-9). Senese le Moruakgomo ba o dirisa fa ba tlhalosa bosula jwa go dirisa ntwaga rarabolola kgotlhang (dts. 11-12). Mafoko a ga Motswasele a ntlha go rumisiwa ke a fa a bolela ditlhobaelo tsa gagwe le boganka jo a tla bo dirisang, mo mmuaesing (dts. 44-45); tema eno e thulana le mmuaesi wa gagwe wa bofelo fa a tshogile loso mme a ithotloetsa go lwa go fitlha a swa (ts.106). Mojamorago mo ditemeng tsa morumo ke Moruakgomo fa a tlhobosetsa Motswasele botshelo mme a le mo monateng wa go fenya seganka (ts.107). Tota ke ena a filweng sebaka sa go rumisa mafoko go gaisa ba bangwe, gonne o emelela boeteledipele, botho le botlhale jo bo mosola go ya ka Raditladi, e bile ke ena mogaka wa terama. Ka moo re ka re morumo o dirisitswe mo mafokong a botlhokwa, le ke baanelwa ba botlhokwa.

Tema ya ga Sejo ke sekao se se di gaisang tsotlhe ka fa morumong. E na le mafoko a a sosobanyang dikakanyo tsa ga Raditladi mabapi le boeteledipele. Dipapiso tsa yona di maleba, puo ya yona e tlhophegile, e a utlwala, e a nopolega. Morumo wa yona o atlegile go gaisa wa tse dingwe. O rulagantswe ke seraro sa mela, le fa kwa tshimologong e ne e kete e tla nna wa "aa" (o o pataganeng sebedi). Mela ya ntlha e mene go ya ka dikakanyo le go wela ga dipolelo, e ka kgaoganngwa ka bobedi ka bobedi, e seng boraro. E e latelang ke yona e supang seraro. Thulaganyo yotlhe ke a'b'c'd'e'f'h'.

Tshimolologo ya tema e, e gogela ka dipoeletsamedumo:

.....kgakala,

Kgakala, kala, jaaka kala tsa mokala

Bo-k le bo-a ba dirisediwa go re baakanyetsa tiriso ya malepa a mangwe a modumo, e leng morumo. Go rumisa mela e meraro e e latelanang mo meleng e le somamabedi nne, go dira gore re pateletsege go o lemoga le fa re ne re sa rate, re bo re tlhokomele mafoko a mela. Gone mela mengwe e na le morumo o o felelang fela mo go tshwaneng ga ditlhaka (morumo wa matlho), o o sa utlwaleng mo tsebeng ka segalo sa ditlhaka le boleng jwa ditumanosi bo sa tshwane:-

mhágo [áxò]	-	gago [áxc]
matswele [éé]	-	setebele [é é]
balabàlà	-	dinála

Le gale bokoa jono ga bo timetse ga tsamaelana go mela e. Mafoko a botlhokwa a tema ona a supa morumo o o feleletseng, wa dinoko tsotlhe tsa mafoko a bofelo:-

- som - (f)

- lom - (f)

- pom - (f)

Papiso ya terama e re setse re supile bokao jwa yona fa re ne re sekaseka morero; e tlotlomala le go feta fa re lemoga gore e rumisitswe ka tlhweko le phethagalo ntle le gore puo ya yona e sokame kgotsa e ngotlege bokao. Go betlega ga tema yotlhe e ka fa popegong le le ka fa puong, go dirile gore le Motswasele e re a

swa a bo a kgona go "gakologelwa mafoko a ga Sejo a Monametsi" (ts.108), e tswe go na le mafokofoko a mangwe a mantsi a a builweng ke baanelwa ba bangwe. Tota le Raditladi o itemogile gore mo temeng e, o tomotse maatla-metlo a poko, ke ka a dirisa kgakologelo ya ga Motswasele go re gopotsa mafoko a tema eno kwa bokhutlong jwa terama.

(c) Botshwantshi

Le fa ditshwantsho- tsa ga Raditladi di se dintšhwa tsotlhe mo kelelelong ya Motswana, di sa supe boitlhamedi jo bokalo, di akgolega ka mokgwa o di golaganeng le maitshetlego (motlha, lefelo le maeno a botshelo) a baanelwa, morero wa terama le dimelo tsa baanelwa ka teng. Dipapiso tsa botlhokwa le tsona di a tsamaelana. Seno ke letshwao le Middleton Murry a reng ke

... the greatest mastery of imagery
... the harmonious total impression
produced by a succession of subtly
related images.

(Mo go McLeod, 1977 : 14).

Dikakanyo tsa botlhokwa tsa Motswasele di golagane le boeteledipele jwa nnete, bogosi jo bo nang le seriti le botho, boganka, bolotlhanyi, ntwala le polaano, patikego ya morafe, botsuolodi, pheretlhego mo pusong le go dirisana ga puso le babusiwa. Ditshwantsho tse di

dirisiwang gangwe le gape mabapi le dikakanyo tse, ke masedi a loapi (letsatsi, ngwedi le dinaledi); phirimo, bosigo, lefifi, motshegare; noga, robolo, seboko; podi, nku, kgomo, ntšwa; lerubisi, tau, nare; phefo, letsu-butsubu, legadima; mašwi; lepai; lerumo; thebe. Dilo tsotlhe tse, le tse dingwe, di gaufi le botshelo jwa Motswana mmogo le lobopo lo lo mo dikologileng. O di tlhaloganya ka pele e bile o itse sebopego sa tsona. Ka moo fa di dirisiwa go tlhalosa dikakanyo tse di sa tlhalosegeng bonolo ka puo e e pholole, di mo thusa go tlhaloganya se se buiwang. Gone mo baanelweng ba ba farologaneng ka maitlhommo dilo tseno ga di kae selo se le sengwe. Moanelwa wa mmelompe o tla di dirisa go sokamisa nnete, wa mmelontle a di fe bokao jo bo molemo. Go rialo di thusa go tlhalosa disatlhalosegeng, di boe di re senolele dimelo le dikakanyo tsa baanelwa.

Re ka tsaya tiriso ya letsatsi. Letsatsi ke motswedi wa botshelo jwa lesedi o o sa nyeleleng; le timela fela sebakanyana fa le phirima mme le boe le tlhabe. Ke kgosi ya masedi, mme le na le seriti se se tlotlegang. Ka tshwanelo bogosi bo ka tshwantshiwa le lona. Ke boeteledipele jo bo sa tshwanelang go fedisiwa, mme fa kgosi e swa, go tsenngwa e nngwe ka neeletsano ya setso jaaka neeletsano ya masa. Molotlhanyi ena o tshwantsholola bogosi le letsatsi, e bile o latola setso se se reng

/.....

bo rebolwe, bo se ka jwa ikgapelwa. O latola setso sa bogosi ka go latola Legwale:-

Legwale o mo lebitleng ga a na go boa,

Jaaka letsatsi ga a na go tlhaba gape

Ka go rialo o tsaya gore setso sa bogosi se bodile e bile ga se na thata jaaka setopo se se jewang ke diboko. Ga se iletse motshedi "yo o thata" go ikgapela bogosi. Ke sesupo sa lenyatso le tlhaloganyo e e sokameng ya ga Molotlhanyi.

Mo go Motswasele, ngwedi ke sekai sa go itlotlomatsa, o katoga batho, o ba ikgantshetsa ka o phatsima go ba gaisa. Mo barongweng ba gagwe, ngwedi ke mopholosi wa batho fa go le lefifi, mme o nna kwa godimo fela ka a batla gore lesedi le gasame le lefatshe. O thusana le dinaledi, ka moo ga a ka ke a di nyeletsa. Kgosi le yona e tshwanetse go ikanya le go dirisana le batho. Fa e ipolaela batho, puso ya yona e tla tlhoka molemo. Jaaka barongwa ba bua "lefifi le ka nna legolo" (ts.31). Jaanong lefifi, bosigo le phirimo ke dilo tse di gola-ganngwang le bosula, botlhoko le bosilo. Motswasele fa a ithapelela go nna pelompe, a re:

A kilo e hubitse matlho a me

A etse letsatsi le ya bodikelo (ts.10)

Ditlamorago tsa bopelompe jono, di ya go tshwana le lefifi morago ga phirimo. Senese fa a bua ka bosula le selelo tse di bakwang ke puso e e bosilo, o di tshwa-

ntsha le lefifi le le tlang morago ga thisimelo ya mo-
tšhotšhonono. Moruakgomo fa a feteletsa sebopego sa
ntwa, a re e ka fetola motshegare bosigo,

Mme bosigo bo tla nna jaaka lebitla le loso

mmogo (ts.12).

Ditsatlholego jaaka phefo le legadima, le tsona di diri-
siwa go tshwantsha pheretlhego ya botshelo le letshoso.
Jaaka Shakespeare a dirile gantsi mo diterameng tsa
gagwe, Raditladi o dirisa pheretlhego ya loapi le lobopo
go tshwantsha se se tla diragalang mo morafeng. Senese
o tlhalosa tlhakatlhakano ya bosigo, e e bakilweng ke
phefo. Lerubisi le lala le lela, dinku di lelela dikonyana,
ditlhare di a tsebeetsega. Seno se kaya bosula jo bo
mo ditlhaloganyong le maikutlo a ga Motswasele le baraedi
ba gagwe; matshwenyego le mahutsana a a mo go Morua-
kgomo le morafe o o patikiwang; le ntw e e tla salang
dilo tse morago. Ntw e e tshwantshanya le "letsubutsubu,
le le gogolang gotlhe." Papiso e ya ntw e le phefo ga
e kgakala le mafoko a ga Motswasele fa a re:-

Nna Motswasele ke ntw e bobidibidi,

E tlileng e bidia e sena e go tswang (ts.15)

E sa ntse e le tshwantsho ya ntw e ka phefo, ka le yona
ga re nke re itse gore e tla tswa ntlha efe. Bobedi
ke dilo tse di senyang di sa kgethe, di tsosa lerole
la tlhakatlhakano.

Diphologolo, dibata, digagabi le diruiwa le tsona di na le seabe mo botshwantshing jwa Motswasele, ka jaaka Motswana a sa bolo go lepa botshelo ka tsona. Re utlwile lerubisi le amanngwa le botubi. Morafe o o patikiwang o tshwana le diruiwa tse di bonolo (dinku le dikonyana) di le mo tlalelong ya matsubutsubu. Re bona Moruakgomo fa a bolaya Motswasele a re o mo "šogotlha mmele jaaka podi" (ts.107). Podi fa e bapisiwa le nku, e tlhogoe-thata mme e swa e bokolela. Ke papiso e e nepagetseng e e tsamaelanang le go swa ga seganka se se tlhogoe-thata. Ntšwa ke lekgoba la dikeletso le bopelompe jwa motho. Fa Motswasele a bolaya Maleke, o dirisa "ntšwa e khunou". Fa Molotlhanyi a nyatsa boboi jwa ga Moruakgomo jwa go ka ikgapela bogosi, o mo kgoba ka go re:-

A o batla go etsa ntšwa ya mokgee,

Wa etsa ntšwa ya mokaši wa sia...? (ts.2).

Ke sona se se gapeleditseng Moruakgomo go babatsha mafoko a thaelo, a re "a bosweusweu jwa maši." Ka nako ya fa Motswasele a tlhasetse booRamodi, Segokotlo o bolela gore:-

Gangwe le gape ntšwa tsa Kgosi tsa bogola

Di bogolela go loma bana ba batho (ts.13)

E ka ne e le dintšwa ka nnete, kgotsa e le barongwa ba kgosi, ka le bona e le didiriswa tsa boganka jwa ga Motswasele, tse a di lebogelang ka lerapo la maemo.

Gantsi Motswasele o ipoka ka go "tsamaisa robolo," noga e ntsho. Noga e kaya bosula jo bo feteletseng. Le fa e re a bolawa go be go twe:

O baa o ntsha loleme jaaka noga (ts.108),
ga se fela. O swa a ntse a leka go dira bosula jaaka noga. Diphologolo di etsa "poo ya nare", tau le phofu le tsona di dirisiwa go tlhalosa boeteledipele jo bo sa eletsegeng jwa ga Motswasele. Fa Modise a tlhalosetsa Motswasele maemo a ntwana, a re:

Batho ba aname le sekgwa jaaka diphologolo
(ts.102)

Mafoko a gagwe a re bopela setshwantsho sa diphologolo di tlhasetswe ke sebata kgotsa ke batsomi. Jaaka mo pokong, o tlhopha mafoko go tlhalosa tiragalo ka tsela e e gwetlhang maitlhomong, maikutlo le mogopolo. O bona "phereetsego e kgolo" le marumo a ntwana a le "mafara-tlhatlha". Bophologolo ga bo fela mo go reng batho ba tletsetletse le naga. Ba bolaana jaaka diphologolo. Ba a "gatlampolana":

Bangwe ba sia ba tshologa madi ka legano

Bangwe ba sia ba tshwere mala ka diatla.

Poitshego e, e tshwana le e Modise a e tlhalositseng go le pele fa a ne a bona

Bangwe ba swa marumo a ba tlhometse matlho,

Bangwe a eme motloutlo mo dimpeng tsa bona,

Bangwe ... digai di le mo maragong

(ts.100).

Modise o bitsa dipoitshego ka maina gore re se ka ra tlhabela botlhoko jwa tsona, ka e bile a lotlegela motho yo o sa di iponeleng ka matlho (Motswasele le babogedi). Ga a tlhalose fela botlhoko jwa tllhabano, o tlhalosa le bopelompe jwa go natefelwa ga bafenyi, ba ba robang mebele ya ba bangwe

.... jaaka ba roba mabele mo tshimong

Go "gatlampolana" mo go bona ke selo se se mosola le se ba ka ipelang ka sona, jaaka mofodi wa mabele. Fela jaaka mo ponong e e begiwa ke Modise, terama ka bontsi e na le baanelwa ba ba tshotseng marumo "mafaratlha-tlha diatleng." Lerumo ke sedirisiwa se se kgabolang thata mo sediregong sotlhe. Ke sekai sa kgakalo le le-tshogo. Ga go na gore terama ya ipelo e ka tlalatlala dibolao jalo. Le mo dipuong tsa baanelwa motho fa a ipoka kgotsa a bolela maitlhommo a gagwe, o tsaya dipapiso tsa gagwe mo dilong tsa nwa jaaka lerumo. Moruakgomo fa a bidiwa kwa kgosing, o gopola dibolao. Motswasele a re ena ke "ntwa e bobidibidi." Le fa banna ba iketlile (Kgaolo III, Temana I) go ntse go buiwa dintwa, ka lerumo le lelemela (ts.3). Ke dilo tse di bakang gore go utlwale "madi a nka mo phefong."

Malepa a mofuta o, a puo, a itshupa thata mo pokong. A atlega le go feta fa a sa tlopelwa gonne a ka tlosa botho mo baanelweng, a ba dira baboki. Go nyalelana ga ona le bogolo jwa baanelwa, tikologo le maemo a bo-

tshelo, di dira gore re re go ne go se puo epe e nngwe
e ba neng ba ka e dirisa fa e se ya poko.

6.2.3 Poko mo go Ntsime

(a) Dipoapoeletso

Puo ya poko mo go Ntsime e kete e tshwaiwa ke dipoa-
poeletso tsa medumo, mafoko le dipolelwana. Dipoeletsa-
medumo, neeletsano, tlhatlaganyo ya mafoko le ya bokao,
di nyeuma mo mmuisanong wa gagwe go gaisa wa boterama
ba bangwe ba babedi. Tsona le dika ke matshwao a magolo
a boboki mo go ena. Sa bobedi ke go rokotsa kakanyo
ka go kotlopisa mafoko mo meleng e le mentsi, mme seno
ke sengwe sa dilo tse di lelefatsang mafoko a baanelwa
ba gagwe. Ga se gantsi ba bua ka bokhutshwane, ba ya
le monate wa go kgabisa kakanyo ka mathaithai a puo.

Fa go na le medumo e e atileng mo go Ntsime, ke e e
bokete, e e gotlhanyang dirwe tsa puo, jaaka bo - kg,
-tlh, -g, -ph, -tsh, -th, bogolobogolo mo puo e leng
ya khutsafalo kgotsa mabifi. Keikepetse fa a letswa
ke lerato, ga a re maikutlo a isa mogopolo kwa le kwa;
a re a a o "akgaakgisa". A re mowa wa gagwe

o fetogile molatlhegi, o tlhotlhomla le naga,

O raleitse sekaka se sesetlha, se se tlhokang botshelo

(ts.1)

Fa a gaketse, o tswaka medumo yotlhe e e bosula. Setlhabi
sa lerato

Se tlhoka motlhomodi yo boutlwelobotlhoko

A se tlhomola ka kutlwelobotlhoko

Ke tle ke fole matswalo pelo e ritibale

E tlogele go rutlarutlega jaaka dikala tsa setlhare

Di tsubutlwa ke letsuatsue le rwele dithole

(ts.2)

Mo go Serati sekao se sentle ke sa Kgaolo 3, Tema 1,
mo Nombini a tshwenngwang ke lekwalo la ga Dithole le
mafoko a ga Lefufa. Mo a buang teng, go tletse bo -
-tlh, bo-kg, le bo-tsh. Mela e le metlhano fela e ka
nna le bo-tlh ba le robedi:-

Pelo ya me e rutlwa ke kutlobotlhoko

Lerato la ga Dithole ga se lerato matlhotlhapelo

Ga le a ntsholela tswina le ntsholetse botlhole

Ke kgalola motšhatšha, more o botlhoko

Le tlile go nkgautlhaganya mala le mpheretlha

tlhaloganyo . (ts.34).

Le fa Keikepetse le Dithole ba tshwaragane le go ferea,
puo ya bona e makgwakgwa, ga e na boleta jwa medumo.
Lorato lo lo "gamutlhileng" pelo, mafoko a lorato a
a batlang go tlhotlhwa "ditlhotlhonkga", (Pelo, ts.
28, 29); "noga e e mogoga mogolo , letlhoo le botlho-
kakitso, , go gagolaka dipelo tsa bagoumaki": ke medumo

ya puo e e ronanang le bonolo jwa lerato, le fa gone baratani ba kampane le dikgoreletsi tse di ba sulafatsang maikutlo. Go batla moterama a kgetha ditemana tse di rileng le mabaka a a rileng go dirisa dipoeletsamedumo mo go tsona. Go di tlopela gongwe le gongwe go baka gore boemong jwa gotlhagisa bokao, di utlwale boatla. Fa moanelwa jaaka Keikepetse a tlantla medumo mme go twe o utlwile botlhoko, o re hupetsa ditshego boemong jwa go re tlhomola pelo. Go tshwana le fa e re a leka go gapa kgarebe maikutlo a bo a nnetse go "tlhotlha ditlhotlhonkga". E kete malepa a puo a Ntsime a a dirisang, le fa a na le kgonego ya go atlega, a senyelediwa ke tiriso e e feteleditsweng le e e seng maleba ka metlha.

Dipoapoeletso tsa mafoko, dikapolelo le dipolelo ka tsela ya makaelagongwe, dineeletsano le ditlhatlaganyo, di na le go koafatsa mmuisano ka go o lelefatsa mo diterameng tsa ga Ntsime. Ga se gantsi baanelwa ba gagwe ba bua ka bokhutshwane. Ba rata go touta ntlha e le nngwe ka mekgwa ya puo e e farologaneng, kgotsa ba kotlopisa kakanyo ka mela e le mentsi e e ikgatang sebedi ka bokao. Ke ka ntlha eo fa motho a lebelela dipuisano tsa baanelwa ba gagwe di bo di bonala jaaka metseletsele ya mmuaesi. Mongwe le mongwe o bua ka boleele, yo mongwe le ena morago ga theetso e telele le ena a ithebolele sebaka.

/.....

Dithole o tsaya sebaka a bua a le esi, a bua keletso e le nngwe fela: a re fa a ka bo a itse go fofa jaaka morubisi kgotsa lephoi a ka bo a ya kwa go Nombini. Puonyana eo e tsaya mela e feta somamararo Dineeleletsano le ditlhatlhaganyo di dirisiwa makgetlo a feta lesome, mme mo go tsona go boelediwa dipolelo tse di kayang go itsalanya le dinonyane tse di ka fofisetsang Dithole kwa go Nombini, le kakanyo e e reng lerato la ga Nombini le mo gapile maikutlo. Re gakologelwe gore go bua motho a le mongwe, mme go a lapisa go utlwa lentswe le le lengwe le touta kakanyo e le nngwe sebaka. Gantsi mmuaesi wa pono ya ntlha o dira tiro ya go re senolela bothata jo terama, e tla lebaganang najo. Mo go Dithole ga re ise re utlwe sepe ka se se mo kgoreletsang go ratana le Nombini. Dinonyane tsa baloi tse a di opelang sebaka ga di amane le mooko wa terama jaaka mo ntlheng ya ga Keikepetse mo go Pelo e ntsho. Fa a ka bo a golagantse kakanyo ya go fofa le leokariba le a le buang morago la "mekgwa le ditso" re ka bo re lemoga bokao jwa dinonyane. Seno o se tlhagisa morago ga dipotso tsa ga Batšhipile, yo le ena a nyatsang modikologa wa ga Dithole ka go dikolosa ya gagwe puo:-

Se ntikolose jaaka pholo ya tona molekane,

Se njese mmamodikwadikwane....

Boboko jwa me bo ja moretelediane

Bo tšelemela fa godimo ga puo ya gago...

Mo go Pelo dipoapoeletso, bogolobogolo ditlhatlaganyo, di dirisitswe motlele mo bontsi jwa tsona di fokotsang boboki. Go dikao dingwe tse di oketsang matlhagatlhaga a puo mme di tshwantsha tiragalo ka maikutlo a a tshole-tsegang. Fa Morule a sotla ditiro tsa baloi, o boeletsa mafoko a a supang matsapatsapa a lefela, mme mela ya gagwe e supa go buela ka pele, go tenega le go fela pelo:-

Ba lala ba tlola dipota bosigo;

Ba lala ba ralala diphefo mariga;

Ba lala ba newa ke dipula selemo. (ts.10)

Ke poapoaletso e e tshwanang ka mosola wa boboki le mafoko a ga Nthite fa a eletsa gore bašwa ba tle ka matlhagatlhaga a bona go thusa baloi:-

.... ba ka bo ba le fa,

E le bona ba tlhabeletsang dikoma;

E le bona ba tabogang le malapa;

E le bona ba tlolang dipota

E le bona ba sutlang magora (ts.15)

Ditema tse pedi tse di dirisa madiri a a supang mositse o o mogaragatshego: go tlola, go ralala, go taboga, go sutlha, go tlhabeletsa. Ka moo ke mela e e buegang ka pele mme dipoapoeletso tsa yona ga di bonya.

Dingwe dipoapoeletso ke dika-poko tse di repisang mmuisano le sedirego. Fa Modise a bona setopo sa ga Neo, ga a tshoge mme a tsibogela go itsise batho. O tsigama

foo, a boeletsa se a se bonang ka mafoko a le mangwe
a a sa supeng go suta:-

Ke pono e e tsitsibanyang mmele.

Ke pono e e sisimosang maikutlo

Ke pono e e akgang mogopolo

Ke pono e e garolang pelo (ts.83)

O ka re ga a bone setopo, o tlhalosa maikutlo a gagwe
a eme felo go le gongwe. Mo gongwe e bile ga a itlhalo-
ganye, jaaka fa a re o sisimoga maikutlo. Madiri a gagwe
a kaya selo se le sengwe, ka moo poapoeletso ga e tlha-
tlose maikutlo le fa e le go bopelela dikakanyo. Sekao
se se bokoa le go feta ke sa fa Keikepetse a sena go
kgaola mmaagwe molomo, e bile a letetse go bolawa. Dipoa-
poaletso tse tsa gagwe di nyemisa mooko; di gemisa moga-
ragatshego wa pono le go fokotsa botlhoko jwa tiragalo.
Se se akabatsang le go feta ke gore fa a nnetse go bala-
bala jalo, banna ba mo atlhametse; ena ka fa o lebagane
le mmaagwe a le mo botlhokong jwa mowa le jwa molomo:
O boeletsa "Ke kgaotse molomo wa gago" le "Gonne o tlho-
kile go/Gonne o ne wa nthuta" sebaka sa mela e le lesome,
a eta a tsenya ditatofatso ka go di kotlopisa (ts.125).
Puo ya mofuta o ga se poko; ga se ya boterama; e itlhoko-
molosa maikutlo a a tsamaelanang le tiragalo e e botlhoko.
E tsigamisa sedirego; e dira baanelwa diso. Mafoko a
bona ga a tsamaelane le se se diragalang, ke kgelekiso
e e lolea. Le babogedi ba tlile go a tlhokomologa ba
tsibogela madi a molomo wa ga Nthite.

(a) Botshwantshi

Kgelekiso e e motlele e re e lemogileng mo dipoapoeletsong tsa ga Ntsime e sa ntse e fitlhelwa le mo botshwantshing jwa gagwe. Ga a itsape go tlantla ditshwantsho di le dingwe gantsintsi gore di bo di tswe monate. Tsona dipoapoeletso tsa medumo tse a di ratang bohe, ke mangwe a malepa a go tshwantsha maemo a dilo le maikutlo a baanelwa, mme re setse re bontshitse ka moo di koafadiwang ke go tlopelwa ka teng.

Bogolo jwa puo ya gagwe ya botshwantshi bo theilwe mo dilong tsa boloi le tsa Sekeresete. Mmuaesi wa ga Dithole o o bulang Serati o tletse puo ya mofuta o, le fa e le puo ya morati a lelela moratiwa. Kgono ya go ka iphetola nonyane gore a kgone go fofela kwa go Nombini, e bidiwa "maatla a bommam-pipi". O simolola ka go eletsa go nna morubisi, nngwe ya "dinonyane tsa bosigo". Le ena o lemoga gore ke phoso go dirisa puo ya boloi e tswe a lela ka lerato:

Nnaare ke buela eng ka Mmampipi!

Le fa go le jalo o ntse a boela kwa dikeng tsa boloi. Maatla a lerato o a tsaya e le go loiwa pelo ke moratiwa, seipato sa gagwe e le gobo "lerato ke tsala e kgolo ya Mmampipi." Mokgwa o le mo fekeetsang ka ona o tlhalosiwa ka "le nkgwetse mathe

ganong ka tshereana," "la nkupa maikutlo". Le fa morago a fetogela kwa sekeng se e seng sa boloi:-

.....nonyane e tshwana le lephoi

Ka boswaana bo sweufatsa pelo;

o ganelela mo boloing fa a tlhalosetsa Batšhipile matshwenyego a gagwe:

Pelo ya me e loigile (sic)

E loilwe ka dipheko tsa Setebele

(ts.2)

Botshwantshi jwa mmuaesi wa ga Dithole ka go touta dika tsa boloi, gone bo supa maatla a go eletsa lerato jaaka motho a loilwe ka lona, fela bo ronana le tsela e lerato la gagwe le tllileng go e tsamaya mo terameng e. Le fa le rarabolotswe ka dipheko kwa bofelong, ke tse di molemo, e seng mere ya baloi. Le mathata a a mo kgoreletsang ke a dikakanyo tsa morafe o o ratang tlhaolele le lefufa, e seng baloi. Ke botshwantshi jo bo ka bong bo dirisitswe ke Keikepetse mo go Pelo, ka ena e le wa lelapa la boloi, e bile morago a raelesegile go lekeletsa lerato ka go dirisa boloi.

Mo go yona tema e ya Serati re rakana le mafoko "bosigo" le "boswaana", a Ntsime a a dirisang gagwe le gape go kaya molemo le bosula. Lefifi, bosigo le bontsho; lesedi, motshegare le bosweu, ke ditlho-

pha tse pedi tse di tsamaelanang le bontsho (bosula le botlhoko) le bosweu (molemo le monate). Ke dikai tse di tsetsweng ke tumelo ya Sekeresete le phokelelo ya botshwantshi jwa Sekgoa. Mo go Pelo re utlwa tiriso ya mafoko ano ka botlalo fa Keikepetse a re:-

Ke batla sego sa metsi menomaswaana,

Menomaswaana .serudisa .mowa o o tlhonameng;

.....

Pelo e ntsho ya morati e sweufale, e tlhape

E tshwane le mohumagadi ngwedi mariga,

Ka lesedi leswaana a lelekile lefifi bosigo.

(ts.2).

Fano dilo tseno di kaya botlhoko le monate. Kwa pelenyana Nthite o bua ka "pelo e ntsho" go kaya bopelompe. Keikepetse o boa a dirisa "meriti" le "logaga lo lontsho" (ts.3) go kaya sengwe se se boifisang, se se sa jeseng monate, se se tshosang jaaka loso. Letsipa o bua ka "pelo e ntsho" ya ga Neo, ka a re e kgotlela dipheko tsa gagwe. Morule ena a re motho o a tle a swe letswalo, mme

Pelo e ntsho e ntshofale sesidi,

E hupe bolele, e hupe letlhoo. (ts.9)

Ka Letsipa le Morule, re tewa go tse bontsho ga se fela bosula; ke bosula jo bo kgotlelang dilo tse dingwe, jaaka mosidi o ka tlogela bontsho jwa

ona mo dilong tse ditshweu tse o ka gotlhanang natso.

Botlhoko, monate, bosula, molemo, maemo a kgakalo le letsididi la maikutlo, di tlhalosiwa gape le ka mafoko a tshwana le bohibidu, go rotha madi, legala, kganya, kgalalelo, bosetlha le mariga. Batšhipile o tlhalosa go konyela mowa ga ga Dithole jaana:-

.... sefatlhego sa gago se setlhefetse

O ka re sa motho phefo ya mariga e mo gamotse.

(ts.2)

Dithole o bua ka bogale jwa lerato la gagwe fa a re le tuka le go galalela "jaaka legala la motswere" (ts.3). Morago o tlhalosa phisego le botlhoko ka papiso e e tsamaelanang le legala, a ntse a kopantse le bohibidu jwa pelo e e "rothang madi":-

...letsatsi ke lele le hibitse,

O ka re kweletla ya legala mo pelong ya me,

Pelo e e rothang madi a a tshololwang ke lerato,

(ts.5).

Le fa e ka nna go tobekana ga maikutlo a ga Dithole, e sa ntse e le bokoa jwa ga Ntsime jwa go tlopela tiriso ya ditshwantsho tseno ka matlhaodi a a dirisiwang le sengwe le sengwe se se amanang le maikutlo.

Ga go lebaka la go bua ka madi go bolela phisego le botlhoko jwa go rata. Go rotha madi go ka bo go dirisetswa khutsafalo e e bakiwang ke go swelwa kgotsa go latlhegelwa ke moratiwa, e seng go mo tswela pelo kgotsa go mo tlhoafalela. Seno se dira baanelwa ba ga Ntsime dipepe tse di itsemang selelo le fa bothata e se jo bo boitshegang.

Fa gongwe puo ya botshwantshi e dirisitswe ka maatlametlo go tshwantsha maikutlo a etsa lerato, ga mmogo le go thadisa maemo a tlhaloganyo kgotsa mogopolo, dilo tse pedi tse di sa bonweng ka matlho. Ke mosola wa botshwantshi. Mmuaesi wa ga Keikepetse ke sekao se sentle. Dipapiso tse a di dirisang tsa maina le madiri, di tshwantsha maikutlo le tlhaloganyo ka mafoko a a komota, a a kayang motsa-mao o o sa iketlang. Go tobekana ga maikutlo le go etsaetsega ga maikutlo di tlhalosega ka setshwantsho sa diphefo, dintelo tsa lewatile, go phaphailega ga ditsatlholego fa loapi lo sa iketla:

Go medile maikutlo a seeng botho jwa me;

Maikutlo a a akgaakgisang mogopolo wa me;

A a phepheulang mowa wa me .....

.....

O šapa ka khutsafalo boidiiding jwa metsi

O boe o thibagane jaaka makhubu

Le fa seno se lebega e le maatlametlo a poko a

a feteleditsweng mo puong ya motho a utlweletse matshwenyego, ga a bogole mo tshimologong ya terama, gonne a re thadisetsa bokete jwa lerato le le yang go fetlha ditiragalo tse dintsi tsa terama. Mafoko a a thaletsweng, bogolobogolo "kokomoga" le "thubagane", a tlhalosa ka botlalo maatla a lerato le matshwenyego a a tlileng go baka thaelesego ya boloi le polao mo moanelweng yo o simolotseng e le morati. A okediwa ke madiri a motsamao o o seng monate, e bong "tlhotlhoma" le "raletse". Go tlhakana tlhogo le go se itse se a ka se itirang ga ga Keikepetse go bonala mo tirisong ya dipapiso tse di sa golaganeng.

"Sekaka se sesetlha" le boidiidi jwa "metsi a matala" ke mafelo a a katoganang thata mo lefatsheng. Gore mowa wa motho o ~~tsamae~~ mo go ona oomabedi mo nakong e le nngwe go supa tota gore "e fetogile molatlhegi." Maikutlo ona ga a tlhalosege ka motsamao jaaka mowa. Ona ga twe a "medile", go boe go twe a "ikepetse." Go kaya gore a baka matlhomola jalo, ga se a a ka tswang bonolo. A eme felo go le gongwe, e bile a tseneletse, jaaka modi wa setlhare kgotsa mmutlwa mo nameng. Ke ka go twe a tlhoka motlhomodi.

Botshwantshi jo bo sa itlhaloseng bonolo mme e re fa bo lemogilwe bo se ke bo gake tlhaloganyo, ke jwa tiriso ya ditiragalo, didirisiwa, dibopiwa

le mekgwa e e nang le go gatelelwa kgotsa go boaboelediwa ka tsela e e di fang bokai mo sediregong sa mafoko. Fa re ka ela tlhoko mo go Serati, dikai tsa mofuta oo ke "noga" le "bojalwa". Terama yotlhe e nyeuma dinoga, go tloga ka Dithole fa a itshwantsha le "noga e kgolo ya tlhware" e meditse phudufudu, go fitlha ka dinoga tse di fereselang mo maotong le matlho a ga Nombini fa a ile go batla dipheko. Ga se fela Keoagile a re Mmalefufa

.... o menogela jaaka noga

E longwa ke mala a magolo a bonoga (ts.27);

Kgotsa Dithole a re BoDitshebo ke dinoga di itoma mala (ts.41); kgotsa Nombini a re Lefufa o tletse "bonoga". Noga ke setshwantsho sa bonweenwee le bobolai jo bo iphitlhileng. Go e bitsa ka leina go tlisa go lelemela ga yona mo mothong ka mmele o o tsididi, kgotsa go sesela ga yona mo matlhong a motho; go tlisa tsibogo eo mo maitlhomong. Ditlhaloganyo tsa boDitshebo le bommaLefufa ke tsa bonweenwee, mme ditlamorago tsa mafufa a bona di botlhoko le botlhole jaaka malomo a noga. Gantsi fa ba bua ba inanatha jaaka noga e itoma mala, go supa fa ba se na nnete mme maitlhomong a bona a se na molemo ope fa e se bopelompe fela. Pele Nombini a bona dipheko le go tsaya Dithole, tsela ya gagwe e tletse dinoga fa fatshe le mo ditlhareng. Ka a sa fiwa

sebaka sa go ralala maiteko a basetsana ba motse a go mo kgaoganya le Dithole, o ralatswa dinoga tsa thaba, tse di kayang baemakgatlhanong le balaledi ba ba etsang Lefufa le Ditshebo.

Gantsi basadi fa ba kopanela serala le banna kgotsa basetsana, go buiwa ka bojalwa. Mmalefufa o fa banna bojalwa pele a ka ba fa dikgang tsa thatano ya morwakgosi le motswakwa. Fa a babatsa barwadia Bakhudung mo go borraabona, o ba babatsa ka kgono ya go apaya bojalwa. Ke yona kgang e ba e tšhotlhang thata; e gaisiwa fela ke ya tlhaolele. Bojalwa bo dirisiwa go supa bosadi, go kgwabofatsa banna le go ba gapa ditlhaloganyo. Ke jaaka Keoagile a ba ema nokeng ka mafega, e tswe se ba se buang se se na bopaki. O fekeediwa ke bojalwa, mokgwa wa sesadi wa go dira gore monna a go utlwelele. Le fa e le selo se mosetsana mongwe le mongwe a tshwanetseng go se itse, go a gakgamatsa gore Nombini ena a bokelwe dilo tsotlhe kwa ntle ga go itse bojalwa. Go bo itse ga go kae molemo ope.

Thaba le yona mo go Ntsime e kaya bothata. Thaba ya Badimo e kaya bothata jo bo retelelang Bakhudung. Bothata jo Nombini a bo fenyang go supa pelo ya lerato, ke go palama thaba go batla dipheko le go folosa Dithole. Le mo go Pelo, Keikepetse o

engwa pele ke "thaba ya dipelo" gore a tsene kwa legodimong. Bobedi dithaba tse, di kaiwa ka mareledi, a a supang gore ke mathata a a tlhakantseng bopopota le go tsietsa, a a batlang maitsetsepelo (Nombini), kgotsa a a sa direlwang go rarabololwa (Keikepetse). Nombini a re:

Majwe a otlhe a boreledi, ga a na boitshwarelelo.

e bile o eta a a fosa, a wa (ts.80,81). Keikepetse ena o lela ka go re:

Ke palelwa ke go namela thaba ya dipelo.

Di borethe ke thelela mo go tsona (ts.127)

Le fa a re o leka ka thipa (jaaka a kile a e dirisa go gonya Neo pelo e e ka mo rarabololelang mathata a lerato), ga a kgone go e fenya.

NWU
LIBRARY

Pogisego ya mowa o o dirileng boleo e thata go tlhalosiwa, bogolo fa e tshwanetse go utlwala e le botlhoko go gaisa loso. Leano le Ntsime a le dirisang ke la sepoko le dipono. Mafoko a tshotlo le pogisego tse di bonwang ke Keikepetse ka ntlha ya pelo e a e gopetseng mo go Neo, re di bona ka matlho fa a tlhalosa. makgore a thaba ya dipelo. Dikakanyo tse di feretlhegileng tsa ga Nthite, botlhoko jwa go swelwa ke morwa, go foswa ke katlholo le go latlhegelwa ke maatla a boloi, di senolwa mo tiragalong e e tlhakantseng botlhoko le monate ya sepoko sa ga Keikepetse. Go a tshegisa go bona

mosadimogolo a tshaba go sa bonale se a se tshabang;
a eta a ribela phefo fa sepoko se mo "oma ka lebole",
se mo tswaketsa maoto, se mo latlhela mo kgatamping.
Fela go tlhomola pelo gore dilo tse a di diriwe
ke morwae. Go tshaba jalo go tshwana le go itlho-
tlhora ditiro tsa boloi, go di tshabela kwa tumelong
ya boMorule. Fa a sena go ineela Modimo wa bona,
sepoko ga se tlhole se mo tshwenya. Ka mafoko a
mangwe, tiragalo eno ke setshwantsho sa boterama
sa kotlhao le boikotlhao.

Botshwantshi jotlhe jwa ga Ntsime, go tloga ka
medumo go fitlha ka dikai tsa ditiragalo, bo ntsha
bokao jo bo seng monate. Matlhaodi, madiiri le maina
a a a dirisang mo go tsona ke a dilo tse di bosula
le tse di botlhoko. Di naya terama mowa wa tshula-
falo le khutsafalo. Le fa go buang baratani kgotsa
baanelwa ba maitlhommo a mantle, ga go ke go tlhoka-
fala setshwantsho se se tshosang kgotsa se se sula-
fatsang. Mo go Serati puo ya mofuta oo e kgotlela
maitlhommo a lerato a a leng botlhokwa mo terameng
e. Go ne go tshwanetse ga nna puo e e monate ka
bontsi gonne baanelwabagolo e le bona ba fenyang
kwa bofelong, mme phenyo ya lerato e le kgato ya
botlhokwa mo morerong. Mo go Palo go a utlwala
gore botshwantshi bo boitshege. Lerato le le mo
teng ke sediriswa sa boloi. Baanelwabagolo, Keikepetse

le Nthite, ke bapelompe. Kgato ya botlhokwa ke kotlhao ya ga Keikepetse, mme ga go rone fa e etilwe pele ke maemo a a bosula a boloi le dipolao. Lefere tlho le baloi ba le tsentseng motse le lona le tshwantshega sentle ka puo e e mabifi, e e tshosang e e bopang botshwantshi jwa terama e.

6.2.4 Poko mo go Modise

(a) Tiriso ya medumo le morumo

Modise ga a dirise medumo motlele jaaka Ntsime, mme gone o tshwana nae ka go e feteletsa mo dite-maneng di le mmalwa tse a e dirisang mo go tsona. Motho o lemoga tiriso ya poeletsamedumo mo temeng pele a ka utlwa bokao jwa diteng tsa yona, mme seo se dira gore e nne malepa a a itayang tsebe, makgabisa a a se nang bokao le a a se nang mosola mo mmuisanong wa terama. Ditema tse di nang le dipoeletsamedumo mo go Metswi le Magagana di senya gape ka gore di wela mo ponong e e amang ntlha nngwe e e masisi. Ke jalo moanelwa yo o nnelang go tshameka ka medumopuo ka nako e e masisi, o fetoga setlaela. Puo ya gagwe e tsaya legato la mafoko a a ka rarabololang bothata.

Ka nako ya fa Letsholo a lwala la go swa, Karabo
o bua mela e e bokang ngaka e a batlang e ka
tla go alafa kgosi jaaka o ka re ga a mo tlalelong
ya go lwalelwa ke kgosi:-

Pharatlhatlhe, Rampharitlhe, wa go ingwaya
ka setlhotlha,

(Magagana, ts.11)

Sefudi le ena fa boDiraditsile ba tlile kwa go
ena ka matshwenyego a bolwetse le go batla bogosi,
o boka ngaka boemong jwa go ba kaela kalafi le
tharabololo:-

Ngaka ngaloga o ngakalale, o ngame
matlhaka a mangana!

E re o ngakaletse o ngamole ditlhaa ka
ka mangana! (ts.22)

Ga go supe a tshwenngwa ke seemo sa dilo, e bile
maikaelelo a gagwe ga se go bua puo e e nang le
thuso mo go bona. Go seng jalo a ka bo a sa kgone
go dirisa mafoko a mantsi ka modumo o le mongwe.
Mo gongwe ga a bue tlhaloganyo: go "ngamola ditlhaa
ka mangana" ke polelo e e pateleditsweng, go tseelwa
medumo matsapa, e seng tlhaloganyo. Tema nngwe gape
ka Sefudi ke fa a boka ditaola: le teng ga go a
tlwaelelga gore bola bo badiwe ka go tshamekisa
medumo. Gantsi lewa le tlhalosiwa ka dikapuo tse
di bapisang maemo, e bile dingaka ga di ka ke tsa
nna go kgatlha tsebe ya motho ka metshamekiswa,

ena a tshwenyegetse phekolo. Mela e e latelang ga
e amane le maemo a boMoilwantwa:-

Mmantikitiki o dika a ntikologa a sa lape!

Rrantikitiki o ntika ka kgabo nteko e sa time!

(ts.49)

Ga go lepe la mafoko a mela e, le le kayang leina
la taola kgotsa lewa.

Ke ka sewelo re ka fitlhelang malepa a medumo a
na le mosola mo go ntsheng maikutlo a mmui e bile
a gatelela bokao jwa se a se tlhalosang. Tema e
e latelang e khutshwane mme e bile diteng tsa yona
di utlwala pele motho a ka lemoga dipoeletsamedumo
Le fa e le puo e e betlilweng ga e a sokama, e bile
ga e a patelediwa:-

O tsamaya mebila ka matlho a le dinaong

Botlhagatlhaga jwa bokolwane

O bonala a bo latlhetse metlhobolokong.

O tlhotlhegile mmele, o tlhontse sefatlhego

ka metlha. (ts.20)

Bo-tlh ba mela e ke ba gantsi Ntsime a ba dirisetsang
go tlhalosa dilo tse di sa natefeng tsa matshwenyego
le botlhoko, jaaka fano Lerumo a supa tshotlego
ya ga Moilantwa le ka moo a mo tlhomogelang pelo
ka teng.

Ka fa letlhakoreng la morumo le gona Modise o tlhaela se re se fitlhetseng mo go Raditladi, e leng go o dirisa ka thulaganyo e e tlhomameng mo ditemeng tse tlhaoletsweng botlhokwa jwa tsona. Gantsi morumo wa gagwe ga o tswelele mo meleng e e fetang bone. O o dirisa legwetlha thata, bogolobogolo mo go Metswi le Magagana, jaaka e kete o o wetse kgotsa e rile go o simolola a palelwa ke go o tsweletsa. Le mo a o dirisang teng, ga o itshupe; o fekeediwa ke malepa a mangwe jaaka a puo. Photo o rumisa mela e e latelang, e e iphitlhileng mo temeng e telele, mme motho o lemogela morumo thateng:-

A dipharologanyo tsa rona re tla di tshololela ntle jaaka tlhoa;

Re di seke, re di fedise, kgotsa re di boloke ka letloa! (ts.3)

Ga go utlwale gore a tlhoa ke selo se se maswe go le kalo go ka bapisiwa le dikomano, le gore a dikomano di ka tshwana le ditlhapi go ka twe di bolokiwe "ka letloa". Go pateleditswe morumo, ga lebalwa bokao.

**NWU
LIBRARY**

Mo go Magagana morumo o fitlhelwa gantsi mo ditemeng tse di patagantseng le mantlwane a dipoeletsamedumo. Go a itlhalosa gore le teng morumo e ntse e le mantlwane. Boemong jwa gore o re gogele go utlwa mafoko

a botlhokwa, o re kgoreletsa go tlhokomela masisi
a ditiragalo tse mmuisano o fitlhelwang mo go tsona.

Mela e e latelang ga e tlhalosege ka tsela epe e
e oketsang diteng tsa terama:-

Mmangwana ke yo o seng thari e mangwana!

O nne sekgogetsi sa baetapele ka tlhaku la
mongana!

O ba fale mekotla ka menoto o ntse o letsa
lengwana!

Madi a bona atshologe, a tlale digwana.

(ts.22)

Le fa Diraditsile a raya Moilantwa a re:

Ka mme ka Bakwena ba ntsetse!

Mmemogolo o tla go alafa, tsala ya me!

(ts.22)

ga re itse gore ke mafoko afe a a fa godimo a a
mo tlhomamisetsang jalo. Ga go puo epe ya kalafi
kgotsa e e supang gore Sefudi o tlhaloganya mathata
a bona.

(b) Botshwantshi le dipapiso

Mmuisoano wa poko mo go Modise o tshwana le wa ga
Raditladi ka go tsamaelana le maitshetlego a setso
le mmuo wa mošate; pharologanyo ke gore baanelwa
ba ga Modise ba bua Setswana se se tseneletseng

thata, sa puo e e sa tlhamalalang le tlhopho ya mafoko a a sa tlwaelegang mo moleng mongwe le mongwe. Gantsi ba dirisa maele, diane, mainamafatshwa le dikapuo go tlhalosa dilo. Go na le go re "Ga re a tlela bojalwa mo motseng," fa Kgabo a arabela tatofatso ya ga Photo a re:-

Rra, ga re a tlela keledi tsa metlhotlho,

Ga re a tlela tshume ya dintshe!

Re one tota Madima ka botlalo;

Re didimela fa tladi e tidimela ka

megogoro!

(Metswi, ts.4)

Ke mela e o ka reng e tswa mo lebokong. Fa Mohurutshe a laletsa Molaodi go tla go ikomosa mo molelong a re:-

Atamela molelo o go tlhabanele maruru

(Magagana, ts.7)

Photo le ena o dirisa mafoko a a sa tlwaelegang mo tshimologong ya terama, mme a setse a tlhwaisha mmogedi tsebe gore a solofele puo ya mofuta mamang:-

Metlheng ya leuba batho re a tapisetsa;

Se se tseneng ka legano se mediwa jaaka

se koteletswe.

Fa gongwe le popegopolelo e malogaloga mo e ka se

keng ya utlwala ka pele mo tsebeng, jaaka mafoko
a ga Kgabo mabapi le mmolai wa ga morwadia Kopong:-

Se teng se segolo se motho yole o se dirileng.

Se editse tladi, se manolotse mekgantshitswe

makwating:

E seng batho ba ikeditse matheetswana, ba

itlatlarietsa kgoong! (ts.5)

Puo ya sebopego se e dira baanelwa botlhe baboki
ba mmuo wa maemo a a kwa godimo, mme mmuisano wa
bona ga o repe jaaka wa ga Raditladi o o etang o
timola poko ka dipolelo le mafoko a gale. Babogedi
le bona ba bolawa ke go leka go ranola mola o mongwe
le mongwe mme go rialo diteng tse dintsi di feta
ba sa di utlwisisa. Fa motho o bapisa mmuisano wa
baanelwa le maboko a thoriso le a ditaola a Modise
a a dirisang mo diterameng tse, ga go pharologanyo
mo puong ya tsona.

Botshwantshi jwa ga Modise bo ageletswe thata mo
lemoragong la batho ba ntwana, tlhabano le loso di
leng mo megopolong ya bona ka metlha. Mo puisanong
ya ga Mohurutshe le Molaodi, le molelo o tshwantshiwa
le motlhabanedi wa mmele; ga twe o mo "tlhabanela
maruru." Puisano ya bona e boaboelela mo mafokong
a a kayang go tlhaba le maina a dilo tse di tlhabang,
jaaka "metsu ya phefo" le "lerumo le loso lo tlhabang

ka lona". Malwetse le dingalo tse di koafatsang
botshelo, di tshwantshiwa le "seloka" le "lomao".
Molaodi o eletsa e kete go kaelana matsogo e ka
bo e le go fodisana malwetse le dingalo,

Go di iketlela ka dintlha tsa menwana

Jaaka moralala-legola a tle a itomole seloka.

Mohurutshe o tshwantshanya go tsofala ga mmele le
go onala ga letsela. Mmele wa motsofe o atelwa ke
ditlhabi, e bile ga o alafege bonolo. Ke jaaka letsela
le le onetseng, le le sa rokegeng:

Kana le tle le tlhokise tlhale maikakatlalo.

Bokao le bokaelo jwa ditshwantsho tsa tema e ga
di kgakala thata le se se diragalang mo terameng.
Ntwa le dipolao ke tsona di yang go fedisa kgotlhang.
Bokoa jwa mmele, e leng bolwetse jwa ga Letsholo,
ke jona bo tsosang mowa wa go itlhamaganyetsa bogosi
mo go Molaodi le Moilantwa. Fa Mohurutshe a ntse
a bua ka go onala ga mmele, Molaodi o bona sebaka
sa go botsa gore mojaboswa wa ga Letsholo ke mang
ka e le foo a setse a lwala la go swa. Ga se botshwa-
ntshi jo bo sa golaganeng le sedirego.

Mafoko a bofelo a pono e, le ona a ka ranolwa go
supa botshwantshi. A gabedi. Sa ntlha a supa bothakga
jwa go tshwantsha pono ka mafoko a le mmalwa a a
tsepameng. A tshwantsha bofelo jwa maitiso fa molelo

wa kgotla o tima, o baka lefifi, mme boroko le maruru
di phatlalatsa maitisi:-

... molelo o wetswe ke molora,

Lefatshe le wetswe ke lefifi;

Mmele ona o digwa ke boroko.

Tsamaya sentle, Mokwena,

Lefifi le se go sire mamena.

(ts.8)

Mohurutshe o ne a ntse a bua ka matlhagatlhaga
le ka tlhamalalo pele Molaodi a mmotsa ka ga bolwetse
jwa ga Letsholo le ka ga mojaboswa. Morago ga potso
o simolola go tikatikela ka mafoko. Ga a arabe Molaodi
ka tlhamalalo. E kete fa a bua ka molelo o fedisiwa
ke kgang ya gagwe pelo. Mafoko a molelo tota a kaya
tlhobaelo. Boko a le loso lwa ga Letsholo, yo e ntseng
e le "molelo wa kgotla," di tshwana le molora o
o timang moleo. Fa go twe "lefatshe" le wetswe ke
"lefifi"; e kete go buiwa ka "batho" ba tsenwa ke
"mekgwa e e bosilo le e e bosula". Mafoko a mabedi
a, a na le go dirisiwa ka bokao joo, jaaka fa sefela
se re "Lefatshe le welwa ke lefifi la dibe." Le
fa Mohurutshe a boeletsa "lefifi", a re le se ka
la sira Molaodi mamena, re gopola "lefifi" le "mamena"
mo mmuaesing wa ga Molaodi (ts.37). Ga go tewe fela
ka bokao jwa tlhamalalo. Ke papiso e e rayang bosilo
le bosula jo bo ka itsang motho go fitlhelela maikae-
lelo a gagwe a mantle. Boroko jo bo welang mmele

mme bo o tlhokisa maitsetsepelo, ke bo Mohurutshe
a bo boeletsang fa a ne a laya Molaodi:

Itse fa mmatla-kgama a se na boroko!

(ts.25)

Bo kaya go itebala, go iteseletsa le go se tlhaga-
falele maikaelelo a nnete. Molaodi kwa pele o latlhe-
getswe ke botshelo le bogosi ka ntlha ya go nnela
maroko le Manketso wa seaka.

NWU
LIBRARY

Tshwantsho ya pono e e tletseng papiso jaaka ya
ga Mohurutshe e fitlhelwa le mo mafokong a ga Moatswi
fa a tlhalosa batho ba Ga-Mmanaana. Tlhaloso ya
gagwe e nepa mafoko mo e oketsegang le bokao. A
re "ba tletsetletse le mebila", difatlhego tsa bona
"di botlha":-

Bangwe ba potlakile e kete ba kgwelela mesepele.

Bangwe ba goga dinao, e kete ba letile

moetapele. (ts.31)

Bogolo ka Moatswi a rata dipapiso, ga re ka ke ra
itlhokomolosa bokao jwa tlhaloso ya gagwe. E kaya
go tlhakana tlhogo, go sa kgoneng go akanya thara-
bololo ya mathata a pusomorafe, mafega le go itlho-
boga ga bona. Ke mokgwa wa gagwe wa go rotloetsa
Photo go tsuolola le go etelela batho pele go fedisa
puso e e bogole ya ga Seemo. Ke jaaka e re morago-
nyana a boa a dirisa papiso ya toro e bokao jwa

yona bo sa gakeng gore o bua ka Seemo le ka katlego
e e ka solofelwang ke batsuolodi.

Tlhaloso ya pheretlhego ya loapi le maemo a a tlhoba-
etsang a tlholego ke mokgwa o re boneng Raditladi
a o dirisa go kaya pheretlhego mo motseng. Modise
le ena o dirisa leano le ka puo ya ga Photo, Rakhumo
le Mompoti (dts.8-9). Le gale boMompoti ba bua fela,
ga ba dire sepe ka tlhakatlhakano e ba e lemogang.
Ba lemoga gore go tlhakatlhakana ga tlholego go
kaya loso lwa ga Letsholo le tlhakatlhakano e e
tla lo salang morago, mme ga ba rerisane ka go fedisa
tlhakatlhakano e jaaka e bakwa ke boMolaodi. Ba
tshwana fela le Raphoto, yo o lorang dipoitshago
motshegare, mme go tlhobaela ga gagwe go sa rotloetse
ope go tsena kgotla e e ka sekang ntwaga ya makolwane.

Metswi o na le dipapiso tse dingwe tse di agegileng
jaaka diane, ka bokhutshwane le bokete jwa bokao.

Fa Kgabo a re

Seemo ke leina, bogosi ke leinane

(ts.5)

o tlhalosa bokopa jwa ga Seemo le ka moo a fetotseng
bogosi mantlwane ka teng. Semenoganye sa mafoko
"leina" le "leinane" se thusa go agelela ditshwa-
ntshiso tseno mo kgopolong ya mmogedi. Photo a re

/.....

Seemo o "tlhahuna ka tlhaa lo le losi" (ts.6), a raya gore ga a dirisane le matona a gagwe. Go tlhafuna ka letlhaa le le losi go utlwala botlaela, le gona ke go ikgolafatsa gonne matlhaa a diretswe go thusana. Fa o sa dirise batho ba ba diretsweng go go thusa o a ikimetsa e bile o aga o dirile diphoso. Mosweu o mo tshwantshanya le "morolwana o ikgaotse dikala" (ts.7), mme Mothobi ena a re "o ikanya dikalana tsa mothunyo o moswa. Go buiwa ka "dikala", lefoko le gape e leng lekaelagongwe la "matona". Setlhare se se ikgaolang dikala se a tlhola, se a ipolaya. Seemo ka go bifela matona jaaka a dirile ka Photo, o koafatsa tsamaiso ya pusomorafe. Go ikanya "dikalana" ka ntlha ya fa di kgabile ka dithunya, ke jaaka Seemo a inaakanya le bašwa ka ba mo jesa monate. Ba mo lebatsa maikarabelo; ga a nne le maungo gonne a bonwa mo dikaleng tse di fetileng kgato ya dithunya. Go aga a nnetse majalwa le bašwa go baka tseletso ya tolamo mo motseng, jaaka re bona batho ba bolaana ena a jele nala, a be a palelwa ke go seka melato ya bona. Ditshwantsho tsotlhe tse di supa bokopa, bosilo le botlhaswa jwa puso ya ga Seemo.

Re bone mo go Raditladi le Ntsime go na le didiriswa dingwe tsa serala tse gape e leng karolo ya botshwantshi (Marumo mo go Raditladi le noga mo go Ntsime). Mo go Magagana Modise o dirisitse selepe jaaka sekai. Ga se fela sebetša le pheko e e nayang Molaodi

phemelo ya badimo, kgotsa sesupo sa bonatla se se abelwang moeteledipele yo o nang le "pelo". Ke sekai sa "thato ya badimo" le sa katlholo. Ka go senola sephiri sa selepe, Molaodi o tlotse le taolo ya badimo. O setse a itshupa gore fa e ka nna kgosi, o tla tlhoka maitsetsepelo le maikarabelo mo tirong ya boeteledipele e a e laetsweng le go e laolelwa ke badimo. Dithaelo tse di tshwanang le maaka a ga Manketso, mmogo le makoa a sekolwane, di tla mo fekeetsa mme di bakele morafe mathata. Pheko ya go atlega mo boeteledipeleng ke ona maitsetsepelo le maikarabelo, e seng maatla mangwe a motlholo. Ke ka moo se sa kgoneng go mo fenyisa Matebele ka gonne a nnile bokoa le botlhaswa fa a sena go se newa. Go na le gore se mo fenyise, ke sona se mo atlholang. Ka se le magalemabedi, se mo atlhola gabedi: se mo tima bogosi le lerato, ga mmogo le botshelo. Katlholo e nngwe e e gabedi ke fa kwa bofelong Molaodi le Moilantwa ba swelela boobabedi ka go se ope wa bona yo o nonofetseng boeteledipele.

6.3 Mefama e mengwe ya mmuisano

Mefama e re tla e sekasekang mo temaneng e re tla e baya mabala-a-nkwe. Yona ke e e sa laolweng ke gore mmuisano ke wa poko kgotsa porouse. E akaretsa tiriso ya mmuaesi le dikgogotlego (orations/set speeches), sebopego sa puisano fa gare ga baanelwa, le theleso ya diteng (kanedi le morero) ka mafoko a puisano ya baanelwa.

6.3.1 Tiriso ya mmuaesi le dikgogotlego

Le fa bokete jwa mafoko a terama e le baanelwa ba bua mmogo gangwe le gape o fitlhela moanelwa mongwe a reboletswe mafoko a le esi sebaka se seleele. A ka tswa a bua ka pelo kgotsa a eme batho ka lefoko.

Raditladi le Ntsime ke bona ba dirisang mmuaesi thata go gaisa Modise. Gantsi, jaaka mo go Ntsime, o dirisiwa mo kgatong ya tshenolo ya sedirego. Mo go Pelo le mo go Serati, baanelwa-bagolo e bong Keikepetse le Dithole ba bua ka pelo go tlhalosa matshwenyego a bona a lerato, a a nang le seabe mo morerong wa terama. Le gale Dithole o tsaya lebaka pele a ka tlhagisa mooko wa matshwenyego a gagwe, e bong tlhaolele. Se sengwe ke gore e re ba bua ka pelo jalo, go diragale gore ba utlwiwe ke baanelwa ba bangwe. Ka tshwanelo le tlwaelo, mmuaesi o diretswe go utlwiwa ke babogedi fela e seng baanelwa, gonne mmui o buela mo pelong. Mo bogareng jwa terama mmuaesi o senola dikakanyo tsa sephiri tse moanelwa a ka se kang a

di bua le baanelwa ba bangwe, jaaka re bona Moruakgomo a ipolela dikeletso tsa gagwe tsa sephiri mabapi le bogosi mo go Motswasele (ts.4). Ga a di bue le Molotlhanyi gonne o batla batho ba mo itse ka dikakanyo tse di molemo. Nthite le ena o bolela maikaelelo a gagwe a a bosula ka Tsholofelo, a be a ipolela gore o bolaile Rakgomo, ka mmuaesi (ts.5, ts.11). Le teng fa ga go kgwedise gore go twe boMorule ba mo utlwile. Ga se dilo tse a ka di buelang kwa godimo a le gaufi le legae. Fa Keikepetse a letetse go bolawa, o anaanela ka mmuisano mabapi le kgodiso e e mo latlhileng ya ga Nthite. Kanaanela e tsaya legato la kanaanela e e tlhamaletseng e moterama a sa kgoneng go e dira jaaka mopadi, mme e tlhokega:-

Ke raetswe ke mme le lekoko la gagwe.

Jaanong ke mo kutlobotlhokong ke le esi.

(ts.123).

Fa gongwe mmuaesi o thadisa tiragalo kgotsa pono, jaaka wa ga Modise fa a bona setopo sa ga Neo mo go Pelo (ts.83), le ditema tse di buiwang ke Nombini fa a batlana le dipheko le Dithole kwa thabeng. Leano la moterama la gore re itse fa Neo a bolailwe le gore setopo sa gagwe se ntse jang, ke gona go dirisa mafoko a ga Modise. O re tshwantshetsa pono e e boitshegang eno ka mafoko a makhutshwane a a sa kgabisiwang:-

Ao! Ke a bo ke bona metlholo ya eng!

Selo se motho se.

O sule, o bolailwe.

E bile ke motho wa mosadi.

Mmuaesi wa ga Nombini o moleele thata moo o ka bopang terama e e ikemetseng ya moanelwawesi. O tletse malotle ka ga se se diragalang, mmogo le kanaanela mabapi le tsa thatano ya gagwe le Dithole. O tlhalosa lefelo le a leng mo go lona le dilo tse a kopanang natso. E kete ke mmuaesi o o seng mo terameng ya serala. O tshwanela terama ya radio gonne malotle a ona a ka dirisetswa go tshwantshetsa moreetsi se a sa kgoneng go se bona ka matlho. Mo terameng ya serala go a kokonela go bogela moanelwa a le mongwe a bua mo diponong di le mmalwa, ka e bile e le dipono tse di ka se kang tsa diragatsega bonolo gore mmogedi a di iponele ka matlho.

Mo go Magagana re bona Molaodi a bua tema e telele ya mafoko a a bokete, mme a sa fetlhwa ke sedirego, e bile a sa se tsweletse. O lela ka go kgarakgadiwa ke lerato, e tswe matsapa a gagwe a lerato mo terameng e nnile fela go etela Manketso bosigo. Go bifelwa ke Manketso ga go boitshege go le kalo gore a ka re o bogisiwa ke mathata a lerato. Fela jalo le ka bogosi. Ga a ise a bo tseele matsapa; ga a ise a kopane le dikgoreletsi tse di masisi. Ka moo ga go ise go bonale le baka la gore a re:

Ke tla futsa Bakwena, ke sa ba itshwarele

Ditshiamololo tse ba di diretseng boorra-Metsana.

Ga go bonale gope mo go Magagana mo booraMetsana ba siamolo-
lelwang teng. Mafoko a gagwe a ronana le se re se itseng
ka ga gagwe pele a a bua.

Bokoa jwa go tlhoka bokao le bokaelo jo bo itshupang mo mmua-
esing o, bo fitlhelwa le mo dipuong di le mmalwa tsa dikgogo-
tlego mo go Magagana. Raphoto (dts. 17 - 18) le ena o bua
mafoko a a boitshegang ka ntlha ya dilo tse a di šebogang,
mme go sa bonale gore di kaela kae:-

Metlha e etla ya merwalela e mehibidu!

Motho o tla nyelela jaaka sethiba sa mouwane!

Mabotho a batho e tla nna mabotho a diphiri

(ts.17).

O tlhalosa dintwa le dintsho le tshwafalo ya tlholego. Ga
re bone a buisiwa botubi jo ke bolwetse jwa ga Letsholo,
gonne ga go ise go itlhalose gore loso lwa gagwe lo tla tlisa
pheretlhego le tshotlego. O bua Molaodi le Moilantwa ba ise
ba tlhakatlhakanye motse mo go ka tweng ke dilo tse di mo
tshositseng. Mmoki wa motse yo o felegetsang phitlho ya kgosi
ka go boka loso, le ena o bua mafoko a a tlhalosang loso
ka kakaretso, e se gore a totile maemo a a dikologileng loso
le khularo ya ga Letsholo. Ga se mafoko a botlhokwa mo tiraga-
long e e botlhokwa ya loso lwa kgosi e e se nang mojaboswa.
Gore a newe Pono 4 yotlhe ya Kgao 4, ke go dia sedirego
le go re faposa bokao jwa loso lwa ga Letsholo.

Maboko a Metswi ka bontsi ona ke dikgogotlego tse di amang maemo a kgotlhang. Kwa ntle ga gore baboki ga ba ke ba tlhoka-fala mo dipitsong le mediro ya mošate wa Setswana, re fitlhela maboko a bona a na le seabe mo dithulanong tsa kgosi le batsuolodi. Ka mo a dirisitsweng le go tlhamiwa ka teng, a seka-metse thata ka fa polotiking, e seng go rorisa kgosi. Le fa mmoki a boka fa pele ga kgosi Seemo, go utlwala fela gore o a mo rumola; o rotloetsa batsuolodi ba ba nyatsang puso ya gagwe. Mmoki wa ntlha o tlhalosa mowa wa ntwala le pheretlhego ka mafoko a:-

Mono gaMmanaana, poo di thulana ka dirota!

.....

Motse o mekgatlo ka mekgetho:

Dipatllelo di tlhagolwa ka lonao!

Ba re mogoma eo kgaola 'tlhogo ntweng.

Bogelang keledi kgapheng tsa matlho!

(ts.30)

Wa bobedi o rotloetsa thulano, mme ga a fitlhe lenyatso mo kgosing le kemonokeng ya gagwe mo batsuoloding:-

A lo tla re Seemo ga a ithala mpa ka lerumo?

Mokgosi ke wa ga mang.....

A ke wa ga Seemo, kgotsa ke wa Bakgatla?

Fa patlelong ya morula, ga botologana Seemo

le Photo! (ts.59).

6.3.2 Sebopego le diteng tsa puisano ya baanelwa

Gore babogedi ba ikutlwe e kete terama e ba e bogetseng ke tiragalo ya nnete, puisano ya baanelwa e tshwanetse ya atamelana le ya nnete, ya batho ba refosana dikgang kgotsa ba rerisana le go gogagogana ka mafoko mabapi le bothata jo e leng morero wa terama. Elemente ya boammaaruri e oketsega fa ba sa dirisiwe jaaka melomo e e fetisang megopolo ya mokwadi, kgotsa dikemedi tsa se a batlang go se toutela babogedi.

Baterama ba rona, bogolobogolo Ntsime, ba na le go fosa ntlha e ka go tloga ba beile gore moanelwa ga a ye go bua kgotsa go dira sepe sa molemo. Go rialo mo puisanong ya babelompe le babelontle, go na le pepetletso le kgobelelo e e sa ba letleng go refosana puo setlhago. Fa ba babatsa megopolo e moterama a e tlotlang, ba fiwa sebaka go gaisa ba bangwe mo kgogakgoganong. Nkileng le Mmankileng mo go Serati (dts.17-18, 23-24) ka ba emelela lerato le le se nang tlhaolele, ba bua sebaka jaaka o ka re ga ba a tsaya dikgang le ba bangwe. Dithole le Batšhipile le bona fa ba bua jaaka ditsala, ba ya lolololo go tlhagisa dikakanyo tsa moterama le boboki jwa gagwe, mo Batšhipile a lebalang gore a nte Dithole a arabele tumediso ya gagwe. Morago ga go tlhalosa ditebego tsa ga Dithole ka boleele, ke gona Dithole a reng:

Dumela molekane, Batšhipile (ts.2).

Le baratani ba ba tshwanetseng go fana mabaka ka thefosano, ba emana ka lefoko boemong jwa go tlotla. Ke se se diragalang mo mmuisanong wa ga Dithole le Nombini fa ba fereana (dts.36-42).

Fa Nthite le Keikepetse ba sekisiwa mo go Pelo, re lemoga ka mmuisano gore Letsipa o a pepetlediwa mme bona ba a gobe-
lelwa. Mo tshekong mafoko a ne a tshwanetse go supa botlhale jwa kgotla le bomenemene jwa ga Letsipa, le fa gone boNthite le bona ba ne ba tshwanetse go welwa ke kgetsi. Babotsolotsi ba botsa dipotso tse go sa bontsheng gore di batla nnete. Lebaka ke gore Ntsime ga a batle Letsipa a tshwarwa ka mafoko baloi ba tloga ba gololwa kgotsa a atlholwa nabo. Ba itlhoko-
molosa lebaka la gore o rotloeditse polao ka go batla serwe, le gore go batla serwe go mo kaya boloi le ena. Ba fetela ka pele kwa dipuong tse di reng Nthite ke moloi yo o tshwane-
tseng go atlholwa le⁴ morwae. Go supa kgobelelo, basekisiwa ga ba tsewe ka go lekana. Fa Ntwaagae le Nthite ba tsena lekgotla ganong, Ntwaagae o kgalemelwa ka botho:

Rre Ntwaagae, tlotla kgotla e!

Tsweetswee, rra!

Nthite ena o kgakgauthwa fa pele ga morwae:-

Heela mosadinyana ke wena!

Didimala! (ts.113).

Le fa mmuisano o tshwanetse go tsaya legato la kanaanela le kanelo ya tlhamalalo, e moterama a se nang sebaka sa yona jaaka mopadi, go bolaya mooko wa boterama go fitlhela puisano ya baanelwa e se sedirego mme e le ka ga sedirego le morero. Mo go Serati baanelwa ba tsaya sebaka ba anaanela ka ga tlhaolele mme go sa diragale sepe (Kgaolo 1 go fitlha ka Kgaolo 2). Mo go Motswasele re bona baanelwa ba tlotla ka tsa dintwa tsa bogologolo le mathaithai a ga Molotlhanyi sebaka sa pono yotlhe (dts. 34 - 39). Ga se diteng tse di thusang sedirego kgotsa boanedi, bogolobogolo ka kgotlhang ya terama e setse e simolotse go raraana. Ke nako e e ka bong e reboletswe tsweletso ya mmuisano wa kgogakgogano. Tota bologilegi jwa mmuisano wa terama bo tshwanetse go beelwa mabaka a a sa kgoneng go tlhaga ka tlhamalalo mo seraleng: jaaka lemorago la ditiragalo kgotsa ditiragalo tse di ka se keng tsa tlhagelela bonolo ka ntlha ya boleele kgotsa poitshego. Sekao se sentle ke jaaka mo go Maragana re utlwa Mosila a bolela ditiragalo tse di fetileng tse di bakileng ntwaga gagwe le Lerothodi (ts.10). Ditiragalo tse babogedi ba ka di iponelang ka bobona kgotsa ba setse ba di iponetse, ga di a tshwanela go lelefatsa mmuisano ka go boelediwa. Ke se se diragalang fa Kgomotso a boeleletsa Morule tiragalo ya maiteko a ga Keikepetse a go mmolaya. Kanelo ya gagwe ga e ganetse kgotsa ga e tlaleletse sepe se re setseng re se bone (Bona dts.76 le 91).

Puisano e tshwanetse go re tshwantshetsa maemo a diti-
ragalo le maikutlo a baanelwa ba buang ba le mo go ona.
Mokgwa o re o fitlhelang mo go Pelo wa gore puo ya phereo
le ya kemelelano di se ka tsa farologana, kgotsa gore
pono ya tsheko e tlhoke mafega le go konopana ka dikakanyo
tse di popota, o katosana mmuisano wa terama mo dithefo-
sanong tsa mafoko tsa boammaaruri. Fa motho a lebelela
mmuisano wa baanelwa ba ga Modise ba bogetse ntwaga mo
go Metswi, o rakana le malatlhelwa le matsibosi a a supang
kgakalo le mafega. Go tletse dipolelo tse di makgaokgao
jaaka makgwafo a baanelwa a tsholetsega, le mafoko a
a bogale. Moatswi fa a kgaoganya a re:

Tsere! Tsere! Motlalapo ke lona! (ts.10)

Kopong fa go buiwa ka ditopo, o a kgotsa, o a ikana:-

Hei, hei, hei, wa re ditoto tsa bomang...?

Ka rre .... Lebutle .... (ts.11).

Mafega le kgakalo di bonala gape fa Seemo a palelwa ke
go sekisa Kopong le Lebutle (dts.12 - 13). Ke mmuisano
o o farologaneng le wa fa baanelwa ba iketlile, jaaka
Seemo le ditsala (Kgao III, Pono 3), kgotsa Manketso
a na le Molaodi mo go Magagana (dts. 42-44).

Fa re lebelela gape puisano ya ga Makhure le Lebutle
(Metswi, dts. 50-51) re fitlhela e betlegile ka tsela
e e senolang maikutlo a mongwe le mongwe wa bona. Makhure
o rapelela go amogelwa, mme Lebutle ga a na nako ya gagwe

ka ntlha ya go mmelaela. Maithapediso a ga Makhure a maleele, a ikobile:-

Motlotlegi Lebutle, nkatlhamolela bati la go:

Ntetla go go jela nala fifing la bosigo.

(ts.50)

Lebutle o tshogile, o fela pelo, mme o bua ka bokhutshwane le ka mafega. Puo ya gagwe e tletse dipotso le matsho-setsi:-

A rure ga o setlhodi sa dira tsa me?

.....

Ke eng? Ke eng? Mpoletsele....?

.....

Fa o le setlhodi sa dikukuna-fifing, o tswaletswe!

Puo ya ga Makhure yona e tletse dikopo le ditlhaloso. Re kgona go lemoga le ka matlho gore mela ya ga Lebutle ke ya motho wa maemo, yo o sa iketlang, mme ya ga Makhure ke ya mothwana yo o rapedisang go amogelwa. Puisano yotlhe e itshupa gore ga se batho ba tsamaisana, ba dumelana kgotsa ba iketlile mmogo jaaka fa Seemo a na le ditsala.

Le fa re dirisa diteramapoko, mefama e re e amang mo temaneng e, e tlhokega mo terameng ka kakaretso, go sa kgathalesege gore a ke poko kgotsa porouse. Puisano le fa e betlilwe ke moterama, e tshwanetse go nna thefosano ya puo e e fetlhang le go golagana le sedirego, e senola

maemo le maikutlo ntle le gore go gobeletwe baanelwa bangwe. Ka e le mmuisano wa ditiragalo tsa kgotlhang, o tshwanetse wa supa kgogakgogano. Go nne le dipotso le dikara bisano, ditshepiso le matshosetsi, e seng motlotlo o o repileng. Bolotlegi le bogogotlegi, dipuo tse ditelele le boboki jo bo lolea, di o dira mmuisano wa maitirelo le o o ronang sebopego sa terama se se batlang mmogedi a iponela ka boena a bo a ikatlholela ntle le go itewa tsebe ke lentswe la moterama.

KGAOLO 7

BOANEDI

7.1 Malepa a Boanedi

7.1.1 Tshwantsho ka tlhamalalo

Moterama ke ena wa ntlha go itse gore baanelwa ba terama ya gagwe ba tshwanetse ba nna le diponagalo le dimelo dife. Le fa babogedi ba tla lemoga mo ditiragalong le dipuo tsa bona gore maitsholo a bona a ntse jang, go a tlhokega gore moterama a re ba kaele ka tlhamalalo le fa go se gokae. Seno sa ntlha se thusa motlhagisi wa terama go tlhopha badiragatsi ba ba ka kgonang go senola baanelwa. Sa bobedi, se re thusa go re fa motlhala o ka ona re ka ranolang le go ipopela baanelwa mo ditlhaloganyong tsa rona, bogolobogolo fa re buisa terama. Mokgwa wa tlhamalalo wa moterama wa go re kaela baanelwa gantsi o mokhutshwane gonne tlhamalatso ya gagwe ga e a tshwanaela go fekeetsa maitshupo a moanelwa ka ditiro le dipuo kgotsa ya fekeetsa maikatlholelo a rona. Gantsi o re fa tshe-dimosetso ka ga seemo, bogolo, moaparo, tikologo le ditlwaelo tsa moanelwa. Ke mokgwa o moterama a ka o dirang mo lenaneng la baanelwa, e leng la "mathaka a terama" (Ntsime a re ke "mathaka a tiragatso"); le mo dikaelong, tse di ka akaretsang le ditlhaloso tsa keteletsopole. Mokgwa mongwe o o sa tlhamalalang go le kalo mme e le tsela ya moterama ya go tlhotlheletsa thanolo ya rona ya baanelwa, ke wa teo, o go tsewang o atile thata mo botlhaming jwa Bantsho.

(a) Mathaka a terama

Diterama tsa Setswana ga di kae go le gontsi ka ga moanelwa mo karolong e. Diterama dingwe tsa lefatshe di e dirisetsa go re thadisetsa ka ga moanelwa : dingwaga, ditebego, ditlwaelo le mofuta wa puo o a o dirisang, le maemo a gagwe mo botshelong.

Le fa go le maarogi fale le fale, mo go boRaditladi karolo eno e naya fela maina le maemo a baanelwa mo ditiragalong, kgotsa kamano ya bona ya bolosika le tirisano. Raditladi mo go Motswasele o dirisa ona mafoko "maina le maemo". O tlhalosa fela gore Motswasele ke kgosi, boDiratsagae ke bagakolodi, boBakai ke boesemang. Ntsime le Modise le bona fela jalo : Dithole le morwakgosi, Nombini ke morwadia mofaladi, Moremi ke ngaka e kgolo ya motse, Batšhipile ke tsala ya ga Dithole. Seemo ke kgosi mo go Metswi, mme Tšagwe ke "mokgaladi yo motonanyana" wa kgosi mo go Maragana.

Maarogi mo tshedimosetsong ya mofuta o, a mmalwa. Modise o pateletsegile go tlhalosa gore Mohurutshe ke monnamogolo. Ntsime o farologanya Letsipa le Merementsi ka go re mongwe ke "ngaka ya motse", mongwe ke "ngaka ya moloi" ka go latelana. Tlhaloso eno e ama katlholo ya baanelwa bano mo ditiragalong. Re rata go itse gore a Letsipa o molemo, kgotsa Merementsi o mo gaisa ka bosula go ya ka maikarabelo

a ba a fiwang mo ditlhalosong.

Modise o bitsa Mosila Kgosi ya Bakwena, a tloge a re Lerothodi ke "kgosi ka matsalo". E kete o setse a emelela Lerothodi mo ntweng ya bogosi, a raya gore Mosila ena o ipeile bogosi. O re gapeletsa go tsaya Lerothodi e le motsuolodi wa maitlhommo a a siameng ka a batla bogosi jo e leng jwa gagwe. Se se teng ga go jalo, gonne re itse gore bogosi ke jwa ga Mojabeng le morwae fa a le teng; e bile maitlhommo a a simolotseng fa ba rera go bolaya Mojabeng, a baya Mosila le Lerothodi mo maemong a a lekanang a bobolai le go gapa bogosi ka mašetla.

(b) Dikaelo le Ditlhaloso

Modise ke ena fela a re nayang keteletsopole e e nang le maikutlo a gagwe ka ga baanelwa. Mo go Metswi o re tlhalo-
setsa Seemo:

e ne e le kgosi ya lekolwane, e
sa reetse dikgakololo tsa
bannabagolo ... a dumela thata
mo boloing (ts.1)

Le Lebutle :

ke monna yo o ratang lotlhoo,
yo o ikgopoletseng thata (ts.2)

Mo go Maragana o re fa lemorago le le senolang dimelo

tša ga Mosila le Lerothodi, e leng gore ke babolai ba mong wa bogosi. Fa a ba tlhalosa a re ke "banna ba ba bogale mo tľhabanong ya molomo le tidimalo, ya kagiso le ya ntwā". (ts.6). Le gale fa re ikatlholela, re fi-tľhela Lerothodi a le boi, a le bonolo mo go Mosila. Ditiro le maano a gagwe a go lolamisa dilo ga se tša mogale: o a romeletsa, o kopa thuso mo Matebeleng, o kakoba Mosila, mme o mmapisetsa maikutlo a gagwe ka ditoro. Ka jalo le fa diketeletsopole tšeno di re fa motľhala le lemorago la go akanyetsa baanelwa, di kotsi fa di sa tsamaelane le maitšhenolo a baanelwa mo ditiragalong tša terama.

Dikaelo, tse gantsi di kwadiwang ka motseketlo mme di tsenngwa mo masakaneng ga di a dirisiwa thata go senola dimelo tša baanelwa mo go boRaditladi. Bontsi jwa tšona di tlhalosa ditiro le ditiragalo tse di amang sedirego, mme di sa thuse go tlhalosa baanelwa. Dingwe tšona di tlhalosa mokgwa wa nakwana kgotsa maikutlo a nakwana a moanelwa a leng mo go ona fa a bua. Ga di tlhalose semelo sa gagwe sa gale. Go ka kaiwa gore moanelwa o bua ka bogale, mme e se gore o bogale ka gale, jaaka mmelontle Photo fa a tľhasela Seemo mo go Metswi (ts.59). Photo ke moanelwa yo o ritibetseng maikutlo gale, yo o se kang a bua le kgosi ka bogale. Mokgwa o a tľhalosiwang ka ona fa godimo ke wa nakwana.

Ke mo go Pelo e ntsho mo re fitlhelang dikaelo di dirisitswe ka bontsi go tlhalosa semelo le maitsholo a gale a moanelwa. Fa dikaelo ka ga mekgwa le puo ya moanelwa di tsamaelana ka bontsi, di re tshwantshetsa gore ke motho wa sebopego mamang ka metlha. Nthite, Keikepetse le Tsholofelo ba senolwa thata ke mekgwa e dikaelo di ba tlhalosang ka yona. Fa re batlisisa . gore ke ka ntlha ya eng Ntsime a tlopetse dikaelo tsa mofuta o mo go Pelo go gaisa mo diterameng tse dingwe, bogolobogolo mo baanelweng ba, re lemoga lebaka e le ka gobo ditiragalo tsa Pelo bontsi e le tse di mafega, tsa dikomano le tsa maikutlo a a sa iketlang. Morero wa yona o ama kgang e Ntsime a batlang go e tshwantsha ka mabifi, e bong boloi. Ka moo baanelwa ba bararo ba, ba ba dirisiwang go bo emela le go bo kgala, ba tshwanetse go supa mafega mo puong le mo tirong ka gale.

Nthite fa a a bua "o kgwa mathe, o sonya nko, o mina lemina la motsoko;" bana ba ga mogatse ba Bakeresete "o ba konopa ka dikgong". Kwa phuthegong ya baloi o bonwa a teta, e bile fa a bua ka go bolaya batho "o otlala lefatshe ka seatla". Ka dikaelo tse, ga a tlhalosege e le motho wa mekgwa e e eletsegang. Oiboa tla, o mabifi mo go ba e seng baloi, o itumelela mekgaphe ya baloi le go tlhokofatsa batho. Dikaelo di tsamaelana le mekgwa ya gagwe ya bopelompe tse di mo dipuong le ditiro tsa gagwe. Ntsime

o di dirisa motlele gore re se ka ra fosa semelo se a se mo akanyeditseng sa boloi, e bile ka tsona o tlhotlheletsa tsela e re tshwanetseng go mo tsaya ka yona.

Go gantsi re utlwa go twe Keikepetse "o bua a le esi, o ema go le gonnye, o thukhutha tlhogo, o hemela mowa o o bokete kwa ntle, o tshwerwe ke kgakge, o rothisa keledi, o nna mo godimo ga leje, o itshwara ditlhaa, o sala a obile tlhogo, o tlhona, o phuthama fa fatshe, o a tetesela, o tshogile, o loma mmaagwe molomo, jalojalo." Ke dikaelo tse bontsi di bolelang gore o dira eng, fela fa re di ela tlhoko, ga se dilo tse motho a di dirang a itumetse kgotsa a tsholegile sentle. Di supa bodutu le bobotlana. Motho wa tsona o tlhomola pelo. Keikepetse o ntse jalo mo terameng e. O sotliwa ke go rata lekgarebe le le sa mmatleng; o a ilega ka ntlha ya boloi jwa ga mmaagwe; mekgwa ya gagwe ya go rarabolola mathata a lerato e mo tsenya mo kotsing. O madimabe go gaisa baanelwa botlhe go akaretsa le Neo, gonne o phela botlhoko e bile o swa loso lwa ditlhong. Mo tiragatsong ya Pelo, babogedi fa ba mmona a ntse mo letlapeng kgotsa a itshwere lehuma, kgotsa a iphimola "mathe a makima" a a a kgwetsweng ke Tsholofelo, ba tla mo tlhomogela pelo, e bile ba tla mo ela tlhoko go gaisa baanelwa ba bangwe. Le fa Ntsime a mo kaya ka lenyatso mo sediregong, dikaelo di mo dira moanelwa wa botlhokwa, wa semelo se se gogelang go gaisa Nthite, sa matlhomola.

Tsholofelo o tlhagelela ka bokhutshwane mme o tlhalosega ka mekgwa e le mmalwa mo dikaelong. Ke ena a ratwang ke Keikepetse, mme o dirisiwa go oketsa matlhotlhapelo a gagwe ka go mo gana. Le ena o kaega ka maitsholo a a makgwakgwa. Gone Ntsime o batla gore re mo itshokele gonne o bifela ngwana wa moloi. O setse a "sosobanya sefatlhego" puo ya ga Keikepetse e ise e simolole. O itlhaganelela go tenega le go galefa, a ise a ntshe mabaka a gore o ilelang Keikepetse. Fa re sa lebelela mafoko a bona re ka ithaya ra re Keikepetse o a mo roga. Re ka bo re re ga a rate go feriiwa, mme fela morago re mmona a dumela go feriiwa ke Molefi. Pele Molefi a bua nae, "oa ikgakatsa", o rotola matlho, "o famola sefatlhego"; mme gone o itshokela go utlwelela Molefi a mmolelela ka dinaledi le loapi. O nolofala ka pele, e bile o thusa Molefi ka mafoko a phereo. E ntse e le ena gape, o kgwela Keikepetse "mathe a makima" a be "a ikubula". Ga a ree Keikepetse a re ga go kgonege gore ba ratane ka a setse a buisane le Molefi. O dirisa bogale le mathe. Le fa thatano ya gagwe le Molefi e tlotlega, e bile go twe o montle, se a se dirang Keikepetse ga se tlhokege. Ga se mo dire mosadi kgotsa kgarebe ya sei-thati. O tlhapatsa Keikepetse ka boloi jwa ga mmaagwe boemong jwa go mo gana ka botho jo bo kgonegang. Fa re lebeletse dikaelo tse di amang dipuo le mekgwa ya gagwe, re ipotsa gore a o gaisa Keikepetse ka botho le fa e se ngwana wa moloi.

(c) Teo

Mainatota a Setswana a tswa mo tlotlofokong ya puo ya gale, mo e leng gore motho a ka epolola bokao mo go ona. Bontsi ke mafoko a a kayang dilo, mekgwa, ditiro le disangweng tse di etsang maikutlo. Ga a tshwane le a Sekgoa jaaka William kgotsa John, a a sa ka keng a dirisiwa jaaka maina, madiri kgotsa ditlhaodi.

Mo teong e e amang boanedi re ya go lebelela mainatota a a tlhamilweng ke moterama ka bomo go tlhagisa semelo sa baanelwa. Ga re ye go bua ka a baanelwa ba tshamekisang semenoganye sa puo ka ona mme e se tsela ya go tlhalosa dimelo. Re raya jaaka Mosila a ka re Lerothodi ke lerothodi fela mo matsheng a gagwe; Serame a re Dithole o ba thunthunyetsa ka dithole; badisa ba re Seemo ga se seemela ga loso le botshelo; kgotsa Modise a re "Tlatsane o ne a ntlatsa fela". Seo ke mokgwa wa puo, e seng wa boanedi.

Raditladi le Modise ga ba atise go tlhalosa baanelwa ka maina a bona. Ke Leapeetswe, Molotlhanyi le Mhaposi fela, ka tota diabe tsa bona mo sediregong e le go lotlhanya le go faposa baeteledipele mo tseleng ya nnete. Fale le fale re a ne re kopana le Leapeetswe mo go Motswa-sele, yo Senese a mo kayang ka go re:

Ba re, "Ina-lebe seromo";

Mongwe ga twe Leapeetswe,

Lehufa la gagwe ga le fele (ts.79)

Ke jaaka seane se re "lefufa le kile la apeelwa le lentswe, mme lentswe la butswa lefufa la sala". Ka bokhutshwane Leapeetswe o tlalea boMoruakgomo mo go Motswasele ka ntlha ya go fufegela maemo le botho jwa gagwe jwa segosi.

Teo gantsi e dirisiwa go senola baanelwa ba babotlana, ba moterama a se nang nako ya go ba fa sebaka sa go senolwa ke sedirego (mmuisano le ditiragalo). Fa re bona maina a bona re setse re ikatlholetse gore ba ya go nna jang. Ke ntlha e nngwe gape e e atileng mo go Ntsime, bogolo-bogolo mo baanelweng ba babopelompe. Baanelwa ba mofuta oo e nna dikemedi le dikabatho tse di kayang makoa a a rileng a setho. Baanelwabagolo Nthite le Keikepetse ga se dikao tse di kgotsofatsang. Nthite re ka re o ritelegile pelo ka bobbe; Keikepetse ra re o ikepetse lemena kgotsa o lerato la gagwe mo go Tsholofelo le ikepetse. Fela mekgwa ya bona e mentsi ga e amane le maina a bona.

Maina a a latelang ga go tlhokege go tlhalosa bokao jwa ona kgotsa kamano ya ona le dimelo le ditiro tsa baanelwa: nakonngwe o ka fitlhela o a dirisa jaaka mafoko a gale o sa kgone go farologanya boinatota jwa ona le bofoko. Sekao: ga go rone fa o ka re "Keikepetse o solofeditse meratiso ke letsipa," kgotsa "Nombini o thusitswe ke matwetwe".

Lefufa - o fufegela basiami

Ditshebo - o ja Nombini ditshebo

Gabankitse - ga a tlakatlakelwe ke baloi

Merementsi - ke moloi yo o reng o itse

dipheko.

Mo terameng ya baanelwa ba Batswana fa re fitlhele maina a Setebele, a setse a dira gore re ipotse ka ga kamano ya bona le Batswana. Pele re bolelelwa ka Nombini re itse gore ke Letebele le gore ke mofaladi mo motseng. Sakoma le ena a ka ne a fetotse leina la Setebele jaaka "Sangoma" ka ntlha ya go se tsaane sentle ga Matebele le Batswana.

Maina a mofuta o, ke puo ya moterama e e re bolelelang gore baanelwa ba ntse jang pele re ba senolelwa ke sedirego. Ke ka moo a sa dirisiwang mo baanelwabagolong, gone bona ba le mekgwamentsi, ba sa tlhalosege ka lefoko le le lengwe. Le gona ba botlhokwa thata go ka atholwa ke moterama a le esi ka tlhamalalo. Babogedi ba tshwanetse go ba itekanyetsa ntle le phokelelo ya moterama.

7.1.2 Tshwantsho e e sa tlhamalalang

Tshwantsho e e tlhamaletseng ke malepa a a tlaleletsang malepa a botlhokwa mo botlhaming e leng a a sa tlhamalalang, a a dirisang dipuo, ditiro le melomo ya baanelwa ba bangwe go senola semelo sa moanelwa. Mo go ona baanelwa ba bangwe ba

tlhalosa moanelwa, kgotsa moanelwa ka esi o a ipolela; baanelwa ba ba tsamaelanang ba ka tlhalosana ka go se tshwane ga bona, kgotsa go tshwana ga bona fa ba bapisanngwa; Mo go Raditladi le Modise re fitlhela le tiriso ya ditoro e thusa go tshwantsha baanelwa. Segolobogolo ditiro le mafoko a moanelwa ke tsona dielo tse di ikanyegang tse re ka mo atlholang ka tsona go gaisa dipuo le dipapiso tse di tswang mo melomong ya baanelwa ba bangwe ga mmogo le moterama ka esi. Di gaisa le maipolelo a moanelwa ka boena gonne nako nngwe o tshaba nnete mme o a iphatshwa.

(a) Maipolelo a moanelwa

Baanelwabagolo ba maemo gantsi ke bona ba ipolelang gonne ba itshepa e bile ba ithaya ba re ba a ikitse. Gape ba gaufi thata le tlhaloganyo ya motlhami, mme ka maipolelo a bona o dira leano la go re senolela se a se akanyang ka ga motho. Gantsi ba ipolela ka mmuaesi, ba ntsha diphiri tsa dipelo tsa bona ba sa tshoge gore dira tsa bona di ka ba utlwa. Gongwe ba ipolele mo bathong ba ba se nang maatla a go ba ganetsa. Gongwe ba pateletsege go itshekatsheka dimelo ka ntlha ya kotsi e e ba lebaneng.

Motswasele kgosi ya segagapa, o itshupa e le motho yo o golafetseng letswalo, gonne mo mmuaesing wa gagwe wa ntlha o rapela gore a nne pelompe le go feta. Fa a na le malatswathipa a gagwe kwa kgotla, o ipolela fa a

kgatlhwa ke go tlhokofatsa batho ba gagwe:

ke a re ke tla ja diakolo

Go nne le puo nngwe e e tshwanang le e (ts.15).

Kana o raya tlhaselo ya batsuolodi booRamodi. Kwa pejana o itshenola e le kgosi e e sa kgotsofatseng morafe, e e ikantseng bosilo, e e gatang batho ka dinao:-

Gá ke ká ke ká laolwa ke morafe ke o dirile

.....

Nna ke losa boatla

.....

Boboko jwa mmaba ke bo tlatse-tlatse legora

(ts.44)

Kwa bofelong Raditladi o leka go buisa Motswasele maipolelo a a tlotlometseng, a a ka mo dirang moanelwa yo o seriti. Bogole ke gore ke maipolelo a a ronanang le setshwano sa gagwe jaaka se senotswe ke botshelo jwa gagwe. A re o tlhotlhoregetswe ke "tlotlo, lorato le bontsi jwa ditsala", e bile:-

Bogosi jwa lefatshe la rona bo nkganne.

Nnyaa, ke nna ke bo ikgantshitseng

Ka bofafalele jwa popego ya me.

(ts.93).

Mo tsebeng 94 o leka go itira moanelwa yo o dikakanyo di boteng, yo o tshwenngwang ke matlhotlhapelo a botshelo. Fela ga a tlhomole pelo ka gope. Ke maipolelo a a tsen-tsweng ke moterama mme a sa tsalege mo maiphitlhelong a gagwe.

Maipolelo a ga Keikepetse le Nthite a a utlwala, le fa a ga Nthite e le go ikgoba go a go rulaganyeditsweng ke Ntsime. Ga a ipolele bontle, mme ga se selo se se tlwaelegileng mo boammaaruring gore motho a ikgobe a sa ithekegele. Ga a bue sentle ka ga boloi jwa gagwe, mme o dirisa mafoko a motho yo o kgatlhanong najo. Seno se a belaetsa, o ka re ke mafoko le megopolo ya ga Ntsime ka ga boloi, e seng a moloi ka ga maitlhommo a boloi. A re baloi

Re rwala masigo ka tlhogo o ka re

Re direla sengwe se se bonalang.

Ga a boife go ipolela bopelompe, mme gone ka maipolelo a gagwe a tsamaelana le a botshelo jwa gagwe jo re bo itseng a gaisa a ga Motswasele. Keikepetse ena o ipolela ka go ithekegele le go itela go tswa botenrye jwa pelo. Khutsafalo ya gagwe re a e bona. Go ipapisa le sekaka le lewatle go supa tatlhego le tlalelo e a mo go yona ya lerato. Bogatlapa jo a bo ipolelang re bo bona fa a pateletsega go batla meratiso ka a sa kgone go lebagana le kgarebe ka phereo.

(b) Tshwantsho ka baanelwa ba bangwe

Motho o itsiwe le go bolelwa ke bankaena, bogolobogolo bamotlhoi, le fa gone ba mo tlhalosa go ya ka se ba se batlang mo go ena. Ba mmona go ya ka mo a dirisanang nabo ka teng ka maitsholo a motho a tlhalosiwa ka go

lebelela tsela e a itsholang ka teng tebang le batho ba ba mo dikologileng. Mo terameng go a kgonega gore ka baanelwa ba arogantswe ka matlhakore a morero, moterama a dirise baanelwa go tlhalosa ba letlhakore le lengwe go ya ka mo ena a le bonang ka teng, e se gore ke nnete e e se nang selabe. Go ntse jalo le mo diterameng tsa rona, tse re supileng gore boanedi jwa tsona bo laolwa thata ke morero le megopolo ya moterema. Sa bofelo, moanelwa ga a tlhalose yo mongwe ka dipuo fela; o mo tlholosa ka go farologana nae fa ba bapisanngwa.

Mo go Serati re fitlhela Nombini e le moanelwa yo o mo melomong ya batlho le barati ka go tshwana. Semelo le maemo a a mo go ona ga di mo letle go ipolela thata ka a ka senyega semelo. Ka moo o tlhalosiwa thata ke baanelwa ba bangwe. Le ena o a mpampediwa ka a emela letlhakore la morero le mokwadi a le babatsang. Ga a dirisiwe diphoso tsa batho jaaka Tsholofelo, e bile gore go bipiwe bokoa jwa matsapa a gagwe a go fenya tlhaolele, o newa tshire-letso ya maatla a badimo.

Selelo sa mmuaesi wa ntlha wa ga Dithole se paka go ratega ga ga Nombini. Se tlalelediwa ke gore e re a itse gore setso se mo itsa go nyala mosele, a bo a phegelela go nyala Nombini, a sa tshabe go latlhegelwa ke maemo a bogosi. Kwa ntle ga foo, Nombini o kaiwa bontle le botho ka mafoko a a tlhamaletseng.

Bamofufegedi ga ba kgone go fitlha bontle jwa gagwe.

Ditshebo a re:-

Ke bowa ka kwano mo go boNombini

Kgarebe tse ditshetlhana tse di matlho a

mafatshwa (ts.16)

Dipelaelo ka ga botho jwa gagwe di phimolwa ke MmaNkileng

fa a re:

Ke Letebele mme bosadi jwa gagwe

Bo tshwana fela le jwa barwadi ba lona;

Gongwe e bile a ka ba gaisa kgakalakgakala

Ka botho le ka maitseo a setho. (ts.24)

Itireleng le Matwetwe ba mmone letsatsi la ntlha fela

ba bo ba setse ba re "Le Setswana o se itse sentle,."

O montle thata

E bile a ka tshwanela bohmagadi,

O na le seriti sa motho e le Motswana.

(ts.70)

Go a tlhobaetsanyana gore mafoko otlhe a tlhalose Nombini
e le sephala sa botho le dipopego, bogolothata ka le
dipuo tsa gagwe fa a na le baanelwa ba bangwe di mo supa
a le botlhale, a le boikobo, e bile a le sebetse. Ke bonatla
jo bo dimofetseng thata, le fa re itse gore bokwatlase
jwa kwa gaabo bo ka ne bo mo tlhokoditse gore a ikelele
le gone a efoqe makoa a a ka mo isang kwa tlase le go
feta. Basetsana ba motse go na le fa ba mmuang maswe

teng, ba mo sisimoga e bile ba mo senya leina. Fela dipuo tsa bone ga di tseege tsia; ke tsa lefufa tse di se nang nnete. E bile fa ba itherolotse ba a di ganetsa ka bobona. Semelo sa gagwe se phepa, se babalesegile. Ga a na makoa ape. O ka re ga se motho, ke lengeloi. O bodingwana jo bo fetelediwang ke ditlhaloso tsa baanelwa, le ba a sa nnang nabo sebaka tota. Seno se tlhofofatsa boleng jwa tshwantsho ya gagwe ka baanelwa gonne e kete ba tsenngwa mafoko a mantle ke Ntsime ganong.

Go na le baanelwa ba dimelo tsa bona di re akantshang sengwe ka dimelo tsa baanelwa ba bangwe. Bopelontle jwa ga Moruakgomo bo gatelela bopelompe jwa ga Motswasele, bogolothata ka dimelo tsa bona di feteleditswe e bile di tshwantshitswe ka go tshwanologa go go sa gakeng. Bonolo jwa boMorule bo diretswe go re bifedisa bosula jwa lekoko la ga Nthite la baloi. Gape fa re ba bapisa le Keikepetse, bona ba sireletsegile; ba nnile le kgodiso ya batsadi ba basiami. Keikepetse ena o godisitswe ke mekgwa e e maswe ya moloi, e bong Nthite mmaagwe. Lerothodi fa a bapisanngwa le Mosila, o fetoga legatlapa le le sa kgoneng go ikemelela. Mosila o a itirela e bile ga a tseelwetseelwe ditsagagwe fela. Le fa a tsofetse o ithoma ntwana, fa Lerothodi wa mokaloba ena a lelela mo Matebeleng. Kalafi le ena o na le semelo sa bonolo se se dirang gore Mmamotia a ile Sakoma. Mongwe le mongwe

wa baanelwa ba, o senoga ka botlalo fa a tshwanololwa le yo mongwe. Le teng fa moterama a ka farologanya baanelwa ka tsela e e feteletseng gore a tle a gatelele molaetsa wa gagwe. Gantsi kwa pheletsong mongwe o a atlholwa, mongwe a akgolwe, go supa gore moterama o itlhophela maitlhommo a ofe.

NWU
LIBRARY

(c) Tiriso ya ditoro

Toro e itse go senola boteng jwa mogopolo le matshwenyego a sephiri a molori ka ga moloriwa, mme diteng tsa yona di ka ranolwa jaaka papiso e e re tshwantshetsang semelo sa ena molori mmogo le moloriwa. Mohumagadi mo go Sekgoma, Moatswi le Lerothodi mo go Metswi le Maragana ka tatlano eo, ba lora ka baanelwa ba bangwe mme mafoko a ditotlego tsa bona a fetoga mekgwa ya baterama e e sa tlhamalalang ya go re kaela dibopego tsa baanelwa bao. Mohumagadi o farologana go se kae le bobedi jo bongwe jo, gonne ena o tlhalosa gore toro ya gagwe e kaya eng ka ga mang. Lerothodi le Moatswi ga ba tlhalose e bile ba itira e kete ga ba a kobisa ope kgotsa ga ba lemoge bokao jwa ditoro tsa bona ka ga baanelwa ba bangwe. Mme le bona ga ba tshwane gotlhelele gonne Lerothodi ena o lotlega toro e e kobisitseng le ena ka namana. O tlhalosa semelo sa ga Mosila, e bile le ena o a itlhalosa.

Diteng tsa toro ya ga Mohumagadi tse di tshwantshang Sekgoma di nenenyana fela. Sekgoma mo torong ke monna yo o siamisang dilo ka lerumo, mme le mo ditiragalong tsa terama re bona a le mo ntweng go fitlha kwa bokhutlong, a lwantsha botsuolodi. Ga a ka fa letlhakoreng la go bipa kutlwano ka ditherisano. O kokobetsa baba ka go ba fenyā ka mašetla. Botho jo jwa gagwe bo fekeeditse fela ke fa Tshukudu a mo kgalemelela go bolaya batsuolodi ba e leng dinatla tsa ntwā mo phemeding ya motse wa gagwe. Toro gape e re tshwantshetsa popego ya gagwe ya mmele e e mo rotloetsang go sekamela ka fa mašetleng. O eme fa gare ga tshimo go supa gore o leka go laola tsotlhe le go di tshosa ka mmele. O motelele, mme fa a tsamaya o supa monofo ka go gwanta. Ga go yo o lekanang nae ka nonofo e, gonne ga twe o eme "jaaka motloutlo wa lentswe" (ts.3). Mo tlhaloganyong ya gagwe selo sa botlhokwa ke go lwantsha dira tsa kagiso ka nonofo, gonne o lebega

... a sa tseetsia ka tse di diragalang

Mo tikologong ya gagwe, fa e se go leta

dinonyane

(ts.3)

Mo godimo ga diteng tsa toro, kanelo ya ga Mohumagadi e eta e dirisiwa go ama mekgwa le ditshobotsi tse dingwe tsa ga Sekgoma, jaaka bopelokhutshwane le bosusu.

Ditoro tsa boMoatswi di ka nna gabedi. E ka nna ditoro tota tse go kgonegang gore ba bo ba di lorile ka ntata ya maemo a ba neng ba le mo go ona. Gape ka ntlha ya fa di totobetse thata e bile bobapisi jwa tsona bo rulgantswe sentle, bo logagane, motho o ka belaela gore moterama o di ba lorisitse go tla a tlhalosamorerole baanelwa ka tsona, kgotsa bona boMoatswi ba di inagagnetse go tla ba kobisa Seemo le Mosila ntle le go ikgolega ka puophaa.

Mo go Maragana, Lerothodi o dirisa phelefu e e Sakgetseng, phokojwe yo mogolo le phoko-phokojwana. Jaaka re tlhalositswe mo go 3.2.2.2 (b), dipapiso tse di re senolela dimelo tsa ga Mojabeng, Mosila le Lerothodi ka tatelano ya tsona. Ga re ne re boeletsa ditlhaloso tseo fano; fela re ka kaya gore ka "toro" e, Lerothodi o supa bogatlapa jwa gagwe. O palelwa ke go tlhamalaletsa Mosila maikutlo a gagwe; o mmapisetsa ka toro. Fa a tota a e lorile, o ne a ka bo a e sekasekile bokao, mme boemong jwa go e lotlega, a diragatsa maitlhommo a e a rotloetsang mo go ena. Mokgwa o Mosila a e tsayang ka teng, o supa bofokojwe jwa gagwe. A ka tswa a lemoga bokao jwa yona, mme a sa batle gore Lerothodi a mo lemoge. Go supa le ka moo a tsayang Lerothodi botlhofo ka teng, jaaka a kgonne go mo ganela ka bogosi jo ka tumalano o neng a tshwanetse go bo mo naya. O e bitsa "toro ya sesimanyana." Ga e mo tshwenye letswalo la se a se dirileng

mmogo le se se ka mo diragalelang. O peloethata.

Toro ya ga Moatswi e gopotsa motho toro ya ga Nebukadenesara wa Beibele ka dipapiso tsa yona tsa mebu le dirwe tsa mmele; le ka maitlhommo a yona a go tshwantsha bogole jwa kgosi, mmogo le go bolelelela pele phelo ya yona. Tlhogo ya letsopa e popota, mme e kaya gore Seemo o tlhogoethata go utlwa dikgakololo. Mmele wa motlhaba o e reng o suta o foforege, o kaya jaaka Seemo a iphatlhalaletsa batho ka mekgwa ya gagwe. Morafe wa gagwe ga o a kgotlhagana, mme sengwe le sengwe se a se dirang se a thubela pele. Ga se setshwano se se eletsegang sa boeteledipele. Mafoko otlhe a gagwe a a mo senyeletsa gonne a se botlhale:

Fa a ntsha lentswe a bua, a phanyega tlhogo ya

mmopa! (ts.32)

Go supa gore ga a ratege, o bapisiwa le motho yo e reng a swa, go se ke go nne le pelo epe e e hutsafalang. Le fa go twe batho ke ditlaela, ga ba ka ke ba gakwa ke mokgwa o toro eno e kobisitsweng Seemo ka teng, gonne le ena o eme "gare ga motse wa gaMmanaana". Mokgwa o Mhaposi a e tsibogelang ka ona, ga o latlhe ope. O ikgakisa bokao jwa yona gonne a ja le Seemo. Bonnete jwa yona bo a mo kokonela mme o thelela ka go re "e ka ne e supelela motlha wa temo e ntsi". Morago fela ga foo o thobela batsuolodi ba bangwe, mme go bontsha gore

o ya go ba tlalea kwa go Seemo jaaka Mosila, o arabela toro ka tsela e e senolang bomenemene jwa gagwe.

Go tshwana ga toro eno le ya Beibele le gona go re tlho-tlheletsa go bapisa semelo sa ga Seemo le sa ga Nebukadenesara. Ka jalo Modise o a re gaufetsa; o bontsha motlhala o re ka o tsayang go sekaseka Seemo jaaka moanelwa.

(d) Dipuo le ditiro

Mokgwa o o botoka le o o botlhokwa ono wa go senola baanelwa ka dipuo le ditiro ga o a dirisiwa ka katlego ke baterama ba rona. Lebaka e ntse e le gona go tebela morero, le go dirisa baanelwa jaaka dikemedi tsa bosula le molemo, go ba aba ka matlhakore a morero. Seno se dira gore moterama a dirise moanelwa ditiro tsa letlhakore le le rileng fela. Go dira jalo go feteletsa tshwantsho ya semelo sa gagwe.

Mmuisanano wa baanelwa ba babelompe mo go Ntsime ke wa mabifi le kgakalo ka metlha, kgotsa wa bonoga jo bo mo pepeneneng. Go simolola ka medumopuo ya mafoko a bona go fitlha ka tlotlofoko, ba tshwantshiwa e le batho ba ba makgwakgwa. Medumo "tlh", "kg", le "ph" di a aila mo puong nngwe le nngwe ya ga Keikepetse le Nthite, le fa ba re ba bua ka lerato. Dikao:

KEIKEPETSE: Se tlhoka motlhomodi yo o kutlwelo-

botlhoko

A se tlhomole ka kelotlhoko a sa gagole
pelo

.....

E tlogele go rutlarutlega jaaka dikala
tsa setlhare

Di tsubutlwa ke letsuatsue le rwele
dithole (ts.2)

NTHITE: Nthite yo o go ritetseng pelo e ntsho
Ka bopeloethata, botlhogoethata le letlhoo.
Pelo ya lorato segatlhamelamasisi ngwanaka
Le motho e mmolaya e sa sisimoge mmele
(ts.3)

Puo ya ga Nthite fa a bua le boKgomotso kgotsa a
bua ka ~~ga~~ bona, e supa letlhoo le leryatso. O ba bitsa
"Dilo mmaatsona a di tlogetse e le dirathane" (ts.6),
Ena le baloi ba bangwe ba aga ba toutile maikaelelo
a polao le boloi. Ga go botho bope jo ba buang jaaka
bagolo. Fa e le boKgomotso bona ba bua mafoko a a
molemo le a kelelelo ka metlha. Ba supiwa ba le tlotlo
le boikobo. Ba farologarngwa le baloi mme moterama
o solofela gore re tla ba atlhola e le babelontle le
dikai tsa molemo.

Le mo go Motswasele, dipuo tsotlhe tse di supang
boatla le bosilo di buiwa ke ba letlhakore la ga
Motswasele, mme botlhale le bopelonolo di utlwala
fela mo batsuoloding ba ga Moruakgomo. Fa Motswasele
a gaketse a re:

Tsamaya o ye go gapa dikgomo tseo

.....

Fa a di thiba lo mmolae!

O a utlwa? (ts.20)

Moruakgomo ena o tlhomogela Mogatsa-Moilwe pelo:-

Mma, ke a tsamaya, ke a sisimoga.

Fa o thukhuthwa jaana, o tla tshela jang?

(ts.22).

Bonolo jwa ga Moruakgomo bo gatelelwa mo bo fetelang
kwa go tlhokeng tlhaloganyo, jaaka fa a re ka motlha
wa ntwaga go tlhaselwe banna fela:-

Ke solofela gore fa ntwaga e simologa, basadi

le bana ga re kitla re ba bolaya (ts.5)

Ke sona se Maleke a mo tlhagisang gore ntwaga ke "kgogola-
moko", ga e tlhaole ope fa e gaketse. Go tshwana
le fa a amogela Molotlhanyi wa leferefere a re o
mo tlhomogela pelo, e tswe mabaka a ntwaga a mo ganetsa.
Ke fela go mo supa bonolo:

A ruri senokwane se ka bua jaana?

Pelo ya me, batho, e bile e a

tlhomoga! (ts.80)

Fela jaaka mo dipuong, le mo ditirong re fitlhela bontsi jwa baanelwa thatathata baanelwabagolo, ba dirisiwa se se ba kayang ka matlhakore a morero le molaetsa ka pheteletso. Ga go ditiro tsa ga Seemo, Nthite le Motswasele tse di supang bothonyana mo go bona. Seemo ke letagwa, letlhaswa, moromeletsi wa babolai le seelele. Motswasele o rapelela bope-lompe, o thukhutha motlholagadi ntle le lebaka, o bolaya letona, o gatelela gore kgoro ya motse wa gagwe e lailwe. Nthite ga a supe botsadinyana le bo bonnye mo go boMorule, ga a fe morwae le kgakololo e le nngwe e e siameng. Ka fa ntlheng e nngwe Morua-kgomo o bonwa a nametsa babotlana, a idibala fa a utlwa dikgang tsa bosilo jwa ga Motswasele, a itshwa-rela molotlhanyi yo o gakatsang bosilo jwa kgosi. Morule le Kgomotso ke dikwana tse gale di bonwang di rapela.

Dikao tsa ditiro tse di sa fetelediwang di mmalwa: Molaodi mo go Magagana o ratwa ke badimo le botlhogo-putswa ba morafe, ga a sutlhe dikgora jaaka Moilantwa, e bile o batlisisa ka ga kemo ya gagwe mo bogosing ka botho; ga a botologe jaaka Moilantwa. Fela ga a phepafadiwe go feta tekano. O supa mafega fa a dirisetsa mophato wa motse le selepe sa badimo go lwela dilo tsa sekolwane le Moilantwa. O supa go

tlhoka maitsetsepelo fa a reka lerato la ga Manketso ka sephiri sa badimo. Ga a fiwe maatla a ntw a fela ka gobo a ratelwa bogosi ke badimo; o fentswe ke Moilantwa fa ba ne ba lwela Manketso ka melamu. Selepe sa magagana se paletswe ke go mo fenyisa Matebele le Moilantwa gonne a ne a sa ipaakanyetsa ntw a ka thulaganyo. Ga a a dirwa maratwagotlhe, makgonatsotlhe le maitsegotlhe jaaka Moruakgomo.

Moanelwa a tshwana le Dithole mo go Serati o tlhokisitswe sebaka se se tshwanetseng moanelwamogolo sa go itshupa ka ditiro tsa go lwela lerato kgatlhanong le tlhaolele. Ntsime o mo tshabisitse a bo a mo kgaetsa pele ga nako, mme a nta matsapa a a ka bong a a tsere a phethagadiwa ka dipheko. Ka moo ga re kgone go tlhalosa semelo sa gagwe jaaka re ka dira ka baanelwabagolo ba bangwe. Nombini le ena o kaiwa ka melomo ya baanelwa ba bangwe. Go tloga foo o dirwa mogaka ka ditlhare le ditaelo tsa ga Matwetwe. Ga re kgone gore re re o sebetse, gonne ntw a e kgolo e a neng a tshwanetse go itshupa mo go yona ka ditiro ke ya go thusa go lwantsha tlhaolele. E seng go sutlha dinoga kwa Thabeng. Go tsamaya mo gare ga dinoga go gaisiwa ke go fenya le go sokolola dikakanyo tsa Bakhudung gonne seo ga se diriwe ka go tshasiwa dipheko.

7.2 Kagego le sebopego sa boanedi mo go Raditladi,

Ntsime le Modise mo boakelong jwa morero

Boleele jo re sekasekileng mfama wa morero ka jona bo ka ne bo supa gore baterama ba rona ba ikaegile segolo ka morero, molaetsa kgotsa thuto, go gaisa mefama e mengwe. Ka mafoko a mangwe ba sekametse ka fa bolaing le boreri, go tshwantshetsa batho molemo le bosula. Ke ntlha e e tsamaelanang le lebaka la gore ga ba supe fa ba kwalela bathobotlhe le babogedi; diterama tsa bona di solega thata mo dikolong. Dikolo ke ditheo tsa thuto, tse mo go tsona maitlhommo a go ruta a leng botlhokwa go gaisa a go jesa monate. Ke ka moo morero o fekeetsang mefama e mengwe ya botlhami mo diterameng tsa rona.

Gore ntlha e e amana jang le boanedi re lemoga ka thulaganyo le diabe tsa baanelwa ba diterama tsa ga Raditladi, Ntsime le Modise. Kagego ya boanelwa jwa bona e theilwe mo go reng moanelwa mongwe le mongwe a senoge a le bosula kgotsa a le molemo mabapi le morero. Botho jwa moanelwa bo senoga thata fa bo kgona go mmaya mo go lengwe la matlhakore a. Fa re ikgolega re ka re bo betlelwa go tlhagisa morero, ga bo laole morero, e tswe mo diterameng dingwe moanelwa e le ena a laolang morero. Ke ka moo re se nang baanelwabagolo ba re ka reng ke ba khomedi kgotsa matlhotlhapelo ka botlalo mo diterameng tsa Setswana. Ga re ba tshwantshetswe gore re ba bone jaaka batho ba madi-le-nama; re ba tshwantshetswa e le didiriswa tsa morero. Nako nngwe moanelwa o patelediwa semelo se se rileng ke moterama, mme go lemosega sentle gore fa moterama a ka bo a sa mo gapeletse jalo go fitlhisa molaetsa, moanelwa yoo a ka bo a le wa semelo sesele.

Kagego e e maphata-mararo ya Thwadi-Moganetsi-Motsenagare e atile thata. Mo go Raditladi re na le Motswasele - Moruakgomo - Molotlhanyi; Modise ke Seemo - Photo - Mhaposi; Ntsime e nne Dithole - Bakhudung - Batshi-pile. Segolothata go ipadile kakanyo ya gore go nne le moanelwa yo o ntlhapedi, yo o bolotlhanyi. Molotlhanyi le Mhaposi ke dikao tse di totobetseng, tse le maina a tsona a di tlhalosang ka botlalo. Ga se gantsi motsenagare e nna moletlhanyi yo o thusang matlhakore a mabedi a baanelwa go ipona diphoso. E nna molotlhanyi yo o etegetsang thulano ya bona. Mo morerong wa bogosi re lemogile gore ke moanelwa yo o dirisang kgotlhang ya balwani go ijakela sengwe mo bogosing ka bo jelwa. Manketso o oketsa lekoko la ga Mhaposi le Molotlhanyi mo ntlheng e, le fa ena a ka ipata ka gore maitlhommo a mangwe a gagwe ke a lerato.

Kagego, e, e tsamaelana le maphata a morero, kgotsa matlhakore a a dikologileng selwelwa. Go na le babelompe ba ba emelang maikaelelo a a bosula; babelontle ba ba emelang maikaelelo a tshiamo; le majela-thoko a a se nang maikaelelo ape fa e se a go ja kgotlhang ntsoma, kgotsa baletlhanyi ba ba lehang go ruanya ka ba lemoga diphoso mo matlhakoreng a bagogagogani ka bobedi. Kagego e, e dira gore mongwe le mongwe wa baanelwa e nne sekao kgotsa mmotlolo wa letlhakore le a welang mo go lona. Mmotlolo o tlhofofaletsa moterema tiro ya go tlhamalatsa molaetsa, mme fa a tota a phegeletse molaetsa oo, re mo lemoga ka moo nako nngwe a feteletsang tshwantsho ya baanelwa bagolo ka teng go ya ka mmotlolo o o rileng.

Motswasele le Seemo ke dikao tsa baanelwa ba ba feteleditsweng ka ntlha ya gore ba dirisetswa go tshwantsha mebotlolo ya dikgosi tse di bosula. Godimo ga moo ba bapisiwa le mebotlolo e mengwe gape ya baganetsi ba ba molemo, e leng Moruakgomo le Photo; ga mmogo le ya balosi ba ba ntlhapedi, e bong Molotlhanyi le Mhaposi. Motswasele le Seemo ba tshwana ka gore ga ba na molemo ope mo bothong jwa bona, mme le bosula jo bo apesitsweng dimelo tsa bona ga go supege gore bo thaolotswe ke eng. Motswasele ga a dire sepe sa bogosi fa e se go bolaya, go rukutlha le go patika, mme go se na lebaka. Ga a na lebaka la go rukutlha motlholagadi ka polao; le lebaka la gore booRamodi ke batsuolodi ga le a lekana gore ba bolawe botlhe ka kgotla Moruakgomo a re:

Fa bosula bo le bogolo mo mothong

Bo mo thiba metswedi yotlhe ya tshiamo (ts.25)

NWU
LIBRARY

Le gale ga se gore bo mo fetola motho lesilo go le kalo. Ke go tlhokisa Motswasele tlhaloganyo gotlhelele gore a omanyetse boDiratsagae go rekegela booRamodi, kgotsa barongwa fa ba sa bolaya Moruakgomo. Ka mafoko a mangwe o gaisiwa ke boesemang ka tlhaloganyo ya gore polao ya goyagoile ga e a siama. Le gone motho yo o ipiletsang mewa e e bosula go mo tlatša bopelompe ke yo o kgopisitsweng kgotsa yo o sulafaletsweng ke molemo mo botshelong. Motswasele ga re itse gore o kgopisitswe ke eng se sekalokalo.

Seemo le ena o dirwa lesilo re sa itse gore o thaologile fa kae. Jaaka moanelwamogolo wa segosi re solofela go bona maiteko a gagwe a go kgotsofatsa morafe, mme go palelwa ga gagwe go tla ka mabaka a a mo pateletsang go "latlhela kgole". Maswabi ke gore ga a dire

maiteko ape. O tloga a ntse a supa botlhaswa go tswa kwa tshimologong. O tswa ka motse a sa laela matona, mme dilo di sala di tswa mo taolong. Fa a boa o gana go di seka. Batho ba a ba busang ba tlhaselana a ba lebile, mme o a kgatlhega. O laela boesemang go bogisa le go bolaya morafe wa gagwe ntle le lebaka. O itisa le baswa ba matagwa, e bile o nta ba mo rotloetsa go tlhokomologa maikarabelo a bogosi. Sebopego sa gagwe jaaka Moatswi a se bone mo torong, ga se mo tlhalose fela e le kgosi e e bokoa. Se kaya le gore ke moanelwa wa maitirelo, yo Modise a sa mmonang gope mo botshelong jwa boammaaruri.

Go totobatsa bosula jwa bona jo bo setseng bo feteleditswe, Motswasele le Seemo ba bapisiwa le baganetsi ba ba molemolemo. Moruakgomo le Photo ba filwe bonatla jotlhe, go tloga ka botlhale le bopelontle go feletsa ka phenyo mo ntweng. Ga ba thelelelwe gope mo ba ka dirang gore re lemoge se se molemonyana mo go Motswasele le Seemo. Le Moruakgomo yo go itsegeng a rotloeditse Motswasele go bolaya le go patika morafe gore o tle o mo ile, o patelediwa bopelontle jo bo fetetseng mo terameng e. Go bonolo gore babogedi ba eme le boMoruakgomo, gonne go botlhofo go bifela mekgwa ya boMotswasele. Ga go na kgaratlho e e senolang boteng jwa mekgwa ya batho. Go tshwana fela le fa o re motho a ikgethele fa gare ga mantle le dijo tse di monate. Ga a etsaetsege.

Mhaposi le Molotlhanyi le bona ga se batho ba boammaaruri. Molotlhanyi go a bonala gore o itlhametswe gonne ga a yo mo hisetoring ya Bakwena. Maitlhommo a go mo itlhamela a ka ne a tsenya tshegiso mo terameng, jaaka re mmona a le bophokgophokgo e bile e le legatlapa. Fela gore

e nne molotlhanyi yo o sa fitlheng bolotlhanyi jwa gagwe, ke go nyatsa ditlhaloganyo tsa babogedi le baanelwabagolo ba a ba losang. Ga a ba lose ka mabaka a a gamogileng. O tlhamalaletsa Moruakgomo gore a menole Motswasele ka mašetla , mme a sa supe bosula jwa ga Motswasele. O laya kgosi ka mafoko a bosilo jo bo mo pepeneneng, a le ngwana a ka gananang le ona. O kgona go pota ka fa le ka fa gare ga thwadi le moganetsi, le ka motlha wa ntwā. Ke mo Moruakgomo a ka bong a sa bolo go mo lemoga, mme sebaka sa gore a lemosege se a tlhokomologiwa. Boemong jwa go rialo, re bona Moruakgomo a mo tlhomogela pelo go ntse go bonala gore ke ena a tlhosetsang ntwā e e senyang morafe. O mo amogela mo batsuoloding a ntse a itse gore o ne a le kwago Motswasele, e bile o maaka. Le fa batsuolodi ba bangwe ba belaela gore Molotlhanyi a ka ne a tsile ditlholā, Raditladi o nta Moruakgomo a itira pelotlhomogi ka go re:

A ruri senokwane se ka bua jaana?

Pelo ya me, bathong, e bile e a tlhomoga.

(ts.80)

Le fa Modise a sa pepena Mhaposi jaaka Molotlhanyi, ga re kgwedisege gore le ena o ne a sa lemoge fa a itlhakatlhakanyetsa botshelo ka go nna mpheetlane. O tsamaya le boPhoto, mme ga a fitlhe kgolagano ya gagwe le Seemo. Fa ba sena go rera Seemo, o kgaogana le bona ka pele go ya go sebela Seemo. Bophoto ba ne ba tshwanetse go lemoga mekgwa ya gagwe. Botlhofo jwa seipato sa gagwe bo a tshegisa fa a raya Moatswi a re:

Nna ga ke na go tsamaya le lona;

Ke boela kwa kgosing go ya go kgalemela Seemo.

(ts.33)

Moragonyana fela ga foo, re utlwa a gakolola Seemo go dira diphoso. Babogedi ba lemoga ka pele gore ga a akanye. Ga a sekaseke maemo a gagwe pele. Le batho ba a ba lotlhanyang ga a ba jele boko. Totlhanyo ya gagwe ga e bofitlha e bile ga e re rute boteng jwa tlhaloganyo ya motho.

Ka ntlha ya go pateletsa baanelwabagolo mmotlolo o o tlhamalatsang morero, Raditladi le Modise ba palelwa ke go ba dirisa go re tshwantshetsa batho ba boammaaruri ba kgaratlha mo mathateng a boammaaruri. Ga ba ba senole jaaka dika tsa mekgwa ya setho; ba ba dirisa jaaka dikemedi tsa mmopa tsa molemo le bosula kgotsa tsa dikakanyo tsa bonatla le bomatla.

7.3 Tshekatsheko ya baanelwa : Sekgoma le Molotlhanyi,
Keikepetse le Letsipa, Molaodi le Moilantwa.

7.3.1 Sekgoma le Molotlhanyi.

Mo diterameng tsa Setswana ga se baanelwabagolo ba le bantsi ba ba tshwantshitsweng mekgwa le ditebego go gaisa Sekgoma le Molotlhanyi.

Mafoko a ntlha a ga Sekgoma mo terameng a mo kaya e le motho yo o felafelang pelo ka pele. Ke gona Mohumagadi a simololang go lotlega toro, mme Sekgoma o setse a botsa gore "Toro ya gago e tla digela leng?" Gape Raditladi o buisa Mohumagadi mafoko a a thusang go gatelela botho jo jwa ga Sekgoma le

gore bo ama jang tsamaiso ya gagwe ya bogosi:-

O a bo o fela pelo wena Sekgoma;

Popego eo ya gago e go senyeditse, mogoma,

.....le maemo a bogosi

O tla a rontshiwa ke go tenega ga gago,

Le bopelokhutshwane ya gago (ts.1).

Re ka re Tema 1 yotlhe e diriseditswe go mo senola ka mekgwa e e farologaneng. Mafoko a toro le ona a lebega e le mokgwa o o sa tlhamalalang wa go mo tshwantsha e le monna yo o tiileng, "yo bonatla le nonofo di neng/ Di iponatsa le mo dingwaring tsa gagwe;" gonne Mohumagadi o tlhalosa gore monna yo o mo torong ke Sekgoma, e bile o boa gape a tlhalosa ka tlhamalalo gore Sekgoma a "ka papetla monna yo o itekanetseng ka letswele" (ts.4). O tswelela ka go re:-

..... Kwa ntle ga

Botlhaswa jwa gago mo go apareng, o

morati wa batho.

Re itse gape le gore Sekgoma ga a utlwe sentle. Tsebe nngwe ya gagwe e susu, go ya ka mohumagadi, mme e "utlwela kgagameding." Ke sona se a lekang go ganetsa Mohumagadi fa ba bua ka tsalo ya ga Matsheng. Fa re ka bo re sa itse gore o thuntsebe re ka bo re re o a ikganetsa, gonne fa a re o ganetsa Mohumagadi, o bua gape a mo tlatsa.

Ka mafoko a mangwe fa modiragatsi a tshameka Sekgoma, re tla mo lemoga ka mmele o o bopegileng o o tiileng, ka botlhaswa

jwa moaparo, le go sekamela ka fa tsebeng e e utlwang.

Go fela jalo le ka Molotlhanyi, le fa ditiro tsa gagwe di fetelediwa. O bonala e le monna yo o mafura a a bophokgophokgo, yo o se nang seriti le maikarabelo. Mo Temeng 1 ya kgaolo III o senolwa ka botlalo. Ga a boife go aka sebaka a bo a tloga a dumela gore o ne a aka. Se se tshegisang ke gore ga a dumele fela; o a ipata. Fa go supiwa gore o ne a tshaba bagaabo a ithaya a re ke baba ka ntlha ya bogatlapa, a re o ne a tshabisiwa ke gore o ne a ka se ka a tlhasela bagaabo. O ipakela mafoko a a mo nyenyefatsang le a a tshegisang, gonne o bua maaka ntle le lebaka. O kaiwa ka bogatlapa jo bo ronang mmele wa gagwe o go tweng ke "Seolo sa dinama". Fa a sia o nna "bofefe fela jaaka nkwe" e tswe a le mokima. O sia jalo a ntse a rapela, a bopa "jaaka pholo e tshaba powana" (ts.35). Ke papiso e e tshololang maithamako a gagwe boatlanyana. Fa o bona pholo e tona e tshaba poana, o bona bogatlapa jwa bofelo. Le fa go le jalo Molotlhanyi o tswelela go itigela dingalo ka go leka go aketsa banna ka kgang ya go bolaya Mokgatla. Go tlola ka mmele o mokima a kaetsa Maleke gore a mo tlhalose jang; go ikidibatsa ga gagwe a tshaba loso; go ikimetsa setopo le go itshega mpa; ke tshwantsho ya dinyao e e supang gore Molotlhanyi a ka dira sengwe le sengwe go ipatlela tlotlo ka maaka.

Tshwantsho ya ga Molotlhanyi le gale ga e tsamaelane le seabe sa gagwe sa go lotlhanya gonne le fa a kaiwa e le

ramaaka le semaumau, kwa tshimologong go batliwa gore re mo ise tlhogong fa a raela Moruakgomo le Motswasele. Ke molotlhanyi yo batho ba feletsang ba sule ka ntlha ya gagwe, mme go mo dira moanelwa yo o tshegisang mo mabakeng mangwe go mo dira moanelwa yo o sa tlhomamang. Ka Sekgoma go botoka gonne tshwantsho ya gagwe e tsamaelana le seriti sa bogosi se Raditladi a se mo nayang. Ke senatla se se fenyang batsuolodi, mme o bonolo go ka reetsa dikgakololo le go letlana le ba ba ineelang. Mafoko a ga Tshukudu a a mo kgalemelelang bosetlhogo a mo sokolola mo maikaeleleng a go bolaya Motsomi le mophato wa gagwe (ts.66-67). O a ba amogela, jaaka a amogetse Melore le Moleta, e bile o ipela nabo fa ntwayagae e fedile. O filwe seriti go gaisa dikgosi tsotlhe tsa diterama tsa bogosi, gonne ka ena Raditladi o batla go akgola bogosi le go kgoba batsuolodi.

7.3.2 Keikepetse le Letsipa

Go diragetse gore baanelwa ba babedi ba, ba se ka ba tlhalosiwa ka tlhamalalo (ka mafoko a baanelwa ba bangwe kgotsa a moterama). Ga go dipuo dipe tsa botlhokwa mo mmuisanong tse di kayang mekgwa le diemo tsa bona jaaka go dirilwe ka Nombini wa Serati, Molotlhanyi wa Motswasele II le Sekgoma. Ga se ka gobo Ntsime a batla gore re ba ikatlholele, gonne foo re ne re tla babatsa boanedi jwa gagwe. O tseela gore ka a digetse Keikepetse mo lekokong la baloi, go tla nna botlhofo

mo babogeding go mo tsaya e le ngwana wa moloi go bo go felela foo. Letsipa le ena ka a ntshitse sephiri se se senolang boloi, Ntsime o batla go swediwa gore o botlhale e bile o siame. Mo lebakeng la ga Keikepetse, Ntsimega a a ithuta moanelwa wa gagwe ka botlalo; mo go Letsipa, moterama o sirilwe ke maikaelelo a gagwe kgatlhanong le boloi mo a tsiediwanng ke moanelwa yo a mo tlhamileng. E seng jalo o ithaya a re babogedi ga ba ne ba lemoga gore mabaka a a buiwang ke Letsipa a botlhofo. Baanelwa ka bobedi ba supa gore mokwadi ga a kgone go re pateletsa go dumalana nae ka ga semelo sa moanelwa. Fa re mo ikatlholela re ka mo itse go gaisa ena mokwadi ka boena.

Keikepetse re boletse mo go Kgao 4.3.2 gore ke moanelwa yo o tlhokomologilweng. Ka tshwanelo ke ena thwadi e e laolang morero; fela o fetotswe sediriswa sa morero wa boloi o o tlhometsweng mo go Nthite. Le loso lwa gagwe ga lo amanngwe le maitlhommo a morero. Fa maitlhommo e le go sokolola baloi Nthite ke moanelwamogolo. Fa e le go otlhaya boloi jwa meratiso, Keikepetse ke ena thwadi, mme terama e ne e tshwanetse go fela ka loso lwa gagwe. Tota le mo mathakeng a tiragatso, Nthite o tlhagelela pele. Go lebalwa gore ditiragalo tsa botlhokwa di simologile ka lerato la ga Keikepetse mo go Tsholofelo. Ka maikatlholelo a rona, Keikepetse o rontshitswe bothwadi.

Kwa tshimologong o buisiwa maitoko a poko, a itlhomola pelo go feta tekano. O tshositswe ke go rata Tsholofelo mo a feletsang a sa itlhaloganye. O bitsa lerato "maikutlo a seeng". O ikaya a le mo sekakeng, mo nageng le mo lewatleng ka nako e le nngwe. Ka mafoko a mangwe maikutlo a gagwe a tlhakatlhakane. O kgalegetse lerato jaaka motho wa sekaka a kgalegetse metsi; o mo tlalelong le bodutu jaaka motho a gaeletswe mo lewatleng. Fa a re "go medile maikutlo", o raya gore lerato la gagwe mo go Tsholofelo le tlele go nna botlhoko go le kumola, gonne le ikepetse. Teng fa re bona leina la gagwe le amanngwa le maiphitlhelo a gagwe la ntlha: O ikepetse mo go Tsholofelo, ga a batle go tswa.

Sebopego sa lerato la gagwe se mo dira mmotlana yo o tlhokang thuso. Ga se gore o mo mathateng a a kalo. Bothata jwa gagwe ke bogatlapa jwa go boifa go ganwa. A re:

ga ke tshabe mosetsana yo.

Ke boifa kgano ya gagwe fela (ts.3).

Fa moanelwa a na le mathata re kgatlhegela go bona a a rara-bolola. Fa a na le bokoa bongwe jwa setho, jaaka bogatlapa jwa ga Keikepetse, re tshoga gore o ya go boga kgotsa go feletsa ka matlhotlhapelo. Seno se nna maswe le go feta fa a ka dira phoso ka go batla thuso mo metsweding e e fapogileng. Keikepetse ka bomadimabe o simolola go bona thuso mo moloing yo e leng mmaagwe. Mmaagwe ke motswedi o mogolo wa matlhotlhapelo a gagwe a a sa tswang go simolola. Ke

ena a lomeletsang Keikepetse go gapa maikutlo a basetsana, gone ena ke lekau le lentle jaaka Neo a ratile go bolela. Keletso ya gagwe ya go fetola Tsholofelo ngwetsi ya moloi, e mo rotloetsa go tseela thatano ya ga Keikepetse le Tsholofelo matsapa.

Ga se gore go itomaka diteme ga ga Keikepetse go supa phereo e e bokoa, gone le Molefi o buile mafoko a maithamako fa a ferea Tsholofelo. Se se gagamatsang ke gore Tsholofelo a kgonne ke Molefi ka go moraya a re a lelale ngwedi le dinaledi - mafoko a a sa reng sepe. Gore a gane Keikepetse ke gone gore Ntsime o diretse Keikepetse go mo digela dingalo tse tota di lebaneng Nthite. Ke go mo okeletsa mahumapelo a a sa leng a ikutlwatsa mo mafokong a gagwe a ntlha mo mmuaesing. Motho yo o buang ka go rata kgarebe mme a imelelwa e kete o bolaile motho, o tlhomola pelo le go feta fa ba ba phelang nae ba mo okeletsa mathata. Le fa a rera go batla meratiso re setse re bona gore o tla tshwara phorphotlha gone pele ga foo re utlwa basadi ba motse ba mo senya leina mo barwading ba bona. Ga go ka tsela e nngwe gone le ena Tsholofelo a batlelwang meratiso, o nnile bobebe go ratana le Molefi, le fa a kile a itlatsa makgasa go le pele. Keikepetse o setse a tlhomola pelo. Fa re ka bo re sa itewe tsebe ke Ntsime ka go mo tlhokomologa a umaka boNthite, re ka bo re setse re ipotsa gore a yo Keikepetse ga a ne a ipolaya. Botlhoko jo a bo bakelwang ke lerato le le "kgesi-

tsweng", o bolela fa bo ka dira motho moipolai:-

..... a tseye kgole a ikaletse

Kgotša a kadimetse botlhole a kgaritlhe botshelo

(ts.31).

NWU
LIBRARY

Gone o a ipolaya. Go kopa thuso mo go Letsipa ka kgakololo ya moloi, Nthite, ga se selo se se ka feletsang ka monate mo terameng ya ga Ntsime. Ditaelo tsa ga Letsipa ke tsa bomenemene, mme mo mothong a swetse lerato kotsi ya tsona ga e lemosege. Fa Letsipa a ka bo a ganne go ba thusa ka tlhamalalo, Keikepetse a ka bo a fapogile matlhotlhapelo. Gore a a okelediwe, Ntsime o pateletsa gore Letsipa e nne mothusi wa morafe, e seng ngaka ya moloi. Ga a rekegele Keikepetse.

Kgato ya bofelo ya matlhotlhapelo ke fa Keikepetse a teketa Letsipa. E ntse e le tshupo ya gore o gakaletse go ratwa ke Tsholofelo, fela ke tsela e e mo tlhobosetsang lerato le botshelo. Lekgotla le tsiediwa ke maano a ga Letsipa a ipusolosetso; le itaya Nthite ka thupa e tshesane, mme le athholela Keikepetse loso. Le fa leina la gagwe le ka kaya gore "ke ikepetse lemena ke re ke logela Tsholofelo maano", tsamaiso ya botshelo jwa gagwe mo terameng ga e supe jalo. Lemena o le epetswe ke Nthite, Letsipa le Ntsime ka boena. Morago ga maswabiswabi a botshelo jwa gagwe, le pele ga loso lo lo botlhoko lwa go bolawa jaaka moloi,

o bogiswa ka sepoko sa ga Neo. Mo godimo ga moo o tewa go twe:

Legodimong ga o kitla o tsena (ts.122).

Go botlhoko gonne Keikepetse o simolotse a le mo maikaelelong a mantle a go rata go nyala kgarebe e ntle. Ga se ka bomo gore a bolae Neo. Gase bopelompe jo bo se nang lebaka jaaka jwa ga Nthite. Jaanong o feleletsa e le sepoko se se tlholang se tebetse mmaasona. Mo godimo ga moo loso lwa gagwe lo rekolola ba bangwe. Fa sepoko sa gagwe se ka bo se sa bogisa Nthite, Nthite a ka bo a sa sokologela kwa Modimong wa boKgomotso.

Letsipa ena ga se moanelwa yo o tlhokomologilweng. Fela jaaka Moruakgomo, diphoso tsa gagwe di bipilwe. Leina la gagwe le mo tlhalosetsa kwa bomenemeneng, jo ka maikatlholelo a rona bo pakiwang ke mafoko a gagwe kwa kgotla. Mo lenaneng la "mathaka a tiragatso" o tlhalosiwa e le "ngaka ya motse"; ga go twe ke "ngaka ya moloi" jaaka Merementsi, le fa ditiro tsa bona di sa farologane thata. Go setse go bontsha gore Ntsime o mo dira mmelontle, le mogaka yo o thusang morafe go fedisa boloi. Phoso e Ntsime a e dirileng ke go letla Letsipa go itshenola ka dipuo le ditiro; ka go rialo o ntile Letsipa a tswa mo semelong se a neng a se mo akanyeditse. Ka fa ntlheng e nngwe phoso ya maikaelelo a gagwe e dirile Letsipa mongwe wa baanelwa ba ba mmalwa ba ba gakang le motlhami wa bona. Kwa ntle ga foo ke mongwe wa babelompe

ba le mmalwa mo Setswaneng ba ba sa otlhaiweng, e bile ba sa ikotlhae.

Letsipa ke ngaka ya moloi ka ke foo moloi yo mongwe o tlile kwa go ena go batla mere ya go tlhokofatsa kgotsa go golafatsa. O dumela gore a ka dira meratiso e e kgaetsang, le e e ka fetolang thatano kilano fa gare ga Tsholofelo le Molefi. Go lopa tuelo a ise a dire tiro ke sesupo sa boferefere le go sa itshepeng. Ga se mokgwa o montle wa go bakisa baloi jaaka a batla kgotla e dumela. Ke botsipa. Botsipa ga se botlhale jo bontle. Go batla pelo ya motho ke go tshitshinya polao, mme seo ga se mo farologanye le Merementsi kgotsa Nthite. Ga a gatelele lebaka la gore go bolawe Nthite kwa tshimologong, mo go reng fa a re o tlišeditse pelo e e seng yona, o a ipata. Ka tshwanelo e ka bo e rile Keikepetse a ganana le go bolaya mmaagwe, a mo tlhobosetsa gore fa a sa dire jalo ga a ka ke a mo tswakela meratiso. E ne e tla nna tsela e e botoka ya go ba tlosa mo mogopolong wa toi, ka ba ne ba tshepile ena fela.

Le fa Keikepetse a tlisa pelo, o e amogela fela a ntse a bona gore Nthite ga a a bolawa! Keikepetse a re ke ya motho yo a neng a mo rata: e seng yo a mo ratang, jaaka Tsholofelo le Nthite. Ga se botlaela bo dirang gore Letsipa a se ka a e gana. Ke boferefere. Ke ena a e dirisang a sa patelediwe, ka moo ga se phoso ya boNthite fa e mo ntshofaeditse ditha-

bela. Fa a le botlhale, a le pelontle, o ka bo a e amantse le polao ya ga Neo, e e neng e setse e tumile. Kwa kgotla go lemogilwe ka pele gore ke ya ga Neo, le gore e gopetswe ke Keikepetse, le fa go sa newa bopaki. Letsipa e ka bo e nnile ena wa ntlha go lemoga, le go tlalea Keikepetse. Gore a tlalee Keikepetse morago ga go itewa, go bontsha gore maitlhommo a go fedisa boloi a kgakala le nnete. O tlalea ka mowa wa ipusolosetso. Le mafoko a gagwe morago ga katlholo a supa gore o ne a ba sekisetsa go mo itaya, e seng gobo e le baloi. A re:

Ke lo boleletse,

Gore nna ke Letsipa!

Ga ke tlakatlakelwe ke mosimanyana! (ts.120).

Ga a ipokele go fedisa boloi. Le jona tota ga a a bo fedisa. Bo fedisitswe ke Keikepetse le Gabankitse; Keikepetse o kgopolotse Nthite, mme Gabankitse o bolaile Merementsi le Lefitlhile. Ke phoso gore Ntsime a mo sireletse, e tswe a dirisitse maaka le polao go golega Keikepetse. Mafoko a gagwe ga a na bopaki. Ga go na bosupi jwa gore pelo e a e tshotseng ke ya ga Neo le gore e gopetswe ke Keikepetse.

Thanolo eno ya moanelwa Letsipa e supa gore ga re a tshwanela go ikanya mafoko a moterama a mo kayang ka ona. A ka nna le maitlhommo a a rileng ka moanelwa jaaka maano a go rara-bolola kgotlhang kgotsa go ntsha molaetsa. Mo go Letsipa o lekile go loga maano a a sa kgwediseng a go otlhaya baanelwa ba ba tsewang e le babelompe, mme a fitlhela a tshwe-

modisitse mmelompe wa nnete kotlhao.

7.3.3 Molaodi le Moilantwa

Makolwane a mabedi a, a a lwelang bogosi mo go Magagana, a tlhalosiwa ke dipuo le ditiro go gaisa mafoko a a tlhamala-ditsweng. Bogolo go senoga mafega le boatlafatsi jwa bona e le makoa a a ba "forokisang" bogosi jo ba bo solofetseng. Bonatla jwa bona bo kaiwa sewelo, mme bo tlhagelela fela fa ba se mo mafokong a bogosi. Re utlwa go twe Molaodi ke senatla sa tiro ya legae:

Dikgomo tsa maloba di itewa ke tladi,

Ke ena a neng a di bua, a di golola dinama tsa tsona.

Mosimane yoo, ka diatla ga se molekane wa ga ope!

(ts.55).

Sau le fa a buisa bomalome, a re Moilantwa ena o na le bopelo-kgale jwa segosi (ts.29). Kwa ntle ga moo makolwane ka bobedi a itshupa ka go tlhoka kebelele e e gamogileng le seriti sa bomorwakgosi.

Moilantwa ga a supe maikarabelo. Ga twe o aga a sutlhiswa matlhaku kwa gaabo Manketso. O sentse Manketso a bo a mo itatola, e tswe e le ena gape a batlang gore thatano ya bona e tswelele. O batla lerato, e seng maikarabelo a bonna le botsadi.

Boemong jwa gore a oke rraagwe a tle kgotsa a mo apolele bogosi, o omana le ena (ts. 11), ga a nne mo gae, o tletse naga a siane le lerato le bogosi ka bogagagwe:

..... ga a na-bodulo mo gae;

Ga a beye sepe sa legae ka legano! (ts.27)

E re a le bogale mo go rraagwe, a nne "boikobo jo bogolo" mo go Manketso wa seaka. O tlotla dilo tsa metlhakapholole go gaisa tsa nnete. Fa re mmapisa le Molaodi, ke motho yo o bosilo, yo o ratang bogale. Gongwe ke ka moo Manketso a tshabang go mmifela jaaka a bifela Molaodi (ts.36 le 38). Fa a batlana le Manketso, o mo tsoma ka mabifi, a tshotse dibetsa. Mafoko ano ga a mo rone jaaka a ka rona Molaodi:-

O a nkgakatsa. O ntsenya bogale jwa

Šašaukane (ts.32)

Letlhoo la gagwe mo go Molaodi le lentsi mo le mo lwatsang:-

Pelo ya me e betagane le makgwafo, ke a hupelwa;

.....

Ga go boitumelo jo bo ka gomotsang mowa wa me

Fa ke sa tsamaele Molaodi ka lerumo (ts.50)

Mafega a gagwe a tlhalosega sentle mo mafokong a ga mmaagwe fa a re "Ditsela tsa gagwe ke tsa sefefe" (ts.28). Lerumo mo go yona tsebe e, o mo tlhalosa e le motho yo o tlhokang boiketlo le thulaganyo:

.... o dule ka dipherwana a le matsobane.

Molaodi le ena ke pharatlhatlhe yo o iseng a gamoge tlhalo-

ganyo mme a batla maemo. Fa re ne re bua ka morero re tlhalo-
sitse gore fa a botsa ka ga maemo a gagwe mo go Mohurutshe,
ga a sekaseke mafoko a karabo ya ga Mohurutshe a a sa tlhama-
latsang gore o tshwanelwa ke bogosi. Fa mosimane a tla go
bega polao ya modisa, ga a senye nako:-

Wa re eng?

Ke a mo latela, ka sona selepe se sa magagana.

(ts.25).

Ke gona a fiwang selepe go nna sephiri sa bogosi, ena o
setse a ya go se dirisetsa ntwā ya sekolwane. Ga a emele
le go utlwa Mohurutshe a re mmolai a latwe ke mophato. Ke
mokgwa o a o tlhakanetseng le Moilantwa wa go tlola bagolo
ba eme mme ba itharabololele dilo ka mafega a bošwa. Ke
se se tlhagiswang ke potso ya ga Sau fa a utlwela dintwa
tsa mephato:

Tsheko ya dipolao tse e nnetse kgotleng efe?

(ts.27).

Ke jaaka re bona ba lwa ntwā ya bogosi jwa morafe e kete
ba lwela jwa meraka. Ga ba sisimoge dilo, jaaka re bona
ena Molaodi a reka lerato la ga Manketso wa seaka ka selepe
sa bogosi. Fa tota a batla mosadi yo e ka nnang mogatsa
kgosi, o ka bo a tlhobogile Manketso fa a re o ka mo rata
fela fa a ka gapa bogosi jwa Bakwena. Ga a farologane thata
le Molaodi wa Maragana yo o neng a tlogela ntwā ya bogosi
le rraagwe, a thoba ka Keiphe. Le go boa ga gagwe a sa
tshola Keiphe go ka raya gore o mo tshabetse le ena. Ka

fa bokgopo jwa ga Moilantwa bo dira gore a itatole ngwana, ena ka fa o dumela fela gore ke ena a imisitseng Manketso, a sa ipotse gore a ga e ka ne e le Moilantwa. O supa bomatla le botlhaswa le go feta fa e re boemong jwa go ithulaganyetsa batlhasedi ba morafe, a itisa mo dipharong tsa ga Manketso, a be a tla go bidiwa. Le gore a kubuge ke fa a rotloediwa ke Manketso gore a mmolaele Moilantwa. O bolailwe ke go wela ntwaga godimo a gabile go kgotsofatsa seaka.

Ka go leseletsa baanelwa ba go itshenola le go dira se se tsamaelanang le bošwa jwa bona, Modise ga a ba sireletsa ka dithata dipe tsa maitlhamelo. Le Molaodi tota ga a falotshwe ke selepe sa badimo mo ditlamoragong tsa makoa a gagwe a setho. Moilantwa le ena ga se gore ka ntlha ya go dirisa ditlhare tsa ga Sefudi o ka ralala mathata jaaka Nombini wa ga Ntsime. Mo go Ntsime moanelwa ga a thata go ka lolamisa botshelo ntle le thapelo, boloi le badimo; mo go Modise motho a bolawa ke makoa a gagwe. Ga a itewe ke badimo ka letsogo. Ke tshwantsho e e babatshegang e e atametsang moanelwa kwa mothong wa boammaaruri, mme e re kgonisa go ipona mo go ena gonne ga a a koafadiwa ke go laolwa ke megopolo ya motlhami.

KGAOLO 8

BODIRAGATSO

8.1 Matlhwai

Le fa re lemogile gore diterama tsa rona ka bontsi ga di ise di dira-galediwe bathobotlhe; le gore tiriso ya tsona ga jaana ke go buisiwa mo dikolong le go rulaganyediwa kgaso, ga re sianele go di tsaya jaaka diteramapuiswa. Batlhami ba tsona ga ba supe matsapa a go di lekela tiragatso, mme le mokgwa o ba di kwadileng ka ona ga o bontshe gore ba ne ba di naganetse tiragatso. Ga go ope wa batlhami ba yo o reng di se ka tsa diragadiwa. Le fa go ka bo go le jalo, tiragatso ya tsona e ne e se kitla e kganelwa ke lefoko la motlhami. E ne e tla tswa mo goreng a di siametse tiragatso kgotsa nnyaa. Tota fa re lebelela popego ya tsona ya mmuisano le dipono, re fitlhela di betletswe mo mmopong wa diterama tse di tshwanetseng go diragadiwa. Ka moo ntlha ya ga Mkonto ya gore bodiragatso jwa diterama bo se ka jwa tsewa tsia, e a fokola. Ke mokgwa wa go tla go fatolola makoa a a nnang teng mo lebakeng le.

Re itse gape le gore bodiragatso bo laolwa ke motlhagisi, maemo a maranyane a teatere le mofuta wa bodiragaletso. Terama e ka nna popota go ka diragadiwa ka ntlha ya ditlhaelo tsa motlhagisi, maranyane le bodiragaletso, mme wa fitlhela mo mabakeng a mangwe e kgonega. Nako nngwe terama e ka rona serala mme ya tshwanela thelebišene kgotsa seyalemowa; foo go raya gore e sa ntse e na le bodiragatso jwa mofuta mongwe. Se se tshwenyang ke fa moterama a sa ipaya gotlhelele mo

mofuteng o o rileng wa bodiragaletso, o sa kgone go baya setlhangwa sa gagwe ka fa seyalemoweng kgotsa serala, jalojalo. O fitlhela ditiragalo dingwe di tshwanela seyalemowa, dingwe thelebišene, dingwe serala. Fela jalo le ka dikaelo fa di le teng. Ke sona se dirang gore o fitlhele basekaseki bangwe ba atlhola bodiragatso jwa terama ka mofuta wa bodiragaletso o ba o ikgopoletseng, mme go rialo ba ka fosetsa diterama dingwe. Ba ka re terama ga e diragatsege, ba gopotse serala sa ntlolehalahala kgotsa teatere ya kago, e tswe gongwe terama eo e ka diragatsega mo kgasong. Foo phoso ke ya moterama, ga se ya mosekaseki.

Mo tshekatshekong e e latelang le rona re tllile go lebelela bodiragatso re gopotse serala sa ntlolehalahala, ka e le sona se phuthang babogedi go gaisa thelebišene le seyalemowa. Re tla tseela gore terama e e bokoa mo seraleng ka bodiragatso, ga e a tlhamega. Le gale ga re kitla re e tlhaolela go nna teramapuiswa ntle le fa re lemoga gore makoa a yona ga a na botwesepe ka maranyane a a farologaneng a teatere. Ga se gore teramapuiswa ke sengwe le sengwe se se latlhlweng ke teatere, gonne mmuisi le ena ga a kgatlhegele diphokopiriga. O batla gore fa a buisa terama a kgone go ikagela teatere ka mogopolo, a e tshwantshe ka maitlhommo e diragadiwa. Re tla sekaseka dikaelo, ditiragalo, baanelwa le mmuisano go bona gore a di baya terama mo maamong a go diragadiwa.

/.....

8.2 Dikaelo

Dikaelo ga di thuse fela mo boaneding. Tota tiro ya tsona ya botlhokwa ke go supa tsela e tiragatso ya terama e tshwanetseng go tsamaisiwa ka yona. Ke ka moo di sa fitlhelweng mo ditlhangweng di etsa padi le poko. Fa re di bona mo terameng re itse gore moterama o na le kakanyonyana ka ga tiragatso. Ga a a di tsenyetsa fela go anaanela kgotsa go tlhalosa sedirego jaaka mopadi a ka dira ka kanaanela ya padi. Le gale go nna teng ga tsona ga se gore go setse go tiisa bodiragatso gonne baterama bangwe ba di dirisetsa go atolosa kanedi (go tsamaisa kanelo), kgotsa ba di tsaya e le selomodiro ba sa tlhomamisa mosola wa tsona.

Fa re simolola ka mareo a a kayang lenaneo la baanelwa ba terama re fitlhela a farologane mme a kaya sengwe ka mokgwa o baterama ba tsayang ditlhangwa tsa bona ka teng. Raditladi le Ntsime ba re ke "Mathaka a mmuisano/mmuisanyo", jaaka e kete ke baanelwa ba terama e e diretsweng go buiwa le go utlwiwa fela. Fa gongwe Raditladi o a fetoga a re "Mathaka a motshameko", mme Ntsime a re "Mathaka a tiragatso." Foo go botoka gonne go kaya gore ba akantse go diragadiwa kgotsa go tshamekisiwa ga tsona. Lereo la ga Modise ke "Beng ba mmolelo", mme le lona le tshwana le la "mmuisano" ka bokao.

Teng fela foo mo mathakeng a terama, ga re kaelwe ka ga ditebego, meaparo le mekgwa ya baanelwa e e ka thusang motlhagisi go kgetha badiragatsi, jaaka Matseke a dirile mo go Mmalonya. Re boifa gore baterama ba rona ga ba a ela lebaka leo tlhoko; ga se gore ba tlogeletse motlhagisi go ikakanyetsa. Bogolobogolo Raditladi le Modise

ka ba kwala ka lemorago la segologolo, ba ne ba tshwanetse go kaela motlhagisi wa segompieno gore badiragatsi le boralo ke dilo tse di ka tsamaisiwang jang fa terama e diragadiwa.

Dikaelo dingwe, bogolo mo go Ntsime, ga di mosola mo tiragatsong, e bile di a e ketefatsa. Ke tse di ka tseelwang manno ke ditlhaloso tsa baanelwa mo mmuisanong wa bona. Mo go Serati o na le dikao tse di latelang:-

- Dithole o tsamaya mo nokeng e e nang le mokgatsha o motala (ts.1)
- Dithole o inaya naga (ts.55).
- Ba tsena kwa Thabeng ya Badimo morago ga malatsi a marataro (ts.63)
- Itereleng o alela Nombini mo mokgotshwaneng mongwe (ts. 70).

Mo go Pelo a re:-

- Mogote wa letsatsi o ba pateletse mo mothuding (ts.32)
- Merementsi "o fafamoga mo diphateng tse di fisang" (ts.60)
- Letsatsi le lebile go wela (ts.98)

Ga go kgonege go bontsha noka le mokgatsha, kgotsa letsatsi le wela mo seraleng. Ga se dilo tse mmogedi a pateletsegang go di bona. Go inaya naga ga ga Dithole le gona ga go diragatsege, gonne go raya gore re bone Dithole a sia sebaka se seleele mo lefelong le le atlhameing. Ga go tlhokege go bolela gore mophato o fitlha fa Thabeng morago ga malatsi a le kae; fa re sa kgone go bogela malatsi ao, ga se kaelo e e mosola. E tshwana le fa go tlhalosiwa dikobo tse di fisang.

Ke tlhaloso ya sepadi, gonne go fisa goo ga go supege mo ditsebeng le mo matlhong a babogedi. Re lekanwe ke go bontshiwa Merementsi a tsoga ka bokete go supa gore o lwala tota. Morago ga kaelo ya go alela Nombini, re utlwa Itireleng a begelela monna gore "Ke mo aletse, rra". Mafoko ao a lekane go dira tiro ya kaelo, e bile ga go tlhokege go mmona a ala. Go ketefatsa tiragatso, gonne re a go fetola bodiragaletso gantsi ka nako e khutshwane, go bona Itireleng mo mokgotshwaneng le kwa ntlong a bua le Matwetwe. Fela jalo le ka kaelo ya mogote o o patelelang boTsholofelo mo ntlong. Tiro ya yona e kgaphelwa thoko ke mafoko a mmuisano a a supang gore go mogote e bile ba patelesega go nna moriti wa mathudi. Fa e le seemo sa letsatsi sona, Ntsime a ka tsaya malebela mo go Motswasele, mo Raditladi a supang selo seo ka mafoko a moanelwa Moruakgomo:-

Rra, tsatsi jaanong le wela ka kgala,

Bosigo bo tla bo suma bo tswa kgakala (ts.3)

Dikaelo tse di mosola ke tse di thusang babogedi go bona le go utlwa sedirego le baanelwa. Re supile mo tshekatshekong ya semelo sa ga Keikepetse gore dikaelo tsa ga Ntsime di ka thusa modiragatsi go senola moanelwa yo ka tsela e e ka gapang maikutlo. Sefatlhego le seemo sa gagwe di tlhatlosa maemo a bobogego jwa terama. Mo go Modise (Magagana) re fitlhela dikaelo tsa lefelo le nako di le kwa tshimologong ya pono, mme mo gare e le tse di kayang matso le matseno a baanelwa, mekgwa le dikemo tsa bona fa ba bua. Dipono ga di fetofetoge fa gare; ga di putlagane ka dinako tse di bakang gore pono e le nngwe e tsee malatsi mme e pateletse bodiragaletso go fetolwa.

Re ka tsaya sekao ka pono ya boraro ya kgaoalo ya ntlha:-

(Morago ga malatsi kwa kgosing;

go tsena Mosila.... fa kgotleng.

Go maitseboa. Kwa thoko go

utlwala Tšagwe ... o a opela

o letsa sebankure) (ts.3)

Go fitlhelela baanelwa botlhe ba tswa, ga go phetolo ya malatsi le mafelo. Mo godimo ga moo kopelo ya ga Tšagwe e humisa se mmogedi a se utlwang ka tsebe. Pono yotlhe e re radisetsa ka moo kgotla ya Setswana e tshwanetseng go lebega ka teng fa banna ba phuthegile.

Raditladi o na le dikaelo dingwe tse di bokoa jaaka tsa ga Ntsime, jaaka go tlhapa dinao ga ga Mmamotia (ts.10). Dingwe ga di kgone go fetisetswa kwa babogeding, jaaka melebo ya ga Mmamotia mo go Sakoma (ts.14). Babogedi ba ba nnetseng kwa morago le kwa thokothoko ga ba kitla ba kgona go bala medilolo le bogale jwa sefatlhego sa modiragatsi. Ka e le tiragalo ya botlhokwa mo sediregong, e e supang kamano ya lerato ya ga Mmamotia le Sakoma, ga e kgone go tlhokomologiswa. E ka bontshiwa botoka ke thelebišene. Fela le ena Raditladi jaaka Modise o fepa tsebe le matlho ka dikaelo tsa kopelo ya ga Sakoma le tlhaloso ya popego e e tshegisang ya ga Mmadiphefo, "ngwanyana yo mokima yo o sefatlhego se kgolokwe."

8.3 Ditiragalo

Sebopego sa terama e e bogelwang se e pateletsa go nna le sedirego se se gapang matlho le ditsebe tsa babogedi, godimo ga go ba gapa maikutlo le mogopolo. Terama e mo go yona go buiwang fela go se na ditiragalo tsa mmele, e diretswe tsebe fela, e seng matlho. Fa go le jalo ke terama e e ka buisiwang ntle le go latlhegelwa ke bokao. Ka diterama tsa rona bontsi di na le sedirego sa mofuta o, ga re ne re nna mo ntlheng eno go feta fa.

Ntlha nngwe ka ditiragalo tsa terama ke gore a di ka tlhagisiwa mo seraleng. Fa dingwe di sa kgonege mme terama eo e kwadilwe ka thulaganyo ya serala (go ka nna le tsa thulaganyo ya diterama tsa kgaso), go itshwanela fela le fa moterama a ka bo a di ntshitse mo seradisong. Fa terama e na natso, go raya gore motlhami wa yona ga a tlhokomele ditlhokego le dikgonego tsa terama ya serala. Fa a pateletsega go di akaretsa mo sediregong ka mabaka a morero, go na le mekgwa e a ka di tsenyang ka yona ntle le go di pateletsa go tlhagisiwa; go fa sekao, a ka dira gore di umakege mo mmuisanong, di tlhagisiwa ka mafoko.

Didiriswa le ditlamorago tse di masisi, tse di maswe le tse di bokete tse tlhotlha ya tsona e fetang boleng jwa terama, ke tsona di ka retetshang ditiragalo dingwe go tlhagisiwa. Re fitlhela bokoa jwa mofuta o thata mo go Ntsime, mme bo bakwa ke fa merero ya gagwe e seka-metse mo dilong tsa meka le metlholo, tsa badimo le Modimo.

Mo go Serati, tharabololo e tlisiwa ka tiriso ya Thaba ya Badimo.

Gone motlhagisi ga a pateletsege go supa thaba eo fa mophato wa ga Itumeleng o le fa go yona. Mmuisano wa banna o e tlhalosa sentle, mme ka maranyane a tiragatso re ka bontshiwa mesi le letlhakore le le kayang mfapha wa thaba. Dinoga tse di nyeumang tsona go thata go di tshwantsha. Le tsona di ka tlhaga ka mmuisano o o tiileng. Fa thaba e palangwa ke Nombini e batla re bona dinoga le dibata tse di tshelang di mo dikaganyeditse. Le fa fale le fale go ka dirisiwa noga ya maitirelo, dinoga di dintsi thata. Fa e ka nna tsa maitirelo, tsotlhe, bokao jwa tsona bo ka fokotsega. Di tshwanetse go tshosa le go re kaela bonoga jwa baganetsi ba thatano ya ga Dithole le Nombini. Fa re buisa Serati re kgona go di "bona" tsotlhe le go tshoga, mme mo seraleng re a go patelesega go di tlhabela ka di sa kgonege. Seo se dira gore puiso e gaise tiragatso ka tlhagiso. Ntle le foo go be go raya gore Serati a ka kgonega fela mo thelebišeneng.

A re re diphologolo tse di tlhaga di a kgonagala ka madiragaletso a segompieno. Bothata jwa Serati ga bo ise bo fele. Mo seraleng sengwe le sengwe go tla retela go supa majwe le malekeleke a Nombini a etang a ~~relele~~ mo go ona, a wela mo ditlhareng. Ga re ka ke ra bona batho ba eme ka dipota kgotsa motse o phuthega. Ga go a babalesega go bontsha Nombini a palame pitse. Bontsi jwa dilo tse ga go tlhokege gore di bontshiwe. Di ka begiwa ka mmuisano gonne e bile di lelefatsa terama.

Mo go Pelo bothata joo bo mo tirisong ya tshwene e e romelelwang boKgomotso. Tiragalo ya polao ya ga Neo le yona e maswe e bile e bokete go ka diragadiwa go ya ka mo e tlhalosiwang ka teng. Go itaya

ka molamu go botoka; fela go tlhaba ka lerumo le go gopela pelo go a tsitsibanya. Go a belaetsa gore a selo seo se ka kgonega le ka maranyane a serala. Fela jalo le ka thaba ya dipelo le noka e khibidu. Babogedi ba tla lemoga ka pele fa e le tsa maitirelo. Pono ya fa Nthite a tebetswe ke sepoko sa ga Keikepetse ga e koafadiwe ke sepoko. E koafadiwa ke go tebela. Go tebela go batla sekgala se seleele le nako e e mokaonyana, mme ke dilo tse di sa kgonegeng mo seraleng. Madiragaletso a etsa dianfiteatere le a mangwe a a bulegileng ke ona a ka kgonang ditiragalo tsa go tebela, mme ga a a tlwaelega. Le mo go ona sepoko se kgonega fa se eme felo go le gongwe kgotsa se suta go le gonnye.

Ditiragalo tsa dintwa tse di atileng kwa dipheletsong tsa diterama tsa ga Modise le Raditladi, le tsona di tlhoka bodiragaletso jo bo bulegileng. Bontsi jwa tsona di ka diragatsega ka go tlhopha baanelwabagolo fela go tlhagelela ba lwa mo seraleng, mme ba bangwe ba utlwiwa ka leratla la ntwā kwa motsheo wa serala. Ga go botlhofo go supa balwani ba tlhabana ka marumo, jaaka Sekgoma le batsuolodi, Photo le Seemo, Moruakgomo le Motswasele, Mosila le Lerothodi, kgotsa Kalafi le Sakoma. Go ka dirwa maano a gore ba tikele mme mantswe a bona a utlwale a tlhalosa tsamao ya ntwā, jaaka ka ntwā ya ga Motswasele le Moruakgomo (Motswasele):-

MOR : Amogela tlhwatlhwa ya ditiro tsa gago!

MOTSW : Ka re ke padile, ke paletse ba bagolo.

MOR : Ahaa, ga le a go atla sebete!

MOTSW : Ijoo, somola lerumo ke a rapela! (jj.)

MOR : O baa o ntsha loleme jaaka noga,

O utlwa tshipi e go sega lobete! (ts.108).

Fa go na le mafoko a mofuta o, tiragalo ka boyona ga e pateletsege go tlhagisiwa, bogolobogolo fa e tsitsibanya. Gongwe mokgwa o o manontlhotlho wa go tsenya nwa mo ditiragalong tsa terama ke o o dirisiwang ke Raditladi mo go Motswasele. Tema V ya Kgaolo V e re bontsha Modise a palame setlhare mme a "gasetsa" Motswasele le babogedi nwa ya batlhabani (ts. 99-103). Motlhagisi ga a bogisiwe ke go tlhakatlhakanya serala ka nwa. O ka tlaletsa pegelo ya ga Modise ka leratla la tlhabano kwa lemoragong. Babogedi le bona ga ba tlhaediwe mogaragatshego wa nwa, mme e bile ga ba sulafaletswe pogelo ke ditsitsibanyammele kgotsa mantlwane a tlhabano ya maitirelo. Mosola o mogolo wa mokgwa o wa pegelo ke gore re bontshiwa moanelwa wa botlhokwa a e tsibogela. Letshogo le le mo lentsweng le sefatlhego sa ga Motswasele le botlhokwa go gaisa kgakalo e re neng re ka e bona mo batlhabaning fa nwa e le mo seraleng. Ke ena a amiwang ke nwa e ka a e thaile. Re setse re ja monate go bona mmelompe yo o tshwanang le ena a le mo tlalelong. Nwa e a e begelwang e le kgakala e kaya gore kotlhao ya gagwe e mo atametse. Re mmapisa le batho ba a sa bolong go ba bolaya a sa akanye gore o ba bakela tlalelo e le ena a se kitlang a e rata fa e ka mo tlela. Modise le fa e le ena a bonang nwa ka matlho, o phuthologile; ga a a tshoga jaaka Motswasele gonne a sa amege mo thaegong ya yona. Gape re eta re tshega fa Motswasele a leka go fitlha tlalelo ka bogale le ka go sotla Modise. O a tshegisa gonne o sa ntse a dirisa bogosi le boganka mo matlhong a loso. Pono ya mofuta o mo seraleng e humile ka mefama e le mentsinyana, jaaka tshenolo ya go tlalelwa ga mmelompe,

tlhaloso ya ntwā e e dirwang ka puo ya magaragatshego, tshegiso, baanelwa ba babedi ba ba sa amegeng ka go tshwana le ponelopele ya se se yang go diragala. Mo godimo ga moo re eta re gogega mewa ka go se tlhomamisa gore a mephato e e fenngwang ke ya ga Moruakgomo kgotsa Motswasele, Pono eno e humileng go gaisa ya polao ya ga Motswasele ka sebele. E supa gore fano Raditladi o ne a gopotse tiragatso. Le fa baterama botlhe ba ka se dirise mokgwa o, fela go ne go le botoka fa ba ka leka e e tshwanang nao go fokotsa matsapa a go tlhagisa tlhabano mo seraleng. Ntsime a ka dira jalo ka ntwā ya ga Letsipa le Keikepetse. E ka diragalediwa mo lefifing kgotsa kwa motiketsaneng wa serala, go utlwala fela kgakalo ya mosimane le mokgosi wa ga Letsipa. Mafoko a go khutsa ga ga Nthite ona a ka dirisiwa go nna pegelo ya ntwā jaaka re bone ka ga Modise wa Motswasele:-

Mo phome melomo e!

Mo ngate dinko tse!

Mo rage ka setlhako mo seperuperung!

Mo rathe ka tlhogo o mo kgole meno (ts.105).

Ke mafoko a a begang poitshego ya sedirego a bile a tlhakantse le go tshegisa babogedi. Mosadimogolo wa moloi ke yo o ruta lekolwane gore le betse monnamogolo jang, o ka re ke mokatisi kgotsa molatedi wa ga ramabole. Gongwe e bile a riana o bua ka matsogo le mmele, a eta a itlola go kaya se Keikepetse a tshwanetseng go se dira; le teng foo gape pegelo le maitseo a a gagwe di re senolela bopelompe jwa gagwe. Fa mafoko a ga Nthite a dirisitwe jalo mo tiragatsong a tla tlalelediwa ke fa jaanong Letsipa a tlhagelela a le esi mo seraleng, a tlapentlegile, a dutla madi go supa motlhala wa titeo, a bua mafoko

a a tlhakantseng go tshegisa le go tlhomola pelo:

Ke bolaelwa eng ke lekgalagadi!

Fa Nthite, Keikepetse le Ntlolane ba tswa mo ntlong ba tsamaya, e bile ba bolela maikutlo a bona ka se se tswang go diragala, ba fa Letsipa sebaka sa go sala a rula. Baphotli ba serala ka nako eo ba tla bo ba tshwaragane le go baakanya Letsipa ka tse di tla dirang gore fa tlhagelela, sefatlhego sa gagwe se bo se boitshega.

8.4 Mmuisano

Moterama yo o matsetseleko o rulaganya mafoko a mmuisano gore fa terama e diragadiwa, badiragatsi ba a bue ba sa kgaole sepe, ba sa oketse sepe, e bile ba sa gakwe. Fa o le moleele thata, ba tla palelwa ke go o tsenya mo tlhogong mme ba pateletsege go o kgaola gonne ga ba bue ba o lebeletse jaaka ba kgaso. Foo ba ka fitlhela ba tshwanolotse seradiso sa moterama, mme gone fa ba sa dire jalo tiragatso e ka nna bokete. Sengwe gape se se ka bakang gore mmuisano o ketefatse tiragatso ke fa puo ya ona e sa tlhaloganyege, e le bogole, jaaka puo ya Macbeth yo o fetoletsweng ke Raditladi mo Setswaneng. Mmuisano wa phetolelo e o mosoko mo o tla ketefalelang loleme lwa modiragatsi le tsebe ya mmogedi. Le gale diterama tsa Setswana tsa maitlhamelo ga di na bothata joo.

Bothata jwa mmuisano o moleele re bo fitlhela mo go Ntsime, bogolobogolo mo go Serati. Fa re sa balele le mmuaesi, re fitlhela palogare ya mafoko a baanelwa e le boleele jwa mela e feta lesome. Kwa ntle ga

gore o ketefaletsa badiragatsi go o tshwara ka tlhogo otlhe, ke mmuisano o o lelefatsang terama go feta ka mo boleele jwa tiragatso ya tlwaelo bo letlang ka teng. Lesego ke gore gantsi o lelefadiwa ke dikgelekiso tse di satlhokegeng; le fa gone e se maikarabelo a motlhagisi go kwalololela moterama mmuisano sešwa.

Mmuisano wa dikgelekiso le puo e e lotolodiwang jalo o repisa le go lepolosa sedirego mme o kokonela babogedi. O ba itaya tsebe go sala ditiragalo tsa botlhokwa morago. Gape o tswapola boterama jwa se ba se bogetseng. Ga se tlwaelo gore e re batho ba bua ka mathata kgotsa dilo tse di tlihabosang, ba fane sebaka sa go golola puo jaaka dibui tsa simphosiamo. Ke se se dirwang ke Dithole le Batšhipile mo go Serati (Kgaolo 1, Tema 3, ts.13-14). Go na le gore Dithole a bolele ka mo batsadi ba mmifetseng ka teng, o dikadika le puo jaaka o ka re ga a mo tlalelong. Puisano ya ntlha ya ga Dithole le Nombini (ts.36-39) yona e tepa tema. Mongwe le mongwe wa bona o bua mela e feta somaa-mabedi pele a ka fa yo mongwe sebaka. Go raya gore modiragatsi yo mongwe o tla mo atlhamela nako yotlhe eo a sa akgele sepe. Babogedi le bona ga ba a tshwanela go utlwa ka tsebe sebaka ba sa bone ka matlho go diragala sepe. Ba a kokonelwa, mme seo se supa bodiragatso jo bo bokoa. Le mo seyalemoweng go bogole go utlwa lentswe le le lengwe go feta metsotso e le metlhano. Ke mmuisano o e keteng ke wa kanelo, kgotsa o o diretsweng go buisiwa fela.

Raditladi le Modise ga ba na bothata jwa mofuta o thata, gonne thefosano ya mafoko a baanelwa mo go bona e gata e gatoga. O ka fitlhela e bile

ba bua mola o le mongwe, mongwe le mongwe, jaaka Poloko le Sebopeng
(ts.32), le Pule le Kalafi (ts.34), mo go Dintshontsho.

KGAOLO 9

DITSHWETSO LE DITSHWAELO

9.1 Matlhwai

Mo kgaolong eno re tla aletsa megopolo jaaka re e tlhagisitse mo dikgaolong tse di fetileng tsa tlhotlhomisi e, ka go baya mabala-a-nkwe mabapi le kgaolo nngwe le nngwe.

9.2 Keteletsopole : Tiriso ya Setswana

Jaaka re kwadile tlhotlhomisi eno ka Setswana kgatlhanong le tlwaelo ya dipatlisiso tsa seakatemi, re dirisitse kgaolo eno go itlhalosa le go itlhatswa mabapi le lebaka le. Re simolotse ka go nopola Malope le Setshedi ka e le bona bathobolodi ba "Setswana ka Setswana." Ba supile fa Setswana ka Sekgoa se koafatsa kitso le tirisego ya Setswana mo baithuting, e sa rotloetse boithutedi, borutisi le botlhami. Ga re dumalane le Malope gore Sekgoa se se ka sa dirisiwa ka gope, fela ra re ope a se thibelwe go tlhotlhomisa puo ya gaabo ka segaabo; bogolo a mpe a rotloediwe go dira jalo. Re nopotse le megopolo ya baithutedi ba dipuo ba Aferika Bokone le Bophirima, ba ba tlatsang ntlha ya gore Seaferika se rutwe ka Seaferika. Seno ke sesupo sa gore selelo sa boSetshedi ga se botlhodi jo bo dirwang ke Batswana fela; ke ntlha e e tlhagafaletsweng le ke Maaferika a mangwe. Bontsi jwa baganetsi ba yona ke baikobonyi ba ba tlhabelwang ke segaabo bona kgala, kgotsa ba itsapa go se tseela matsapa.

9.3 Kgaolo 1: Molebo

Ntlha ya botlhokwa mo kgaolong e ke ya molebo wa bosekaseki jwa ditlhangwa tsa seaferika. Re dumela gore ga go tlhokege go tlhaola dielo le ditheo tsa bosekaseki ka go re dingwe ke tsa Seyuroopa, dingwe ke tsa Seaferika. Re inyalanya le Groenewald fa a re dielo le ditheo tsa lefatshebophara di a kgonega. Keletso ya gore ditlhangwa tsa Seaferika di nne le molebo wa tsona wa esetetiki ya Seaferika, ga e tsamanelane le nnete ya gore ditlhangwa tsa Maaferika ga di farologane thata le tsa Sekgoa ka mmopo le maitlhomo. Gape re lemogile fa esetetiki ya Seaferika e ise e tlhalosege; le fa e ka tlhalosega re tllile go fitlhela e sa thulane kgotsa e sa rumolane le ditheo tsa lefatshebophara. Bangwe ba basekaseki ba e dirisetsa go bipa makoa a ditlhangwa tsa Seaferika.

9.3 Kgaolo 2 : Terama le diterama tsa Setswana

Mo tshekatshekong ya megopolo ka ga terama, re itlhophetse ditlhalosetso tse di sa ganetseng gore setlhangwa se bidiwe terama le fa se ise se diragadiwe. Re boa re dumela gore ga go bogole go sekaseka terama le fa re ise re ke re ebogele. Seno se re file phuthologo ya go tsaya diterama tsa Setswana jaaka diterama le fa di ka nna le makoa a tsona, le phuthologo ya go thobolola tshekatsheko ya tsona seakatemi. Re ngongoregela tlhokomologo e e bonalang mo baithuteding mabapi le teramamo dipuong tsa Bantsho, mme re solofela fa tshekatsheko ya tsona e tla tota. Mo ditlhotlhomising le diathikele tse di mabapi le diterama tsa dipuo tsa Bantsho, re ganetsa dikakanyo tsa ga Jafta

le Dhlomo tsa gore go ne go na le terama mo ditsong tsa Bantsho e e tsetseng diterama tse di kwadilweng segompieno. Se ba buang ka ga sona ke teatere ya setso e e nang le bobogego mme e se na dibopedi tsa "terama" mong-wa-leina, jaaka boetsi, mmuisano, poloto le kgotlhang. Ba bopolola ditso dingwe go di pateletsa tshobotsi ya terama, jaaka e kete fa di se na boterama ga di na mosola. Se sengwe ke gore diterama tsa dipuo tsa Bantsho ka bontsi tse di kwadilweng mo segompienong, ga di supe motlhala ope o mokalo wa phokelelo ya ditso.

Tatediso ya botlhami jwa diterama mo Setswaneng e supa gore bo manne thata morago ga go thaololwa dingwaga di le somamane tlhano tse di fetileng. Ga se tse dintsi tse di diragaditsweng. (Ga re bue ka tsa kgaso). Go sa ntse go tlhokega matsapa a baterama, batlhagisi/batshamekisi le badiragatsi ba seporofesene gore terama nngwe le nngwe e lekelwe tiragatso e e bogelwang ke bathobotlhe.

9.4 Kgaolo 3 le Kgaolo 4 : Merero

Mo dikgaolong tse pedi tse re sekasekile merero e meraro e e atileng mo diterameng tsa Setswana jaaka e itshupa mo go boRaditladi, e bong bogosi, lerato le tumedi. Ka morero wa bogosi Raditladi le Modise ba tlhagisa dikakanyo mabapi le boeteledipele, ba supa dipheretlhego tse di bakwang ke boatla le bokoa, kgotsa di bakwa ke ba ba eletsang boeteledipele jo bo sa ba lebanang, e se ka maikarabelo a tswelelopele mme e le ka go bona bo jelwa. Raditladi le Ntsime ba senola dikgopi

le dikgoreletsi tse di ka bolayang lerato, jaaka tlhaolele, lefufa le go reketla ga maitlhommo. Mo morerong wa tumedi Ntsime o sekametse thata ka fa kgalemong ya boloi le tlotlomatso ya sekeresete, mme o dirisa gantsi baanelwa ba ba bokoa, ditiragalo tsa meka le kgotlhang e e sa lekalekaneng. Seno se koafatsa tshenolo ya morero. Fa re leka go batlisisa meono ya diterama tsa Setswana, re tlhabela khomedi, matlhotlhapelo le metlae kgotsa meloterama o o duleng. matsogo ka ntlha ya fa baterama ba rona ba tebela molaetsa thata mme ba sa kgone go fetlha maikutlo a a tseneletseng a botlhoko le monate ka baanelwa le sedirego se se kgwedisang.

9.5 Kgaolo 5 : Sedirego le kgotlhang

Diterama tsa boRaditladi jaaka tsa Setswana ka kakaretso, di tlhabela bothakga jwa tlhamego ya sedirego le kagego ya kgotlhang. Banamodi ba motlholo, meka le masitatlhaloganyo a a sa tlhokegeng, di tlhofofatsa kgwediso ya ditiragalo, bogolobogolo mo go Ntsime. Jaaka re bone ka Magagana, Modise o na le go tlhokisa terama ya gagwe kitlano ya sedirego. Mabapi le kgotlhang, re bona Ntsime a palelwa ke go tlhoma-misa ditlhopha tse di thulanang, kgotsa go thulanya ditlhopha tse di lekalekanang ka maiteko. Mo go Pelo, baloi ba thulaganngwa le ditluladi tsa Bakeresete. Tharabololo ya dipheko le yona e senya kgotlhang e e agegileng sentle ya Serati. Ga go bonale maiteko ape a baanelwabagolo a go kgaratlhela maitlhommo a bona ka matsapa a setho. Mo go Dintshontsho, Raditladi o jabetsa babogedi ka go latlhaganya peo ya kgotlhang e a e begileng mo tshenolong (tlhaolele), mme o siela kwa

kgotlhanyeng ya lefufa ntle le go ba lemosa. Ke bokoa jo bo bakwang ke gore moterama pele a kwala teramaga a tihomamise kgotlhang e a e batlang.

9.6 Kgaolo 6 : Mmuisanano

Diterama tsa rona tsa dikao ke diteramapoko, mme tshekatsheko mo kgao-long eno e sekametse ka fa matshwaong le mosola wa poko mo mmuisanong. Re kanokile puego le botlhago jwa mmuisano o o dirisang malepa a etsa morumo, dipoapoeletso le botshwantshi jo bo tlopelegileng. Raditladi e nnile sekao sa tiriso ya morumo o o mosola go tlhaola ditema tsa botlhokwa. Modise ena o dirisa morumo le medumo mo mantlwaneng a puo fela. Ntsime le fa a kgona go dirisa dipoeletsamedumo go aga botshwantshi le moonono wa terama, o na le go di tlopela go feta selekanyo. Dipoapoeletso tsa mela le tsona di lelefatsa mmuisano, di tswapola maikutlo mme di repisa sedirego. Boraro baterama ba na le botshwantshi jo bo humileng jo bo tsamaelanang le lemorago la ditiragalo le baanelwa; e bile mongwe le mongwe o na le bokai: re gopola masedi mo go Raditladi, dinoga mo go Ntsime le selepe mo go Modise. Le gale ba palelwa ke go dirisa mmuaesi le dikgogotlego. Mmuaesi wa ga Raditladi o rona baanelwa; wa ga Ntsime o lolololo. Modise ke motho wa dikgogotlego, jaaka maboko, mawa le ditoro. O di dirisa ka bobapisi jo bo senolang morero le baanelwa ga mmogo le go fetlha ditiragalo. Fa e le puisano gare ga baanelwa, re fitlhela e koafadiwa ke fa baemana ka lefoko ka boleele, ba anela ditiragalo kgotsa ba sa refosane mafoko. Mofosi yo mogolo mo lebakeng le ke Ntsime.

9.7 Kgaolo 7

Re sekegile tsebe mo mokgweng le boleng jwa boanedi. Re fitlhetse baterama ba dirisa teo, dikaelo le malotle a "mathaka a terama/tiragatso" go re tshwantshetsa baanelwa ka tlhamalalo. Mekgwa e mengwe ke ya ditoro (Modise le Raditladi), dipuo le ditiro, tiriso ya baanelwa ba bangwe le maipolelo. Baterama ba etsa Raditladi le Ntsime ba dirisa baanelwa jaaka dikemedi tsa megopolo mme ba ba tlhokise go itshenola ka dipuo le ditiro jaaka batho ba boammaaruri. Mmogo le Modise, ba rulaganya baanelwa ka matlhakore a molemo le bosula, mme mongwe le mongwe o dira tsa letlhakore le le rileng ka pheteletso. Ke ka re se na moanelwa wa boammaaruri wa khomedi kgotsa matlhotlhapelo. Letsogo la moterama le le gakaletseng morero le molaetsa le ba tlhokisa mai-kutlo.

9.8 Kgaolo 8

Mo kgaolong e, re fitlhetse baterama ba rona ba sa supe matshwao a batho ba tlhamela diterama go diragadiwa. Ba di akanyetsa fela go buisiwa mo dikolong. Dikaelo tsa bona ga di tlhalosetse motlhagisi gore a diragatse terama jang, ka baanelwa ba mofuta ofe. Dingwe di kaya disakgonegeng jaaka tlhaloso ya lenaga, polao le go kobakobana ga motho le sepoko. Fela jalo ka ditiragalo tse di sa kgonegeng mo seraleng, jaaka dintwa le go palama thaba e e tletseng dinoga. Mmuيسانو, bogolobogolo wa ga Ntsime, o moleele; ga o kgone go ithutwa ka tlhogo e bile o lelefatsa terama go feta nako ya tlwaelo ya pogelo. Le gale baterama ba na le fa ba ka sokasokwang ka malepa a thekenoloji, le

fa go ya ka Lenake e ka tshwanolola terama.

9.9 Konosetso

Re digela dintlha tseno ka dikakgelo di se kae mabapi le terama mo Setswaneng. Go a tlhokega gore diterama di kwadiwe, mme di diragadiwe segolobogolo. E seng fela mo ditheong tsa thuto kgotsa mediro, mme gape le mo madiragaletsong a bathobotlhe. Terama e kgona go bua le setšhaba se se kgobokaneng go gaisa dikgogotlego tsa borapolotiki le bareri. E kokoanya setšhaba mme e se thuse go akanya ka bothata se le mmogo. Le fa thelebišene le seyalemowa di iteka mo kgasong le tiragatso ya bathobotlhe ya terama, ke mengwe fela ya mefuta ya madiragaletso. Go tlhokega le ditiragatso tsa serala. Seno se tla tsosa kgatlhegelo ya terama ya Setswana mo setšhabeng, mme foo go nne le kgatlhego ya go tlhama diterama go gaisa ga jaana.

TSHOSOBANYO

Maitlhomō a tlhotlhomisi e ke go sekaseka ditlhangwa tse di kgethilweng tsa dithwadi tse tharo tsa terama mo Setswaneng, e bong Raditladi, Ntsime le Modise, ba ka malemo, makoa le maatlametlo re ka reng ba emelela sebopego sa botlhami jwa terama mo Setswaneng ka kakaretso. Re ba tlhophile ka maiteko a bona a gaisa a baterama ba bangwe, e bile ba dirile go le gontsi go oketsa palo ya diterama tsa Setswana. Mefama ya diterama tsa bona e re tla e sekegelang tsebe ke merero, sedirego le kgotlhang, boanedi, mmuisano le bodiragatso. Mo godimo ga tshekatsheko, re tla akgela go se kae mabapi le dintlha tse di latelang: tiriso ya Setswana mo ditlhotlhomising tsa seakatemi, tiori ya terama, dikakanyo tsa basekaseki mabapi le terama mo dipuong tsa Bantsho, seemo sa botlhami jwa terama mo Setswaneng mo dipakeng tsa 1939-1985, le ntlha ya ditheo le dielo tsa bosekaseki go kobilwe kgogakgogano mabapi le se go tweng ke "bosekaseki go ya ka esetetiki ya Seaferika".

Bontsi jwa baterama ba Setswana ga ba a kopisa sepe mo ditsong tsa bona fa ba tlhama diterama tsa bona. Ba setse thata dikao tsa terama ya Sekgoa. Ka moo ga re bone go le bogole go sekaseka diterama tsa bona ka dielo le ditheo tsa Sekgoa tse go tweng ke tsa lefatshebophara. Ga di tlhoke go batlelwa dielo tsa Seaferika jaaka basekaseki ba bantsi ba Maaferika ba ka eletsa.

SUMMARY

The main purpose of this study is to make a critical appraisal of selected works by three major dramatists in Setswana, namely Raditladi, Ntsime and Modise, whose tendencies, achievements and shortcomings we regard as representative of original drama writing in Setswana in general. The choice of the three writers is based on two grounds: their comparative merits as well as their contribution to the genre in the language in terms of quantity. We shall pay attention to their treatment of themes, action and conflict, characterisation, dialogue and performability. In addition to the critical analysis we shall also discuss the following subjects: the use of Setswana as a medium of academic research writing, drama theory, a review of critical opinions on drama in the African languages, a survey of original drama writing in Setswana during the period 1939-1985, as well as the question of critical norms and standards with particular reference to the much debated "African aesthetics".

Setswana dramatists have not drawn much from traditional folk sources in terms of material and structural organisation. Their works are basically modelled on Western examples. It is for this reason that we deem it quite in order to apply the so-called universal standards in our analysis. They do not necessarily call for a purely African approach so often advocated for in Africanistic criticism.

METLOBO/BIBELEOKERAFI

A. DITLHANGWA

- KEAMOGETSE, P.P. (1984) Ikarabele (Dinaledi Publishing Company, Mmabatho).
- MATSEKE, S.K. (n.d.) Mmalonya (Bona Press, Johannesburg).
- METSILENG, T.S. (1976) Monna Motlhoki (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- MODISE, D.M. (1965) Maragana (J.L. van Schaik, Pretoria).
(1967) Gareng ga Metswi (J.L. van Schaik, Pretoria).
(1974) Magagana (J.L. van Schaik, Pretoria).
- MOLOMO, R.M. (1969) Sebaka sa Lorato (Botswana Book Centre, Gaborone).
- MOROKE, S.A. (n.d.) Puso ya ga Kgosi Faro (APB Bantu's Publishing Home, Johannesburg).
(1960) Lobisa Radipitse (Bona Press Ltd., King William's Town).
(1976) Ngwanaka, o tla tsoga o ikotlhaya (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
(1979) Molato ga o bole (Educum Publishers, King William's Town).
- NTSIME, J.M. (1975) Pelo e ja serati (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
(1968) Kobo e ntsho (Via Afrika Ltd., Johannesburg).

- (1978) Pelo e ntsho (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- (1979) Matlhotlhapelo (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- (1980) Lerato ke eng? (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- (1983) Se se jeleng rre
(Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- (1984) Ke batla go itse rre
(Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- RADITLADI, L.D. (n.d.) Dintshontsho tsa Lerato
(Educum Publishers, King William's Town).
- (n.d.) Sekgoma I (Bona Press, Johannesburg).
- (1977) Motswasele II (Witwatersrand University Press, Johannesburg).
- RANTAO, M.N. (1982) Ditiragalo (Via Afrika Ltd., Johannesburg).
- SIKWANE, L.Z. (1986) Marothodi (L.Z. Sikwane, Makapanstad).

B. METSWEDI YA TIORI

(Maina a a tshwailweng ka naletsana (*) ke a ditlhotlhomisi le diathikele tsa seakatemi tse di iseng di phasaladiwe).

- ABIMBOLA, W. (1980) Modern Literary Criticism in Yoruba
(Letlhatlhelelo la "23rd Annual Meeting: African Studies Association", Philadelphia, Pennsylvania).

- ARCHER, W. (1960) Playwriting a manual for craftsmanship
(Dover Publications Inc., New York).
- BATSON, B. (1968) A reader's guide to religious literature
(Moody Press, Chicago).
- BERRY, E.J. (1975) Patterns of Decay: Shakespeare's Early Histories (University Press of Virginia, Charlottesville).
- BOULTON, M. (1960) The Anatomy of Drama
(Routledge & Kegan Paul, London).
- BROCKETT, O.G. (1972) Studies in Theatre and Drama
(Mouton, The Hague).
- BROWN, J.R. (1970) Shakespeare's Dramatic Styles
(Heinemann, London).
- CHIRENJE, J.M. (1977) A History of Northern Botswana: 1850-1910 (Associated University Press, London).
- CLOETE, T.T. e.a. (1985) Gids by die Literatuurstudie
(HAUM-Literêr, Pretoria).
- CONRADIE P.J. (1969) Hoe om 'n drama te ontleed
(Academica, Pretoria).
- CROW, B. (1983) Studying Drama (Longman, Essex).
- DAWSON, S.W. (1970) Drama and the Dramatic
(Methuen & Co Ltd., London).
- DHLOMO, H.I.E. (1977) English in Africa: Vol.4, No.2
(Rhodes University, Grahamstown).
- DORIUS, R.J. (1965) Shakespeare's Histories
(D.C. Heath & Co. Ltd., Boston).

- DRAPER, R.P. (1980) Tragedy: Developments in Criticism
(Macmillan Press Ltd., London).
- EDWARDS, P. e.a. (1980) Shakespeare's Styles
(Cambridge University Press, Cambridge).
- ELAM, K. (1980) Semiotics of Theatre and Drama
(Methuen & Co. Ltd., London).
- *EMSLIE, C.F. (1982) J.J. Moiloe - the dramatist
(D. Litt.: Univ. of Orange Free State).
- ETHERTON, M. (1982) The Development of African Drama
(Hutchinson, London).
- FINNEGAN, R. (1970) Oral Tradition in Africa
(Oxford University Press, Nairobi).
- FORTES, M. (1948) African Political Systems
(Oxford University Press, London).
- FRANCIS, B. (1979) The other face of theatre in Africa
(Athikele e e kwaletsweng "S.A.I.T.T. International Symposium", Cape Town).
- FRYE, R.M. (1970) Shakespeare: The art of the Dramatist
(Houghton Mifflin Co., Boston).
- GILES, S. (1981) The Problem of Action in Modern European Drama
(Akademischer Verlag, Hans-Dieter Heinz, Stuttgart).
- GLICKSBERG, C.I. (1960) Literature and Religion
(Southern Methodist University Press, Dallas).

- GORMAN, T.P. (1970) Language in Education in Eastern Africa
(Oxford University Press, London).
- GOTRICK, K. (1985) Apidan Theatre and Modern Drama
(Almqvist & Wiksell International,
Stockholm, Sweden).
- *GROENEWALD, H.C. (1979) Die drama in Zulu
(M.A.: Randse Afrikaanse Universiteit).
- HAUPTFLEISCH, T. &
STEADMAN, J. (1984) South African Theatre
(HAUM Educational Publishers, Pretoria).
- HEYWOOD, C. (1971) Perspectives in African Literature
(Heinemann, London).
- HUNNINGHER, B.
(Liber Amicorum) (1973) Essays on Drama and Theatre
(Antwerpen Standaard Uitgeverij, Antwerpen).
- *JAFTA, D.N. (1978) A Survey of Xhosa Drama.
(M.A.: University of Zululand)
- KAVANAGH, R. (1985) Theatre and Cultural Struggle in
South Africa
(Zed Books Ltd., London).
- KENNEDY, A.K. (1983) Dramatic Dialogue
(Cambridge University Press, London).
- LADEFOGED, P. e.a. (1972) Language in Uganda
(Oxford University Press, London).
- *LENAKE, J.M. (1973) B.M. Khaketla as 'n Dramakunstenaar
(M.A.: Unisa).

- LEVITT, P.M. (1971) A structural approach to the analysis of drama
(Mouton, The Hague).
- LINDENBERGER, H. (1975) Historical Drama
(University of Chicago Press, Chicago).
- *MALOPE, R.M. (1977) Tshekatsheko-tsenelelo ya dipadi tsa ntlha tse tlhano tsa ga D.P.S. Monyaise
(M.A.: Yunibesithi ya Bokone).
- MCCLEOD, S.H. (1977) Dramatic Imagery in the dramas of Webster
(Universität Salzburg, Salzburg).
- *MCKAY, W. (1972) History and Fiction in the portrayal of the conflict between Henry, King of England and Thomas Beckett, Archbishop of Canterbury in the 19th and 20th Century drama
(M.A.: University of Pretoria).
- *MEYER, J.C.F. (1981) Geskiedenis in dramatiese struktuur, met spesiale verwysing na "Toe hulle die vierkleur op Rooigrond gehys het" van H. Grove
(M.A.: University of Pretoria).
- *MKONTO, B.B. (1984) A Study in some modern Xhosa plays
(M.A.: University of Fort Hare).
- MOCKFORD, J. (1950) Seretse Khama of the Bamangwato
(Staple Press, London).

- MOGAPI, K. (1985) Tshekatsheko ya Dikwalo : Motshameko
(Longman Botswana (Pty) Ltd., Gaborone).
- *MOLOTO, E.S. (1970) The growth and tendencies of Tswana Poetry
(D.Litt et Phil, Unisa).
- NESS, F.W (1969) The use of rhyme in Shakespeare's plays
(Archon Books, New York).
- NICOLL, A. (1962) The Theatre and the Dramatic Theory
(George Harrap & Co. Ltd., London).
- NKOSI, L. (1981) Tasks and Masks
(Longman, Essex)
- NWACHUKWU, P.A. (1983) Towards an Igbo Literary Standard
(Kegan Paul, London).
- ODENDAL, F.F. (1978) Gesag en norm in die Taal en Letterkunde
(RAU, Johannesburg).
- OGBALU, F.C. & EMENANJO, E.N.
(1975) Igbo Language and Culture
(Oxford University Press, London).
- PEACOCK, R. (1957) The art of drama
(Routledge & Kegan Paul, London).
- PECK, J. & COYLE, M. (1984) Literary terms and Criticism:
A student's guide
(Macmillan, London).
- ROSCOE, A. (1977) Uhuru's Fire
(Cambridge University Press, Cambridge).

SCHAPER, I.

(1940) Ditirafalelo tsa merafe ya Batswana

(Lovedale Press, Alice).

(1948) Mekgwa le melao ya Batswana

(Lovedale Press, Alice).

(1965) Praise-poems of Tswana Chiefs

(Oxford University Press, London).

SHOLE, J.

(1981) An evaluation of some drama translations

in Setswana

(Athikele ya B.A. Hons.: Unisa).

STEVENS, R.P.

(1975) Historical Dictionary of the Republic

of Botswana

(Scarecrow Press, Metuchen, New Jersey).

STYAN, J.L.

(1965) The Dramatic Experience

(Cambridge University Press, Cambridge).

STYAN, L.S.

(1960) The Elements of Drama

(Cambridge University Press, Cambridge).

TLOU, T. & CAMPBELL, A.

(1984) History of Botswana

(Macmillan Botswana Gaborone).

UWECHUE, R.

(1981) Makers of Modern Africa

(Africa Books Ltd., London).

*VAN DER POLL, J.D.P. (1981) Studies in Sesotho Drama (Vol. 1 & 2)

(D.Litt.: University of Stellenbosch).

VAN LUXENBURG, J. e.a.

(1983) Inleidings in de Literatuurwetenschap

(Dich Coutinho, Muidenburg).

VELTRUSKY, J. (1977) Drama as literature.
(Peter de Ridder, Lisse).

WHITE, L. & COUZENS, T.

(1984) Literature and Society in South Africa
(Maskew Miller Longman, Pinelands).

WHITELEY, W.

(1969) Swahili: The rise of a National Language
(Methuen & Co. Ltd., London).

(1971) Language use and social change
(Oxford University Press, London).